

ГЕОГРАФСКО ДРУШТВО РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

UDK 911

YU ISSN...0354-9240

ГЛАСНИК

HERALD

СВЕЧКА 6

VOLUME VI

БАЊА ЛУКА 2001.

BANJA LUKA 2001.

ГЕОГРАФСКО ДРУШТВО РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
БАЊА ЛУКА, Др М. СТОЈАНОВИЋА 2

Уређивачки одбор

Др Ђуро Марић, ванр. проф. Природно-математички факултет, Бања Лука
Др Милош Ђеловитић, ред. проф. (професор у пензији), Бања Лука
Др Рајко Гњато, ванр. проф. Природно-математички факултет, Бања Лука
Др Драгутин Тошић, доцент, Географски факултет, Београд
Др Đovani Novelli, проф. Економски факултет, Бари, Италија

Уредник

Едитор

Др Ђуро Марић

Штампа

ГрафоМарк, Лакташи

Издавач

Географско друштво Републике Српске
Бања Лука, др М. Стојановића 2
Телефон (051) 319-142

Publisher

Geographic Society of the Republic of Srpska
Banja Luka, dr M. Stojanovića 2
Tel. (051) 319-142

Овај број часописа објављен је уз финансијску помоћ
Министарства науке и културе у Влади Републике Српске,
Решењем Министарства образовања, науке и културе бр. 03-108/96.
од 09. 04. 1996. године, а на основу чл. 17. став 1, тачке 9. Закона о порезу
на промет Републике Српске, ослобађа се пореза и акциза

САДРЖАЈ - CONTENT

Страна - Page

ЧЛАНЦИ - ARTICLES

М. ГРЧИЋ:	РЕГИОНАЛНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ СТАНОВНИШТВА СР ЈУГОСЛАВИЈЕ И БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ.....	7
M. GRCIC:	REGIONAL CHARACTERISTICS OF POPULATION IN YUGOSLAVIA AND BOSNIA AND HERZEGOVINA.....	27
Ђ. МАРИЋ, Д. БАЛИЋ:	ГРАНСКО-ПРОСТОРНЕ ПРОМЈЕНЕ У ИНДУСТРИЈСКОМ СИСТЕМУ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ ...	29
D. MARIC, D. BALIC:	BRANCH-AREAL CHANGES IN INDUSTRIAL SYSTEM OF REPUBLIC OF SRPSKA.....	41
Д. МИЉАНОВИЋ:	ЖИВОТНА СРЕДИНА И РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ	43
D. MILJANOVIC:	ENVIRONMENT AND REGIONAL DEVELOPMENT	66
M. NOVELLI:	RURALNA PODRUČJA - novi prostor za slobodno vrijeme	67
M. NOVELLI:	RURAL AREAS - a new place for leisure time.....	79

МАЊИ ПРИЛОЗИ - SUPPLEMENTS

Б.С. ЂУРЂЕВ, Д. МАРИНКОВИЋ:	МОРТАЛИТТ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ ПРИ КРАЈУ XX ВИЈЕКА	81
Ж. БЛЕЉАЦ:	ТУРИСТИЧКА РЕГИОНАЛИЗАЦИЈА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ	91
Р. ДАВИДОВИЋ, Љ. МИЉКОВИЋ:	КРАШКЕ ВОДЕ У ПОДНОЖЈУ ГРМЕЧА, ПОТЕНЦИЈАЛНА ОПАСНОСТ ЗА ЗАГАЂЕЊЕ ВОДА У НЕКИМ КОТЛИНАМА.....	101
М. БЛЕЛОВИТИЋ:	СЕВЕРИН - чувено српско насеље источне Билогоре	107
N. RADUŠKI:	POPIS IZBJEGLICA U SRBIJU 2001 GODINE - STANJE I PERSPEKTIVE.....	115
Д. ДРЉАЧА, И. МЕДАР:	ПУТЕВИ ПРЕВАЗИЛАЖЕЊА ГРУПНЕ ЗАТВОРЕНОСТИ: ЕТНИЧКИ/НАЦИОНАЛНО МЈЕШОВИТИ БРАКОВИ	123
М. ЖИВКОВИЋ-МАНДИЋ:	РАЗВОЈ ГРАДОВА И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА ЖИВОТНУ СРЕДИНУ	133
М. СТОЈАНОВИЋ,	И. ЗЕКАНОВИЋ: ОБЛИКОВАЊЕ ГЕОПОЛИТИЧКЕ КАРТЕ ЕВРОПЕ	143

ПРЕГЛЕД ГЕОГРАФСКЕ ЛИТЕРАТУРЕ - REVIEW

Dr J. ĆVORO,
P. GOLUBOVIĆ:

VANRUSKA AZIJA, Univerzitet u Nišu, PRIRODNO-MATEMATIČKI
FAKULTET Niš 2000. Str. 387. Tiraž 200 primjeraka.

(Miloš Bjelovitić) 151

В. А. КВАРТАЛНОВ:

ТУРИЗАМ, Москва, 2000. године, „Финансије и статистика”,
5.000 примјерака (проф. др Здравко Маријанац) 152

Др Б. С. ЂУРЂЕВ:

ОСНОВЕ ТЕХНИКЕ У ДЕМОГРАФИЈИ, Друштво демографа
Југославије, Београд, Змај, 2001, стр. 206, Тираж 500.
(Драшко Маринковић) 153

Ђ. МАРИЋ,

М. GRČIĆ: GEOGRAFIJA za II razred gimnazije (I izdawe), Zavod za udžbenike i
nastavna sredstva, Srpsko Sarajevo, 2001. godina, Stranice 250,
ilustracije 24, Tiraž 3000 primjeraka (Milenko Živković) 154

ТУРИЗАМ "Савремене тенденције у туризму 2001."

Научно-стручни часопис из туризма, Издавач:
Природно-математички факултет, Институт за географију,
туризам и хотелијерство, број 5, Нови Сад, 2002. године,
стр. 119, тираж 200. (Даворин Бајић) 156

САВРЕМЕНЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ У КАРТОГРАФИЈИ,

Издавач: Географски факултет, Универзитет у Београду,
"Геокарта" Београд, 2001. године, стр. 139.
(Александра Петрашиновић) 158

Ш. КУЛИШИЋ,

П. Ж. ПЕТРОВИЋ,

Н. ПАНТЕЛИЋ,

СРПСКИ МИТОЛОШКИ РЕЧНИК, Друго допуњено издање,
етнографски институт САНУ, Интерпринт, Београд, 1998,
стр. XX, 484, тираж 1500 (Ирена Медар) 159

НОВИ ЧАСОПИСИ; ЗБОРНИК ЗА ПРИРОДНО-МАТЕМАТИЧКЕ

НАУКЕ, БАЊА ЛУКА 2001. Година I, број 1,
Издавач: МАТИЦА СРПСКА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ,
Бања Лука 2001. Стр. 197

ЗБОРНИК ДРУШТВЕНО-ХУМАНИСТИЧКИХ НАУКА,
БАЊА ЛУКА 2002. Година I, број 1, Издавач: Матица српска
Републике Српске, Бања Лука 2001. Стр. 276,
(Милош Ђеловитић) 161

ШТАМПА СРБА У ХРВАТСКОЈ: ЈЕТОПИС СРПСКОГ КУЛТУРНОГ

ДРУШТВА „ПРОСВЈЕТА“ Загреб, 2000. Свезак В,

Уредник Чедомир Вишњић. Страница 1-487.

ПРОСВЈЕТА, мјесечни часопис, Година 7, јуна 2000.

Уредник Милорад Новаковић, идентитет Независне овиле Срба у
Хрватско, Година В, јуни 2000. Загреб,

Уредник Чедомир Вишњић, (Милош Ђеловитић) 163

ГРАДИШКИ ЗБОРНИК, часопис за друштвена питања,

Издавач: Српско просвјетно И културно друштво "Просвјета",

Општински одбор Грађишка, Година III, број 3, Грађишка, септембар 2001. Стр. 147, тираж 400 примјерака (Миленко Живковић)	164
СРПСКЕ ЗЕМЉЕ И СВИЈЕТ, Научно-популарни часопис, Географско друштво Републике Српске (Мира Живковић-Мандић)	166
ГЕОГРАФСКА ХРОНИКА И БИЉЕШКЕ - INFORMATION	
ЗДРАВКО МАРИЈАНАЦ: IN MEMORIAM ПРОФЕСОР ДР ПЕРКО ВОЛИНОВИЋ (193 - 2002)	167
МИЉАН ЖУГИЋ: ОПРОШТАЈ ОД ЕКС ИНТЕЛЕКТУАЛЦА ПРОФ. ДР ПЕРКА ВОЛИНОВИЋА.....	176
ВИЈЕСТИ ИЗ ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ	
ЂУРО МАРИЋ: ОДРЖАНА ЧЕТВРТА РЕДОВНА СКУПШТИНА ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ	179
ВИЈЕСТИ СА ОДСЈЕКА ЗА ГЕОГРАФИЈУ	
М. ЖИВКОВИЋ: ТЕРЕНСКА НАСТАВА У ШКОЛСКОЈ 2000/2001. ГОДИНИ	183
СПИСАК ДИПЛОМИРАНИХ СТУДЕНАТА ГЕОГРАФИЈЕ ШКОЛСКЕ 2000/2001. ГОДИНЕ.....	185
СПИСАК МАГИСТРАНАТА И ЊИХОВИХ ОДБРАЊЕНИХ МАГИСТАРСКИХ ТЕЗА	187
СПИСАК НАСТАВНИКА ГЕОГРАФИЈЕ КОЈИ СУ ПОЛОЖИЛИ СТРУЧНИ ИСПИТ НА ПМФ, Бања Лука у школској 2000/20001. години.....	188
СПИСАК РЕЦЕНЗЕНЕТА ЧЛАНАКА И ПРИЛОГА ШЕСТЕ СВЕСКЕ ГЛАСНИКА ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ ИЗДАЊА ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ	189
ИЗДАЊА ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ	191

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 2001.
YEAR 2001.

Свеска 6
Volume 6

UDK:

Прегледни рад
Мирко Грчић*

911(497.1)(497.15)

РЕГИОНАЛНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ СТАНОВНИШТВА
СР ЈУГОСЛАВИЈЕ И БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

Садржај: Становништво СР Југославије и БиХ се карактерише етнокултурним и демографским геодиверзитетом. Управо из те разноврсности произишу регионални демографски проблеми који се могу лакше решавати на бази етничке толеранције, демократских идеала и регионалне економске сарадње.

Кључне речи: Становништво, СР Југославија, Босна и Херцеговина, Србија, Косово и Метохија, Војводина, Црна Гора, Република Српска, Федерација БиХ.

Abstract: Population of SR Yugoslavia and Bosnia and Herzegovina are characterising by ethnocultural and demographic geodiversity. From this geodiversity originate regional demographic problems, which can solving on basis ethnic tolerance, democratic ideals and regional economic cooperation.

Key words: Population, Yugoslavia, Bosnia and Herzegovina, Serbia, Kosovo and Metohija, Vojvodina, Montenegro, Republic Srpska, Federation BiH.

Увод

СР Југославија и БиХ су земље које имају много сличног, чак и заједничког, не само у погледу физичке географије, него и у погледу културног предјела, социо-географске структуре, демографске карте. Сличне карактеристике узрокују и сличне проблеме, који се могу лакше решавати у духу етнокултурне толеранције, разумијевања и сарадње. Циљ овога рада је да подстакне упоредна регионална истраживања и да укаже на неке основне социо-географске и демографске карактеристике становништва СР Југославије и БиХ, у циљу бољег међусобног упознавања. Међусобно упознавање је увијек први корак ка дефинисању и решавању заједничких проблема.

---

* Др Мирко Грчић, ред. проф., Географски факултет, Београд.

1. СЛОЖЕНОСТ ЕТНИЧКЕ И ДЕМОГРАФСКЕ СТРУКТУРЕ У СР ЈУГОСЛАВИЈИ

Република Србија

Површина Републике Србије износи 88 563 км², на њој живи 9 778 991 становника, што чини 86,7% територије и 94% становништва СР Југославије. Унутар ње су двије аутономне покрајине (Војводина и Косово и Метохија) и Централна Србија (55 968 км² и 5,81 мил. становника). Аутономне покрајине међусобно су дијаметерално супротне са гледишта демографског, привредног и културног развоја. Србија је етнички веома хетерогена, чак осам етничких група има удио у њеном становништву већи од 1%. Само четири етничке групе биљеже раст становништва: Албанци, Муслимани, Роми и Срби, с тим што је пораст прве три узрокован високим природним прираштајем а четврте – позитивним миграционим салдом. Повећању броја Срба доприноси и чињеница да се значајан број Југословена (1981. г. - 442 000 или 4,7%) и Црногораца колониста у Војводини, сада више изјашњавају као Срби. Апсолутни број Срба расте у другој половини 20. вијека, али релативни удио се смањује (осим у периоду 1953-61). Смањивање релативног удела Срба за око 9% у посљедњих пола вијека је посљедица енормног повећавања броја албанског живља. На примjer, 1948. године у Србији је живјело само 532 000 Албанаца, који су они чинили 8,1% становништва републике. По попису 1991. године има их три пута више, а њихов удио износи 16,5% (!).

Миграциони салдо Срба у Србији је позитиван. Послије Другог свјетског рата то је била посљедица колонизације Војводине, којом је највише захваћено српско становништво из БиХ и Хрватске. Економска имиграција није никад престајала, а у новије вријеме позитиван миграциони салдо је појачан доласком изbjеглица из ратом захваћених подручја Хрватске и БиХ. Територијални размјештај Срба у Србији је неравномјеран. Најмање је српског становништва на Косову и Метохији и дијеловима старе Рашке. Срби су мање заступљени и у неким општинама јужне и југоисточне Србије, и у сјеверним дијеловима Војводине.

Табела 1. - Промјене броја и удела Срба у Србији

Година пописа	Реп. Србија		Центр. Србија		АП Војводина		АП Космет	
	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
1948.	4.823730	73,9	3.810573	92,1	841246	50,6	171911	23,6
1953.	5.152939	73,8	4.088724	91,7	874346	51,1	189869	23,5
1961.	5.704686	74,6	4.459953	92,5	1.017717	54,9	227016	23,5
1971.	6.016811	71,2	4.699415	89,5	1.089132	55,8	228264	18,4
1981.	6.182155	66,4	4.865283	85,4	1.107375	54,4	209497	13,2
1991.	6.428420	65,8	5.081766	87,3	1.151353	57,3	195301	10,0

Извори: Статистички годишњаци ФНРЈ и СФРЈ за одговарајуће године.

Централна Србија

По попису из 1991. године на територији Централне Србије забиљежено је сљедеће стање: Срби 5.108.862 (87,9%), Муслумани 174.371 (3%), Југословени 145.873 (2,5%), Албанци 75.725 (1,3%), затим Црногорци 74.096, Роми 70.126, Македонци 27.596, Хрвати 22.536, Бугари 24.335, Власи 17.672, Словаци 3.227, Мађари 4309, Румуни 3507, затим Чеси, Нијемци, Русини, Јевреји и други. Број и удео у етничкој структури су повећали Срби, Муслумани, Роми и Албанци. Број Срба се повећавао захваљујући позитивном миграционом салду, природном прираштају и преласку већег дијела „Југословена“ у Србе. У централној Србији живи око 60% свих Срба на Балканском полуострву. Само у седам општина Срби нису имали апсолутну већину. То су три општине са муслуманском већином: Сјеница (22,3% Срба), Нови Пазар (22,2%) и Тутин (4,1%), дводесетак са бугарском: Димитровград (22,5%) и Босилеград (9,9%) и дводесетак са албанском већином: Бујановац (29,3%) и Прешево (8,4%).

Косово и Метохија

Косово и Метохија су историјско-географске области укупне површине од 11 хиљ. км², са око 2 мил. становника. Око 81,6% становништва чине Албанци, а остала су Срби, Црногорци, Турци, Цигани и други. По подацима 1999. г. наталитет је износио око 19 промила, морталитет 4 промила, а природни прираштај 15 промила, што је знатно мање него 1991. г. То указује да и становништво ове покрајине улази у фазу транзиције. Проценат неписмених је висок, износи око 9% за мушкице и 26% за жене. Главни град Приштина има око 155 хиљ. становника.

На Косову и Метохији миграције су доста утицале на измијене етничке структуре становништва. Од 17. вијека структура становништва се мијења у корист Албанаца. Према попису 1991. г. на Косову и Метохији живјело је укупно 1.956.196 становника. Најбројније етничке категорије били су: Албанци 1.596.072 (81,6%), затим Срби 194.190 (9,9%), Муслумани 66.189 (3,4%), Роми 45.745 (2,3%) Црногорци 20.365 (1%), Турци 10.445 (0,5%) и остали (0,5%). Нешто више од од 8000 католика из Јањева се национално опредијелило као Хрвати, а један број њих се иселио у Хрватску (Кистање). Само 3457 лица се изјаснило као Југословени. Та етничка слика је још више упрошћена услијед расељавања неалбanskog становништва последњих година, и високе стопе природног прираштаја Албанаца, највеће у Европи. Према томе, на Косову и Метохији преко три четвртине становништва данас чине Албанци, једну четвртину остale етничke групе, међу којима су најбројнији Срби. Значајне српске енклаве су у општинама Лепосавић, Штрпце, Липљан, Косовска Митровица и другим.

Војводина

Војводина (21,5 хиљ. км² и 2 мил. становника) је прави етнички мозаик. Наталитет и природни прираштај су најнижи у Југославији. Главни град Нови Сад (266 000 становника у административном подручју), други је по величини град у Србији. Од почетка 19. вијека он је центар српске националне културе

и српског препорода, због чега га с правом називају „Српска Атина“. Војводина је вијековима била простор на којем су се укриштале миграционе струје и дешавали конвергентни и дивергентни етнички процеси. Данашња етничка слика Војводине формирала се током 20. вијека. Спровођењем аграрне реформе послије Првог свјетског рата досељено је око 6 500 породица (око 35 000 становника) из Лике, Црне Горе, Херцеговине, Босне и Македоније. Послије Другог свјетског рата на територији Војводине насељено је око 37 000 породица (250 000 становника) из планинских и ратом опустошених крајева. Из Босне и Херцеговине дошло је 12 500, из српских предјела у Хрватској око 8300, из ужे Србије око 6200, из Црне Горе око 6000, Македоније до 4000 и Словеније око 500 породица (Ђурић В., 1957).

По попису из 1991. г. у Војводини је живјело укупно 2.013.889 становника. Од тога било је: Срба 1.143.723 (56,8%), Мађара 339.491 (16,9%), Југословена 174.295 (8,7%), Хрвата 74.808 (3,7%), Словака 63.545 (3,2%), Црногораца 44.838 (2,2%), Румуна 38.809, Рома 24.366, Буњеваца 21.434, Русина 17.652, Македонаца 17.472, Муслимана 5.851, Украјинаца 5.001, Немаца 3.808 (1981), Арбанаса 2.556, Словенаца 2.563, Бугара 2.363, Чеха 2012 (1981.), и осталих око 16.000. Овоме треба додати да се национално није изјаснило 5.427 становника, а као Југословени се изјаснило 174.295, док је непознатог порекла било 15 493 лица.

Срби се убрајају у најстарије становнике Војводине. Они су се етнички освјежавали сталним досељавањем становништва из планинских предјела. Имају апсолутну етничку већину у 31 општини (од укупно 45) а релативну у 4.

Табела 2. – Етничка структура становништва СР Југославије, 1991. г.

Етничка припадност	СР Ј	Црна Гора	Србија			
			Свега	Ц. Србија	Војводина	Космет
1	2	3	4	5	6	7
Срби	6 504 048	57 453	6 446 595	5 108 862	1 143 723	194 190
Црногорци	519 766	380 467	139 299	74 096	44 838	20 365
Југословени	349 784	26 159	323 625	145 873	174 295	3 457
Албанци	1 714 768	40 415	1 674 353	75 725	2 556	1 596 072
Бугари	26 922	46	26 876	24 335	2 363	178
Буњевци	21 434	-	21 434	-	21 434	-
Власи	17 810	3	17 807	17 672	132	3
Мађари	344 147	205	343 942	4 309	339 491	142
Македонци	47 118	1 072	46 046	27 596	17 472	978
Муслимани	336 025	89 614	246 411	174 371	5 851	66 189
Роми	143 519	3 282	140 237	70 126	24 366	45 745
Румуни	42 364	33	42 331	3 507	38 809	15
Русини	18 099	26	18 073	400	17 652	21
Словаци	66 863	65	66 798	3 227	63 545	26
Турци	11 263	28	11 235	603	187	10 445
Хрвати	11 650	6 244	105 406	22 536	74 808	8 062
Остали	44 244	1 906	42 338	17 754	18 944	7 640
Неизјашњени	11 849	943	10 906	5 291	5 427	188
Регионална припад.	5 910	998	4 912	2 338	2 503	71
Непознато	56 443	6 076	50 367	32 465	15 493	2 409
Укупно	10 394 026	615 035	9 778 991	5 808 906	2 013 889	1 956 196

Извор: СЗС, Попис становништва 1991.

Мањи удио Срба имају углавном општине на сјеверу Бачке, где доминирају Мађари: Бечеј, Чока, Бачка Топола, Ада, Суботица, Мали Иђош, Сента и Кањижа, као и двije словачke општине: Ковачица и Бачки Петровац. Хрвати, а затим Буњевци и Шокци као подгрупе, насељени су у Срему и на сјеверу Бачке, вјероватно из српских крајева у вријеме Турске. Црногорци су се населили у вријеме колонизације послиje Другог свјетског рата (у Бачку), као и Македонци (у Банат), Словенци, Срби из Херцеговине, Лике и Далмације. Мађари су се доселили у Панонску низију у 9. вијеку. У Војводини су се највише проширили од 18. вијека, као и Румуни. Током 18. вијека досељени су Русини, Словаци, Бугари, Роми, Јевреји, Нијемци и други, под утицајем ондашње аустријске власти. У том шаренилу народа историјски влада етничка и вјерска толеранција. Војводину због тога називају „Мала Европа“.

Црна Гора

Црна Гора је етнички доста хетерогена. По попису 1991. г. у Црној Гори је живјело 615.035 становника. Најбројнији су били: Црногорци 380.467 (61,9%), Муслимани 89.614 (14,6%), Срби 57.453 (9,3%) и Албанци 40.415 (6,6%). Као Југословени изјаснило се 26.159 или 4,2%. Припадника осталих етничких група је знатно мање. Црногорци су 1991. године апсолутну етничку већину имали у четрнаест, а релативну у три општине (од укупно 20). Муслимани су били апсолутно у већини у општинама Рожаје (88%) и Плав (58%) а Албанци у Улцињу (72,1%). Етнички најхетерогенија општина је Тиват (Црногорци 33,4%, Хрвати 23,4%, Југословени 20,6%, Срби 15% итд.). Сјеверни и сјеверозападни дијелови Црне Горе могу се сматрати аутохтоним српским просторима, који су били у саставу старе Рашке. У другој половини 20. вијека значајан број Срба се насељава у приморском дијелу Црне Горе. Општине са највећим удјелом Срба биле су 1991. г. Херцег Нови (31%), Пљевља (24,3%), Будва (22,5%), Тиват (15,1%) и Котор (14,1%). Најмањи удио српског становништва имале су општине Цетиње, Улцињ, Плав и Рожаје. Сјеверни дио Црне горе је изразито емиграционо подручје. Знатан број Срба изbjеглих са ратом захваћених подручја 1991-99. г. (БиХ, РС Крајине, Косова и Метохије) доселио се у Црну Гору.

2. СЛОЖЕНОСТ ЕТНИЧКЕ И ДЕМОГРАФСКЕ СИТУАЦИЈЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Ни један од три доминантна народа у БиХ - Срби, Бошњаци (Муслимани) и Хрвати, није имао у пољедњих пола вијека апсолутну већину, али је дошло до смјене најбројније етничке групе. Према пописима становништва 1948, 1953. и 1961. године најбројнија етничка група у БиХ били су Срби, а 1971, 1981. и 1991. године првенство су преузели Муслимани. У периоду 1948-1991. г. процентуално учешће Муслимана повећало се за 12,8% а Срба и Хрвата се смањило за -13,1% односно -5,5%. Број Муслимана (сада Бошњака) је више него удвостручен, захваљујући високом природном прираштају, који је двоструко већи него код Срба и Хрвата. Број Муслимана током 20. вијека повећао се за 3,5 пута, а број Срба и Хрвата се смањио за 2 пута. Однос броја Срба према Муслиманима 1910. године био је 1,4:1, а 1991. г. та пропорција се

обрнула у корист Муслимана, 1:3,5. У Босни и Херцеговини живи 81,5% свих Муслимана на тлу бивше Југославије. Број „Југословена“, који су највише потицали из мјешовитих бракова био је 1991. г. значајан – 323.280 или 7,9% становништва БиХ.

Промјене броја Муслимана су резултат не само високог природног прираштаја, него и различитих класификацијских рјешења. Према попису 1948. године они су пописивани као „Неопредијељени мусимани“ (са малим словом и третманом религијске групе), „Срби-мусимани“ или „Хрвати-мусимани“, 1953. као „Југословени-неопредијељени“, 1961. као „Мусимани (етничка припадност)“, 1971. као „Мусимани у смислу народности“, а 1981. и 1991. године као „Мусимани“. Сада се изјашњавају као „Бошњаци“. Ове честе класификацијске промјене илуструју пут политичког претварања једне религијске групе у нацију. Због ових промјена класификацијских рјешења у пописима, њихов број у БиХ јако варира: 1948. г. било их је 788.403, 1953. било их је 891.800, 1961. забиљежен је пад на 842.248, да би 1971. године био регистрован необјашњиво висок пораст на 1.482.430. По попису 1981. било их је 1.630.033 а 1991. године 1.898.963. Мусиманско становништво више је сконцентрисано у градовима. Само двије општине биле су 1991. г. етнички готово чисто мусиманске – Цазин и Велика Кладуша. Висока стопа наталитета код Мусимана је резултат вјерских схватања, традиционалног модела проширене репродукције породице, повољне економске и друштвене климе након добијања статуса нације у бившој СФРЈ.

Хрватско становништво у БиХ има низак природни прираштај и велику просторну покретљивост. Услијед тога његово учешће у етничкој структури БиХ стално опада. Скоро чисто хрватске општине биле су (1991.г.) Томиславград, Љубушки, Читлук, Лиштица, Груде и Посуђје – све у Херцеговини.

Таб. 3. Етничка структура Републике БиХ, Републике Српске и Б-Х Федерације

Територије	Год.	Срби	Хрвати	Бошњаци	Остали	Укупно
БиХ*	Број	1 365 093	759 906	1 898 963	98 570	4 364 574
	%	31,2	17,4	43,5	7,0	100
Процењене						
Република Српска**	Број	1 198 000	32 000	150 000	137 000	1 477 000
	%	81,1	2,2	10,2	6,7	100
Федерација БиХ***	Број	72 762	504 711	1 698 760	21 541	2 297 774
	%	3,2	22	73,9	0,9	100
Пројекције под претпоставком да није било рата (1998)						
Република Српска**	Број	851 832	148 968	515 887	130 811	1 660 751
	%	51,3	8,9	31,1	7,9	100
Федерација БиХ**	Број	504 504	578 595	1 526 810	241 801	2 843 946
	%	17,9	20,3	53,7	8,5	100

* Подаци за 1991; **Подаци за 1998; ***Подаци за 1999.

Извори: СЗС, Попис становништва, 1991.г; Статистички завод Федерације БиХ. публиковани материјали: Шпирин Н. и Маријанац З., 1999.; материјали УНХЦР - процјене под претпоставком да није било рата, за 1998.

Српско становништво такође опада. По попису 1948. г. Срби су чинили 42% од укупног становништва и били најбројнија етничка категорија у БиХ. По попису 1991. г. њихово учешће је опало на 31,3%, тако да су изгубили првенство у корист Муслимана. Годишња стопа природног прираштаја Срба 1991. године је скоро четири пута мања од оне коју су имали 1954. године. Осим тога, Срби из БиХ имају негативан миграциони салдо, а значајан број њих се изјаснио као „Југословени“.

Табела 4. - Кретање броја Срба и миграциони биланс Срба у БиХ

Тодина	Број	Удио (%)	Досељени	Исељени	Биланс
1948.	1.136.116	44,3	21.502	143.604	-122.102
1953.	1.264.372	44,4	-	-	-
1961.	1.406.057	42,9	51.590	188.106	-136.516
1971.	1.393.148	37,2	52.345	250.849	-198.504
1981.	1.320.738	32,0	48.304	266.637	-218.333
1991.	1.369.258	31,4	-	-	-

Извор: СЗС, Пописи становништва (за одговарајуће године).

Број Срба у БиХ је растао у периоду од 1948 - 1961. године, затим постепено опада до 1991., када је забиљежен благи раст. Удио Срба у становништву је био у порасту само непосредно послиje Другог свјетског рата, од 1948-1953. године, а касније стално опада. На опадање броја Срба утиче смањење природног прираштаја и повећавање негативног миграционог биланса. Повећање броја Срба у 1991. години резултат је повратка једног дијела становништва из „Југословена“ у „Србе“. Тај процес је био још драстичнији код Муслимана, а код Хрвата није био значајан јер се они ни раније нису много изјашњавали као Југословени. Висок негативан миграциони биланс Срба у БиХ био је компензован високим природним прираштајем до 1960-их, који затим губи темпо а емиграција се повећава.

Срби су 1991. године имали у БиХ *апсолутну већину* у 31 општини (од укупно 109). Преко 90% Срба у етничком саставу имале су слједеће општине: Дрвар, Бос. Грахово и Шековићи; од 80-90% Љубиње, Србац, Челинац, Лактаци, Билећа; од 70-80% Гламоч, Mrкоњић Град, Бос. Петровац, Невесиње, Прњавор, Рудо; од 60-70% Требиње, Бос. Дубица, Пале, Соколац, Скендер Вакуф, Гацко, Калиновик, Бос. Нови; од 50-60% Бос. Градишка, Бијељина, Хан Пијесак, Угљевик, Лопаре, Теслић, Бања Лука, Чајниче и Купрес. Релативну већину Срби су имали у четири општине: Кључ, Илијаш, Дервента и Модрича. Висок удио Срба (30-50%) био је у општинама Фоча, Пријedor, Власеница, Сански Мост, Бос. Шамац, Добој, Доњи Вакуф, Рогатица, Котор Варош, Зворник, Илиџа, Вогошћа, Братунац, Бос. Брод, Вишеград и Маглај. Велики број Срба живио је у градовима, највише у Сарајеву, Тузли, Зеници, Мостару, Бихаћу. На простору ових градских општина живјело је 277.117 или 20,2% од укупног броја Срба у БиХ. Наведени називи општина и градова, као и њихове границе и етничка структура, послиje пописа 1991. године су значајно измијењени услијед познатих догађаја.

Република Српска

На територији Републике Српске ($25\ 053\ km^2$) по попису 1991. г. живјело је 1 623 842 становника ($64,8\ st/km^2$). Тада је знатно смањен услијед жртава и прогона у рату 1992-95. г. Процијењени број становника 1998. г. износио је 1 448 537 или $57,8\ st/km^2$ (Шпирћ Н. и Маријанац З., 1999). Становништво које је 1991. г. живјело на данашњој територији Републике Српске већином је било српско (око 56,6 %), а 1998. г. тада је повећано на 81,1 %. На тој територији је 1991. г. живјело око 64% свих Срба у БиХ, а 1998. г. око 94,3%. Слична појава може се пратити код Бошњака и Хрвата у Федерацији БиХ (види таб. 3). Етничка територијална хомогенизација ће се смањивати у мјери у којој се буду враћала избјегла и расељена лица на своје матичне територије.

3. РЕГИОНАЛНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ДЕМОГРАФСКЕ ТРАНЗИЦИЈЕ

Демографска транзиција на подручју Југославије и БиХ има дугорочнозначајне регионалне варијације. Опадање морталитета, праћено смањивањем наталитета при крају 20. вијека, наступило је најприје у Војводини са спорим темпом, иза тога је знатно брже захватило дијелове средишње Србије и Републике Српске; затим се транзиција јавила у Црној Гори која има традиционално низак морталитет и нешто спорије опадање наталитета. Посљедњи су у транзицију ступили Косово и Метохија, где је брзи пад морталитета послје Другог свјетског рата, уз лагано смањивање наталитета, довели до праве демографске експлозије.

Раст становништва у дужем периоду није био под већим утицајем *спољашњих миграција*, осим донекле, у Војводини и Црној Гори крајем 19. и почетком 20. вијека, кад су миграције из јужнословенских земаља у Америку узеле мања. На другој страни, *ратни губици* становништва у Првом и Другом свјетском рату на овим просторима били су дугорочни фактор ограничења. Захваљујући социјалним и другим мјерама, демографски процес је послје рата релативно брзо стабилизован, тако да се од пописа 1948. г. до пописа 1991. г. могу пратити ефекти даљег савременог тока демографске транзиције. *Грађански ратови* на овим просторима (1992-95) су покренули велике *миграције*, нарочито појединачних етничких група, и у много чему су промијенили текуће демографске процесе и географски размјештај становништва. Иако су ове миграције биле веома обимне, ипак су у демографским променама у појединим регионалним цјелинама биле пресудне компоненте раста становништва и природни прираштај са ефектима транзиције (види табелу бр. 5).

Економски, социјални и етнички фактори јако су утицали на *диференцирање регионалног раста становништва* у периоду 1948-1993. г. У том раздобљу дошло је до поларизације простора на два региона са супротним демографским трендом: 1. Регион недовољног демографског раста (Војводина, средишња Србија, данашња Република Српска), и 2. Регион превеликог раста (Косово и Метохија, Санџак, делови данашње Бошњачко-хрватске федерације). Први регион насељен је претежно етничким групама које се демографски слабо обнављају (поред српске, мађарске, хрватске, словачке, бугарске и око десет других мањих етничких заједница). Други регион је насељен

Табела 5. – Кретање броја становника у другој половини XX вијека

Територије	У хиљадама			Индекс 1993/48	Индекс 1999/48
	1948. г.	1993. г.	1999.г.		
Југославија	6 905	10 480	10 630	152	154
Црна Гора	377	626	651	166	173
Република Србија	6 528	9 854	9 979	151	153
Средишња Србија	4 154	5 809	5 763	140	139
Војводина	1 640	2 002	1 959	121	120
Косово и Метохија	773	2 043	2 257	264	292
БиХ	2 564	4 365	...	170	...
Република Српска	...	...	1 449**	...	...
БиХ Федерација	...	...	2 298***	...	...

Извори: Статистички годишњаци Југославије, за одговарајуће године. *Податак за 1991. г. **Процјена за 1998. г. (Шпирин Н., Маријанац З., 1999). ***Процјена (Статистички годишњак БиХ Федерације 2000). Према процјенама УНХЦР под претпоставком да није било рата у Републици Српској би 1998. г. било 1 661 000 а у БиХ Федерацији 2 844 000 становника.

претежно етничким групама чија је репродукција веома висока (албанска, ромска, турска, бошњачка). Подаци о броју и расту укупног становништва и његовој старосној структури веома су значајни за оцену демографских прилика уопште и посебно за развој производње, школства, здравства, војске и других сфера привредних и послужних дјелатности.

Поремећаји у репродукцији становништва настали током транзиције имају вишеструке и дугорочне последице. Испољавају се двојако – као поремећаји због недовољног наталитета у Војводини, средишњој Србији и Републици Српској и прекомерног наталитета на Косову и Метохији и у Санџаку. Друштвени услови ових поремећаја, као и вредносни и етички чиниоци, репродуктивне норме и институције битно се разликују у ова два модела репродукције као и по регионалним целинама. То чини демографску ситуацију сложенијом и тежом. Дугорочним тенденцијама демографске транзиције које послије седамдесетих година узимају неповољне облике, придржују се у деведесетим годинама демографске последице сецесије, ратова у бившој Републици Српској Крајини и у БиХ и санкције. Комбинација дугорочних и краткорочних фактора ствара негативне демографске ефекте са многим социјалним, економским, политичким и етничким пољеидицама.

Проблем недовољног природног прираштаја је у вези са три важна момента: прво, наталитет је мањи од морталитета, због чега се становништво бројчано смањује, без обзира на утицај миграција; друго, депопулациона подручја се у последњих 15 година шире, што значи да то није пролазна појава већ трајнија тенденција; треће, раскорак између реалних друштвених потреба за рађањем и представа родитеља о пожељном броју дјеце достигао је опасан ниво, који пријети да убрза депопулацију.

Проблем опадања наталитета настало је у вези са низом социјално-економских проблема, као што су: неповољан положај жене у друштву, сукоб материнских и професионалних улога жене, криза брака, економске и социјалне тешкоће породица са дјецом, утицај тржишта радне снаге на репродуктивно понашање појединца итд. Та околност налаже да се против недовољног

љног рађања користе одговарајућа средства *популационе политике*, како би се побољшао материјални положај породица са дјецом. Регионалне и етничке разлике у нивоу наталитета захтијевају диференцирану демографску политику, како би се у депопулационим подручјима рехабилитовало рађање. Диференцирана популационна политика је немогућа без етничке толеранције, разумевања и сарадње.

4. РЕГИОНАЛНИ ДИСПАРИТЕТИ ПРИРОДНОГ КРЕТАЊА СТАНОВНИШТВА

Плодност становништва

Наталитет је најважнија демографска варијабла јер је то основна компонента природног прираштаја, раста и старосне структуре становништва. У условима ниског морталитета, какав је данас у већини региона СРЈ и БиХ, плодност становништва је основни динамички фактор демографских промјена, које утичу на многобројне социјалне и економске процесе. Отуда је веома висок или веома низак наталитет ограничавајући чинилац друштвенено-економског развоја региона. Ниво плодности становништва је регионално издиференциран – заступљени су региони екстремно ниског и екстремно високог наталитета.

Број живорођене дјеце у периоду од 1948-1999. године смањио се за 54% у Војводини, 52% у средишњој Србији, 27% у Црној Гори и за око 25% у БиХ. На Косову и Метохији међутим, према расположивим подацима за период 1947-89, број рађања је повећан за 95%, што значи да је скоро удвостручен.

Стопа наталитета, која представља однос између броја живорођене дјеце и укупног броја становника средином посматране године, потврђују велике регионалне разлике у нивоу рађања. Ова стопа већ годинама опада и 1999. г. је опала у средишњој Србији на 9,3 промила, у Војводини на 9,5 промила и у Црној Гори на 13,6 промила. На другој страни, на Косову и Метохији стопа наталитета је до средине шездесетих година износила више од 40 промила, да би се 1989. спустила на 27,7 промила а 1999. на 19 промила.

Стопа укупног фертилитета, која изражава број живорођене дјеце коју ће родила свака жена у току прокреативног периода (уколико би све жене доживјеле крај прокреативног периода, који би био стабилан), непосредније одражава промјене у репродуктивном понашању жене. Како је овом стопом искључен утицај старосне структуре жене у прокреативном добу живота, изоштравају се разлике између региона високе и ниске плодности. Наиме, стопа укупног фертилитета од око 2,1, обезбеђује просто обнављање генерација. У Војводини, средишњој Србији и Републици Српској та стопа је око 1,6 или за око 20% нижа. Ова подручја се већ више од три деценије суочавају са проблемом недовољног рађања. У Црној Гори наведена стопа је у периоду 1953-99. г. више него преполовљена – опала је од 4,5 на 1,8. На Косову и Метохији стопа укупног фертилитета такође опада, али је још увијек висока, око 3,7 и двоструко је виша од оне у Војводини и средишњој Србији, убједљиво највећа у Европи. Међу најважнијим чиниоцима плодности су религијски, културни, психолошки, социолошки, антрополошки, а можда и политички.

Економски чиниоци су изгледа у обрнутој сразмери с плодношћу становништва.

Пад плодности становништва испод нивоа просте репродукције генерација, који траје већ неколико деценија, условио је брзи пад природног прираштаја, отворену депопулацију и одмах старење становништва у депопулационим подручјима. Становништво Војводине и средишње Србије у посљедњих десет година се не обновља природним путем, а 1999. г. стопа природног прираштаја износила је -5,4 промила у Војводини и -3,2 промила у средишњој Србији. Становништво ових подручја има оштар силазни тренд. Просјечна годишња стопа раста становништва 1999. г. износила је у Црној Гори око 5 промила, док је у средишњој Србије пала на ниво испод 0,2 промила а у Војводини је са негативним предзнаком од -0,1 промил (Рашевић М., 1999).

Промјене у старосној структури крећу се у правцу сталног смањивања удјела младих генерација уз истовремено повећавање удјела старијих лица. Тако се 1991. године становништво Војводине и средишње Србије налазило у фази демографске старости. У Војводини је било 20,6% а у Србији 20,4% становништва до 14 година старости и 9,3%, односно 9,8% становништва старијег од 65 година. Старосна структура Црне Горе је знатно повољнија - удио становништва до 14 година износи 25,3% а становништва старијег од 65 година 8,2%.

На Косову и Метохији услед закаснеле и споре транзиције плодности становништва, демографска кретања имају супротан предзнак. У условима брзог опадања морталитета и високог наталитета, природни прираштај је константно висок (између 29 и 19 промила), старосна структура је млада (учешће становника до 19 година старости креће се од 50% у 1953. до 48% у 1991.г.) и пораст броја становника је убрзан (од 800 хиљада у 1953. на 2 милиона у 1991.г.) са просјечном годишњом стопом раста од 2,2%. Овако велики пораст броја становника је један од узрока економских тешкоћа у покрајини. Проблем регионалних разлика у нивоу плодности становништва додатно отежава чињеница да различити репродуктивни модели припадају различitim етничким заједницама, па чак и различитим културним круговима. Жене албанске, муслиманске и ромске националности много више рађају у односу на припаднице других националности. То се одражава на промјене у регионалној етничкој структури становништва у корист субиопулација са високом плодношћу. Због тога су се удјели свих националности смањили, осим Албанаца, Муслимана и Рома, чије се учешће повећало са 6,7% на 16,5%; са 0,3% на 3,2% и са 0,8% на 1,4% у становништву СР Југославије (Рашевић М., 1999).

Регионални диспаритети природног кретања становништва постоје и у БиХ. Према подацима из 1991. г. наталитет у БиХ био је осредњи (14,8), морталитет испод просјека (6,4) а природни прираштај умјерен (8,4 промила). Рат 1992-95. г. и миграције, утицали су на неповољна кретања виталне статистике. Подаци за период од 1995-2000. г. у Републици Српској указују на низак наталитет, просјечан морталитет и негативан природни прираштај. У неколико послијератних година (послије 1995.) евидентно је смањивање морталитета одојчади и повећавање просјечног годишњег броја склопљених бракова, те се може очекивати повећање броја живорођене дјеце и повећање природног прираштаја. Стане у природном прираштају је још увијек алармантно, јер то утиче на старење становништва и смањивање радно способног контингента.

Више од 4/5 општина има низак природни прираштај, испод 5 промила. На овакво стање утицала су ратна дејства, миграције, економска криза и – велики број абортуса. Здравствене, социјалне установе и државни органи улажу одређене напоре за повећање наталитета, смањење морталитета, повећање природног прираштаја, смањење смртности одојчади, али за ријешавање тих проблема потребна је конкретна и свеобухватна реализација демографске политике (Шпирин Н., Маријанац З., 1999).

Смртност становништва

Просјечно трајање живота је један од индикатора здравственог стања становништва, нивоа морталитета и чак нивоа економске развијености. Према подацима о морталитету старосних група у СР Југославији 1991. г. израчунато је просјечно трајање живота жена од 74,6 година и мушкираца од 69 година. Оно се веома повећало у односу на 1950. годину, и то за жене 18,6 а за мушкирце 15,5 година, али тај пораст у посљедње вријеме малаксава.

На свим подручјима СР Југославије модел морталитета према узроцима смрти јасно показује да доминирају болести кардиоваскуларног и респираторног система и неоплазме, тј. болести чији је узрок сам човек односно индивидуално понашање и начин живота. Пушење, неадекватна исхрана, аклохолизам, дрога, недовољна физичка активност, касно јављање код лекара, битни су фактори морталитета у нашој средини уопште, посебно веће смртности мушкиг становништва. Посљедњих година придржују им се депресије и стрес, који узрокују психосоматска оболења и смањује имунитет организма.

Таб. 6. – Подаци виталне статистике за 1950. и 1999. годину

Територије	Живорођени		Умрли		Прираштај	
	1950.	1999.	1950.	1999.	1950.	1999.
СР Југославија	210 423	123 970	93 524	115 461	116 899	8 509
Црна Гора	11 904	8 828	3 482	5 393	8 222	3 435
Република Србија	198 519	115 142	89 842	110 068	108 677	5 074
Средишња Србија	120 412	53 536	53 361	72 173	67 051	-18 637
Војводина	42 885	18 686	23 490	29 291	19 395	-10 585
Косово и Метохија	35 222	42 920	12 991	8 624	22 237	34 296
Република Српска*	...	13 527	...	12 469	...	1058
БиХ Федерација*	...	31 480	...	16 210	...	15270
Стопе на 1000 становника						
СР Југославија	29,5	11,7	13,1	10,9	16,4	0,8
Црна Гора	30,0	13,6	9,3	8,3	20,7	5,3
Република Србија	29,5	11,5	13,3	11,0	16,1	0,5
Сред. Србија	38,1	9,3	12,4	12,5	15,6	-3,2
Војводина	25,5	9,5	14,0	15,0	11,3	-5,4
Косово и Метохија	46,1	19,0	17,0	3,8	29,1	15,2
Република Српска*	...	9,4	...	8,7	...	0,7
БиХ Федерација*	...	14,1	...	7,3	...	6,8

Подаци за Републику Српску и БиХ Федрацију односе се на 1998.г.

Извори: Статистички годишњаци Југославије, за одговарајуће године; Статистички годишњак БиХ Федрације 1999; РЗС Републике Српске, Демографска статистика, стат. билтен бр. 2, 2000.

ма. Важни фактори су такође економска и еколошка криза, неадекватна здравствена заштита и недостатак лекова. У посљедњих десет година се повећава смртност биолошки најосјетљивијих старосних група, одојчади и лица старијих од 60 година. Дошло је такође до пораста морталитета мушких становништва старости 15-49 година, и то за категорије узрока смрти „несрећни случајеви – жртве рата“, „убиства“, „самоубиства“, „тровања и повреде“. Регистрован је и пораст оболења становништва у широкој скали болести, у свим старосним групама. Психолошки, социјални, економски и здравствени проблеми су такве природе да се не могу брзо ријешити и они ће још дуже вријеме утицати на услове смртности становништва, укључујући и њихова посредна дејства (Мацура М., 1999).

5. УЛОГА МИГРАЦИЈА У РЕГИОНАЛНОЈ ДИФЕРЕНЦИЈАЦИЈИ СТАНОВНИШТВА

Јован Цвијић је издвојио две врсте миграција на Балканском полуострву у прошлости (Цвијић Ј., 1966). Прва су масовне сеобе, као што су биле оне под патријарсима са Косова и Метохије, или избеглице у новије вријеме. Друга врста су етапне сеобе (од мјеста до мјesta, од насеља до насеља) вијековног трајања, које је Цвијић назвао „метанастазичка кретања“. Становништво се тражећи спаса од зулума и других невоља, кретало у одређеним правцима, које називамо миграционе струје. Јужнословенске земље су изукрштане многим **миграционим струјама**, међу којима су биле најзначајније: **шопска, тимочко-браничевска, моравско-вардарска, косовско-ресавска, и најзначајнија – динарска струја**.

У 20. вијеку се суочавамо са миграторним токовима који су били различити како по типу тако и по узроцима и последицама, што и данас траје. Од завршетка Другог свјетског рата па до данас можемо издвојити четири главне врсте миграција. Прва су **миграције село-град**, на први поглед неосјетна али ипак непрекидна миграција, која изазива процес урбанизације становништва и депопулацију сеоских подручја. Друга врста су **миграције на „привремени“ рад у иностранство**. Велики број (око 4 мил.) исељеника и њихових потомака данас живи у САД, Канади, Аргентини, Њемачкој, Аустралији и другим земљама. Трећа врста је **планска колонизација** којом је пресељен велики број Срба и Црногораца из тзв. „пасивних“ динарских предјела у Војводину. Четврта врста су **избегличке миграције** из ратом захваћених подручја (1992-95) према Србији, Црној Гори и у иностранство. Услијед бројних миграција различитих правца становништво српских земаља је данас измијешано до те мјере да је веома тешко утврдити поријекло већине породица само неколико генерација уназад.

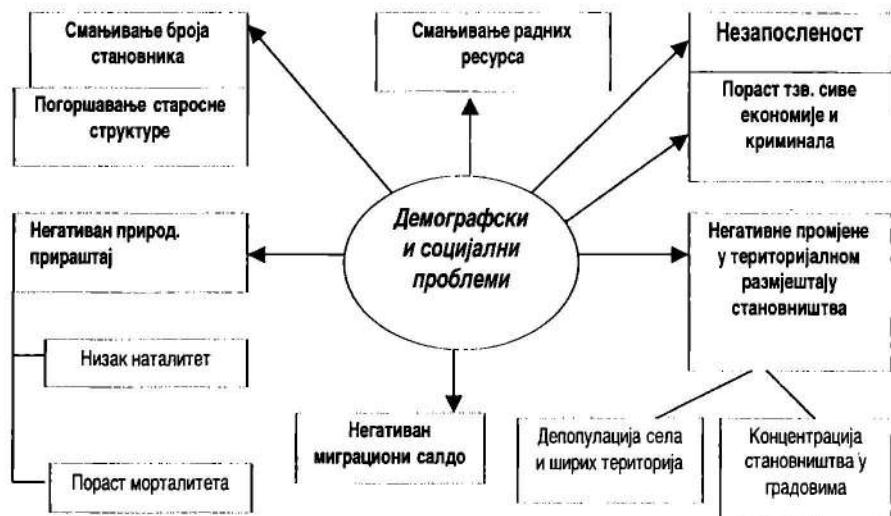
У временском раздобљу од 1981-91.г. први пут у новије вријеме остварен је нагативан миграциони салдо у средишњој Србији и Војводини, с просјечном годишњом стопом -0.8 односно -2,8 промила. У овом десетогодишњем периоду негативан миграциони салдо био је скоро три пута већи од природног прираштаја у Војводини (-32 340 према 11 457) а у средишњој Србији износио је 28,5% од природног прираштаја (-45 529 према 159 971). Црну Гору, класично емиграционо подручје (а слично је и у источној Херцеговини), у овом временском периоду карактерише увећавање негативног миграционог

салда. Веће исељавање на „привремени рад“ у западноевропске и друге развијене земље започело је још шездесетих година и траје све до данас. Оно је углавном условљено економским разлозима. Послије 1991. г., њима су приодати и политички разлози, избегавање војне обавезе и други, те је због повећаног удјела младих и високо образованих људи структура исељеника постала још неповољнија.

Губици због исељавања становништва представљају озбиљан демографски проблем, и то из више разлога: прво, због демографских губитака становништва (директних и индиректних, преко њихових потомака); друго, због губитака високобразованих, стручних и техничких кадрова (тзв. „одлив мозгова“); треће, због немогућности компензације емиграције у условима недовољног наталитета и отворене депопулације (изузев Косова и Метохије, где се велика емиграција компензира високим наталитетом).

Поред економски условљених миграција, треба нагласити значај исељавања српског и црногорског становништва под притиском са Косова и Метохије. Према процјенама у периоду 1961-1987. г. исељено је преко 120 000 лица, а у vrijeme агресије НАТО преко 200 000. Етничка и демографска карта простора насељених Србима у Хрватској и БиХ такође је битно изменењена под утицајем агресија и прогона у периоду 1991-95. г. На крају XX вијека Југославија се суочила и са проблемом изbjегliшta. Током етничко-грађanskih ратова између 1991-95. г. у Хрватској и БиХ око 595 000 изbjегliца је дошло у Србију, 92,4% од њих су Срби, остало Бошњаци и други. Они су освјежили демографску слику у СР Југославији, али су довели у питање демографску будућност својих матичних простора. Неповољне тенденције демографског развитка региона насељених претежно српским и другим хришћанским становништвом узрокује озбиљне проблеме у домену економских, социјалних и војних питања. Отуда се популациона политика и планирање породице намећу као императив.

Сл. 1. – Схема демографских и социјалних проблема

6. РЕГИОНАЛНЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ ПРОЦЕСА УРБАНИЗАЦИЈЕ И ДЕРУРАЛИЗАЦИЈЕ СТАНОВНИШТВА

Становништво се по мјесту становања може подијелити на сеоско (рурално) и градско (урбанско), а по дјелатностима на пољопривредно и непољопривредно. До шездесетих година двадесетог вијека јужнословенске земље су имале изразито пољопривредни и рурални карактер. То значи да је већина становништва живјела у селима и бавила се пољопривредом. У Србији је по попису становништва 1953. године, 77,5% становништва било је сеоско а 67% пољопривредно. У Црној Гори удио сеоског становништва износио је 85,3%. У БиХ ситуација није била боља. Ипак, постојале су унутрашње регионалне разлике у степену урбанизације. На пример, удио градског у укупном становништву износио је у Војводини око 30%, централној Србији 21%, на Косову и Метохији 15% а у Црној Гори 14,7%.

Процес урбанизације и деаграризације подстакнут је процесом индустријализације од шездесетих година и траје до данас. Процес индустријализације утицао је на промјене у размјештају становништва и његовим биолошким и социјалноекономским структурама. Процес економског развоја подстакао је прелазак становништва из села (дерураланизација) у градове (урбанизација) и прелазак активног становништва из аграрних дјелатности (деаграризација) у индустријске (индустријализација) и услужне (терцијаризација) дјелатности. Ови процеси су међусобно узрочно-последично повезани и праћени су миграцијама становништва на релацији село-град, и неразвијени-развијени региони. Развој индустрије је утицао на промјене у структури дјелатности и концентрацију становништва у градовима. Процес урбанизације становништва карактерише се растом градског становништва и ширењем градова и градског начина живота на ширим просторима.

Урбанизација се одразила на раст градова и приградских насеља на једној страни и смањивање сеоског и пољопривредног становништва и економско слабљење сеоских насеља, на другој. У посљедњих четрдесетак година урбанизација захвата најприје градска а затим и приградска насеља, док се највећи број сеоских насеља одласком фертилног и радно способног становништва демографски празни, смањује па чак и гаси. Демографско пражњење села је резултат узајамног дејства два фактора: дуготрајне емиграције младог и радно способног становништва, и у вези с тим, ниског наталитета. Истовремено број градског становништва се стално повећава, како усљед природног прираштаја тако и имиграције. Имиграционска компонента је имала превагу у периоду интензивније индустријализације и економског развоја, до осамдесетих година, а природни прираштај долази до изражaja у периоду економске кризе након тога. У ратом захваћеним подручјима такође је дошло до повећане концентрације становништва у градовима. Проблем депопулације села посебно је изражен у брдско-планинским и пограничним подручјима. Уопште узев, постоји висок степен корелације између урбанизације, миграција и природног кретања становништва.

Темпо увећавања градског становништва се разликује по регионима и међупописним периодима. На пример, у Србији је у периоду 1953-61.г. просјечна годишња стопа раста градског становништва износила 4,8%, у периоду 1961-71. г. 4,2%, 19791-81.г. 2,4% и 1981-91.г. 1,4%. Истовремено су се

повећавале регионалне разлике у степену урбанизације. На примјер, степен урбанизације у Војводини износио је у првом међупописном периоду 38,3%, у другом 48,7%, у трећем 54,1% и у четвртом 55,7%. У средишњој Србији степен урбанизације је растао спорије – у првом међупописном периоду износио је 28,6%, у другом 40,8%, у трећем 47,8% и у четвртом 53,6%. На Косову и Метохији је био још спорији – у првом међупописном периоду 19,5%, у другом 26,9%, у трећем 32,5% и у четвртом 37,5%. У Црној Гори степен урбанизације у првом периоду износио је 21,2%, у другом 34,2%, у трећем 50,7% и у четвртом 58,4%.

Табела 7. – Учешће градског у укупном становништву (у %)

Регионалне ћелине	Степен урбанизације		
	1981.	1991.	Промјена (2-1)
Србија	44,6	50,7	4,1
Војводина	54,1	55,7	1,6
Центар Србија	47,8	53,6	5,8
Косово и Метохија	32,5	37,3	4,8
Црна Гора	50,7	58,4	7,7
БиХ	34,2	39,5	5,3
Република Српска*	-	39	-

*За Републику Српску податак из 1996. године.

У Републици Српској још увијек висок проценат становништва живи у селима (61%). Миграциона кретања, прогони српског становништва из села у градове или у иностранство у многоме су измијенили тај однос (Маријанац З., Маринковић Д., 2001). Ипак је процес урбанизације доста спор, поготову ако се има у виду да су Републици Српској у оквиру БиХ припадала углавном сеоска подручја. Процес урбанизације ће ићи у корак са процесом економског развоја, те се у првој деценији 21. вијека може очекивати одржива пропорција сеоског и градског становништва.

Диспропорције у односу урбаног и сеоског, непољопривредног и пољопривредног активног становништва, указује на постепену социоекономску трансформацију села, али и на појаву категорије сељака-радника који учествују у дневним миграцијама на релацији село-град. У СРЈ и БиХ је још увијек на великим подручјима присутна фаза екstenзивне урбанизације, коју карактерише велики демографски притисак на градове. Са економским развојем наступа интензивна фаза, која се карактерише полицентричном урбанизацијом и функционалном ревитализацијом сеоских насеља. Према светским критеријумима, ове земље се сврставају у прелазни тип урбанизације (50-75% сеоског у укупном становништву).

Савремену мрежу градских насеља у СР Југославији чине 234 града од којих су 116 у средишњој Србији, 52 у Војводини, 26 на Косову и Метохији и 40 у Црној Гори. Највећи број градова је у категорији малих (до 5 000 становника), средњих (од 5-10 000 становника) и већих (преко 10 000), а најмање у категорији великих, с преко 100 000 становника (7). У категорију великих градова спадају Београд, Ниш, Нови Сад, Крагујевац, Приштина, Суботица и Подгорица. Градско становништво је доста концентрисано у једном центру –

Београду. Око 1/5 градског становништва Републике Србије или преко 1/3 средишње Србије живи у Београду, док су брдско планинска и погранична подручја слабо урбанизована (Тошић Д., 1999).

СРЈ има изражен мононуклеарни тип мреже насеља, са доминацијом главног града Београда. У вријеме бивше Југославије, Београд се развијао као урбана суперконцентрација, а након распада те државе остао је без свог широког залеђа. На сличан начин су Аустрији и Мађарској, након распада Аустроугарске, остале у мираз престонице грађене за много већу популацију и изразито дефектни урбани системи у којима изразито доминирају главни градови Беч и Будимпешта. Послије распада СФР Југославије, стварањем националних држава на том геопростору, главни градови су постали атрактивни фокуси развоја и центри територијалне интеграције. Њихов развој подстиче се и политичким мјерама, макар и по цијену стварања пустоти око њих. Тако се у овим земљама почињу стварати асиметрични урбани системи у погледу величинске структуре и територијалног размјештаја (види таб. 3).

Табела 8. - Однос демографске величине десет највећих градова у СРЈ и БиХ, 1991.

Град	Број становника	Индекс у односу на Београд	Индекс у односу на претходни град
Београд	1.168 454	100,0	-
Сарајево	526 000	45,0	45,0
Нови Сад	179 626	15,3	34,1
Ниш	173 391	14,8	96,5
Приштина	155 499	13,3	89,6
Крагујевац	147 305	12,6	94,2
Бања Лука	143 000	12,2	97,0
Подгорица	117 000	10,0	81,8
Суботица	100 386	8,5	85,5
Призрен	92 303	7,9	91,9

У процесу друштвеноекономског развоја заснованом на динамичним променама у просторној и социјалној покретљивости становништва из сеоских у градска насеља и из примарних у секундарне и терцијарне дјелатности, сукцесивно се смјењују сљедеће фазе урбанизације: 1. Примарна урбанизација (развој старих градова); 2. Секундарна урбанизација (развој нових индустриских центара); 3. Терцијарна урбанизација (дифузија градског начина живота и услуга у ванградски простор и стварање градских регија). Пошто је геопростор СРЈ и БиХ неравномјерно насељен и економски развијен, све врсте, нивои и фазе урбанизације се сусрећу у појединим регионалним целинама.

Иако су се издиференцирали различити облици мање или више урбанизованих ареала, ипак је овај геопростор још увијек недовољно урбанизован. На територији Србије јасно су изражене регионалне разлике између релативно добро урбанизоване Војводине, нешто слабије урбанизоване средишње Србије са израженим централитетом Београда, и ниско урбанизованог Косова и Метохије које се карактерише високим природним прираштајем и екстензивном привредом.

Концентрација становништва у градовима изазива бројне друштвено-географске промјене као што су деагарализација, депопулација сеоских насе-

ља, повећавање дневних миграција на релацији село-град, смањивање пољопривредних површина, опадање учешћа примарног, а јачање секундарног, терцијарног и квартарног сектора привреде, еколошке промјене и нарушување екосистема животне средине. Деаграризација се испољава у три вида: а) трајном напуштању пољопривреде, б) појави сељака-радника, који се баве пољопривредом као допунским занимањем, и ц) претварање пољопривредног земљишта у грађевински терен. Деаграризација смањује аграрну функцију руралне у корист градске средине. Императив даљег тока урбанизације СРЈ и БиХ је децентрализација уз успостављање сложеног просторног система градских насеља.

7. СТРУКТУРНЕ ПРОМЈЕНЕ И РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ ПРИВРЕДЕ

Распад социјалистичког система, распад државе и прекид економских веза на простору бивше СФР Југославије, пустошења на ратом захваћеним просторима, међународне санкције и блокада спољње трговине – довели су почетком 90-х година XX вијека до промјена у производној, власничкој и територијалној структури привреде. Промјене у структури привреде праћене су промјенама у структури активног становништва по секторима дјелатности и промјенама у структури запослених по привредним гранама. Становништво се према активности дијели на активно, лица са личним приходом и издржавано. Активно становништво се дијели по секторима привреде (примарни, секундарни, терцијарни) и по привредним гранама. Према облику власништва издвајају се два сектора – приватни и државни. Општи трендови развоја и преструктуирања привреде захватили су све територије у оквиру СРЈ и БиХ. Те промјене можемо сагледати кроз структуру активног

Табела 9. - Структура запослених по дјелатностима, 2000. г.

Дјелатности	СРЈ	Црна Гора	Србија*			БиХ	
			Свега	Централна	Војводина	Р.Српска**	Ф.БиХ
Укупно	2331673	181762	2149911	1604696	545216	201 788	395 400
	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
Индустр.	32,8	21,7	33,7	32,9	35,9	30,6	31,1
Пољопр.	3,9	2,7	4,0	2,4	8,7	2,4	1,2
Шумар.	0,6	0,7	0,6	0,6	0,7	0,9	1,4
Водопр.	0,7	0,7	0,7	0,5	1,2	0,2	0,2
Грађевин.	4,8	3,5	4,9	5,1	4,3	3,2	5,8
Саобр.	7,6	12,3	7,2	7,1	7,4	4,2	6,5
Трговина	15,2	16,3	15,1	15,6	13,6	12,3	9,6
Угостит.	4,2	10,2	3,7	4,1	2,5	2,4	2,9
Занат.	3,8	2,9	3,9	4,1	3,5	2,9	3,6
Комунал.	1,9	3,0	1,8	1,9	1,4	1,3	2,3
Финанс.	4,1	2,9	4,2	4,7	2,8	1,7	3,9
Образов.	8,2	9,7	8,1	8,2	7,4	6,8	9,0
Здравство	6,3	5,5	6,3	6,3	6,4	6,0	6,9
Јавне сл.	5,2	7,0	5,1	5,3	4,3	24,2	15,5
Слободне	0,7	1,1	0,7	1,0	..	...	...

*Без података за Косово и Метохију. **Подаци за Републику Српску 1998. г. Извори: УНДП, Сарајево, 1999.; Стат. годишњак Федерације БиХ, 2000; Стат. годишњак СР Југославије, 2001.

становништва, или кроз структуру запослених по секторима и по гранама. Иако је структура активног становништва по дјелатностима дијелом одраз историјског наслеђа, али и савремених развојних тенденција сваке земље или регионалне цјелине, њено изучавање је значајно за планирање развоја. У периоду од 1953 – 1991. г. број активних становника се повећавао. Такође је растао број и удио лица са личним приходима и издржаваних лица. Доминантна категорија 1953. г. у структури активног становништва било је пољопривредно встановништво. Затим је уследио процес индустријализације, а у новије вријеме и процес терцијаризације активности.

У Републици Српској економска структура је ратом (1992-95) поремећена. По подацима за 1998. г. регистровано је 892 932 радно способних становника (59,7% укупног становништва). Број запослених (у сталном радном односу) је знатно мањи, око 201 788 или 22,5%. То значи да је велики број радно способних становника незапослен (око 35,6%). Број пензионера је 111 440 (један пензионер на два запослена). На једног запосленог долази просјечно 6,9 становника. Број запослених се постепено повећава, у вези са обновом ратом оштећених капацитета.

Привредне гране које се развијају брже од осталих, у дужем временском периоду, називају се „**полови развоја**“. Оне су „локомотиве“ развоја и фактори интеграције у структури привреде. Упоређивањем броја запослених по секторима дјелатности у дужем временском периоду, можемо доћи до закључка о економском просперитету, развоју и цивилизацијским токовима у СРЈ и БиХ. Општи тренд у овим земљама је да се економска структура карактерише спадањем примарног сектора (што означава процес деаграгаризације), пораст удеља секундарног сектора (значајан процес индустријализације) и пораст удеља терцијарног сектора (терцијаризација у експанзији). Према томе, економска структура ових простора се постепено мијења и постаје слична структури развијених земаља Европе. Они привредни центри који расту брже од других називају се „**центри раста**“. У њима су, по правилу, концентрисане оне привредне гране које имају улогу „полови развоја“. Више центара раста, по правилу, нису изоловани већ су повезани међусобно саобраћајним линијама (путевима, пругама, телекомуникацијама, пловним путевима) у низове, које називамо „**осовине развоја**“. Основне „осовине“ развоја се пружају дуж важних саобраћајница које прате ријечне долине и котлине, на пример: 1. Поморавска (Београд-Ниш-Врање), на коју се надовезују Западноморавска и Нишавска; 2. Дунавско-потиска (Београд-Нови Сад-Суботица); 3. Посавска (Београд-Бијељина-Брчко-Бања Лука), са одвојком кроз Подриње; 4. Тимочка, 5. Ибарска која се спаја са Косметском, итд. Видимо да се осовине развоја укрштају у Београду, који је главни центар развоја. У БиХ неке осовине дуж ријечних долина су пресечене ентитетском границом. Основне и центри развоја утичу на диспаритете **регионалног развоја** – поларизацију територије на развијене и мање развијене регионе.

ЗАКЉУЧАК

СР Југославија и Босна и Херцеговина су регионално издиференциране у погледу етничке структуре, демографских процеса, миграција становништва и развојних потенцијала. Регионална диференцијација демографских процеса

на територијама СРЈ и БиХ (као и политичка диференцијација позната под називом „балканизација”), условљена је прије свега етно-културним факторима. Територија СРЈ и БиХ може се са тог гледишта подијелити на два поларизована простора: *Експланзивни*, у којем преовлађује становништво исламске религије и оријенталног културног круга (Косово и Метохија, Федерација БиХ), и *стагнантни*, који мјестимично прелази у *регресивни*, у којем преовлађује становништво хришћанске вјери исповијести и ево-балканског културног круга (Војводина, Централна Србија, Република Српска и Црна Гора). Први простор карактеришу прогресивни демографски трендови – висок наталитет, низак морталитет, висока стопа природног прираштаја, мали индекс старења, благи процес урбанизације и дерурализације становништва, низак степен запослености са доминацијом традиционалних грана у структури привреде. Други простор се карактерише регионално неуједначеним али у цјелини неповољним демографским процесима – низак наталитет, висок морталитет, низак или негативан природни прираштај, висок индекс старења, концентрација становништва у градовима и проблеми демографског прањења села (посебно у брдско-планинским и пограничним крајевима). Ови дивергентни демографски процеси узрокују поремећаје равнотеже регионалног развоја. Урбанизација и миграције становништва узрокују нову просторну поларизацију демографских процеса и неравнотежу на релацији село-град. У градским подручјима преовлађују прогресивни а у сеоским регресивни демографски процеси, који стварају одређене проблеме у просторној организацији привреде и друштва, прије свега у овом другом региону. Процеси урбанизације становништва и концентрације привредних активности дугорочно могу надвладати етно-културне факторе и успоставити нову просторну поларизацију процеса демографског развоја.

ЛИТЕРАТУРА

- Буџук С., Ковачевић С., Милаковић Н., *Problems of return of refugees and displaced persons: Bosnia and Hercegovina experience*, statistical data, Mostar, Juni, 2000.
- Гњато Р., Грчић М., *Геополитички аспект развоја Југоисточне Европе*. Потребе и могућности повезивања Р. С. са мрежом евр. трансп. коридора, Урб. завод РС, Б. Л., 2000.
- Демографска статистика, Стат. билтен 2, РЗС Републике Српске, Б. Л., 2000.
- Ђурић В., *Географски распоред новоколонизованог становништва у Војводини*, Гласник Етнографског инст. САН, II-III за 1953-54.г., Београд, 1957.
- Илић Ј., *Геополитичке особености Балканског полуострва и српско питање. Историјско-географски преглед*. Зборник ВГИ, Београд, 1994.
- Марић Ђ., *Економско-географска анализа економских активности и активног становништва у Републици Српској*, Гласник ГД РС, св. 5, Бања Лука, 2000.
- Маријанац З., Маринковић Д., *Демографски проблеми пограничних подручја северозападног дијела Републике Српске*, Проблеми ревитализације пограничних крајева Југославије и Републике Српске, научни скуп, Београд, 2001.

- Маџура М., Изабрани радови I-III**, Београд, 1997.
Попис становништва 1991 г., СЗС, Београд.
- Рашевић М., Демографски развој Југославије**, Васпитање младих за хумане односе међу људима и планирање породице, Београд, 1999.
- Радовановић С., Регионалне и етничке диспропорције у природном кретању становништва Србије**, Гласник ГД РС, св. 2., Бања Лука, 1997.
- Статистички годишњак Федерације БиХ**, Сарајево, 2000.
- Статистички годишњаци ФНРЈ, СФРЈ и СРЈ**, СЗС, Београд, 1948-2001.
- Извештај о хуманом развоју БиХ**, УНДП, 1998.
- Извештај Комесаријата за избеглице РС и РЦГ**, УНХЦР, Београд, 1998.
- Тошић Д., Савремене тенденције урбанизације Србије**. Друштвено-географски процеси у СРЈ и њихова наставна актуелизација, Београд-Никшић, 1999.
- Цвијић Ј., Балканско полуострво**, Београд, 1966.
- Шпирин Н., Маријанац З., Становништво Републике Српске**, Б. Л., 1999.

Mirko Grcic

REGIONAL CHARACTERISTICS OF POPULATION IN YUGOSLAVIA AND BOSNIA AND HERZEGOVINA

S U M M A R Y

In SR Yugoslavia and Bosnia and Herzegovina population have very heterogeneous ethnic structure, regional distribution, demographic processes, migrations and economic activity. In opposite this, some regions in this countries have very similar demographic and socio-geographic problems. In this article observed some problems in connection with demographic processes in period after World War II and particularly after Dayton agreement 1995. As demographic regions observed two republics (Serbia and Montenegro), two autonomous provinces (Vojvodina and Kosovo-Metohija), one entitet (Republika Srpska) and ten cantons (Federacija BiH). In conclusion, author emphasize that some demographic and socio-geographic problems in this countries is possible to solve in common, on basis of ethnic tolerance, democratic ideals and regional economic cooperation.

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 2001.

YEAR 2001.

Свеска 6

Volume 6

UDK:

330.342.22(497.15 P.C.) "1995-2001"

Оригинални научни рад

Ђуро Марић*

Даворин Бајић*

ГРАНСКО-ПРОСТОРНЕ ПРОМЈЕНЕ У ИНДУСТРИЈСКОМ
СИСТЕМУ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Извод: У индустриском систему Републике Српске одвијају се интензивне процесуалне промјене чија идентификација има практични значај, посебно у сфери управљања и усмјеравања индустриског развоја и њеног просторног планирања. Циљ рада јесте презентовање резултата проучавања гранско-просторних промјена и процеса у индустрији Републике Српске у периоду 1995-2001. година. Методолошки приступ је базиран на примјени шифт-шер анализе као једном од најпоузданјијих математичко-статичких модела у идентификацији структурних промјена и просторне диференцијације у појединим секторима привреде.

Кључне ријечи: Република Српска, структурне промјене, индустрисализација, гранска реструктуризација, просторна диференцијација, шифт-шер анализа.

Conclusion: In industrial system of Republic of Srpska there are rapid process changes in progressss which identification has a practical significance, particulary in sphere of governing and directing of industrial development and its areal planning. The aim of the work is a presentation of studying results of branch areal cnahges and processes in Republic of Srpska industry in period 1995-2001. Metodological approach is based on use of shift-sher analysis as one of the most reliable matematics-statistics models in identification of structural changes and areal differentiation in some economic sectors.

Key words: Republic of Srpska, structural changes, industrialization, branch restruc-tion, areal differentiation, shift-sher analysis.

Увод

У индустриском систему као економском, технолошком и геопросторном феномену, под дејством фактора „окружења“ одвијају се интензивне процесуалне промјене, као што је гранска реструктуризација (специјализација и диференцијација) и просторна/регионална диференцијација (концентрација и

* др Ђуро Марић, банр. проф. Природно-математички факултет. Бања Лука
Даворин Бајић, асс. Природно-математички факултет. Бања Лука

деконцентрација). Њихова идентификација и разумијевање има велики практични значај јер представља основу контролисања и усмјеравања развоја индустриског комплекса и њеног просторног планирања.

У сложеном методолошком апарату кориштена је метода шифт-шер анализе („анализа пропорционалних промјена“), као једна од најпоузданijih и најчешће кориштених математичко-статистичких модела у сфери гранско-просторних промјена и процеса преструктуирања привреде. Идентификација структурних промјена и просторне диференцијације индустрије Републике Српске односи се на период 1995-2001. година, а као улазна варијабла кориштен је показатељ индустријске запослености, агрегован у 34 индустријске гране и 46 општина (остале општине нису евидентирале запосленост у индустрији, или на почетку или на крају посматраног периода).

Процесуалне промјене

Процеси као што су индустријализација/ деиндустријализација, гранска реструктуризација и просторна/ регионална диференцијација јављају се у комплексу, међусобно повезани. Примјеном шифт-шер анализе долази се до концепције повезаности три компоненте промјена и откривају три међусобно повезана процеса и њихово узајамно дјеловање у геопростору. Републичка или „национална“ компонента представља процес индустријализације, док структура представља рефлексију гранске реструктуризације индустрије а диференцијална компонента пружа сазнања о концентрацији/ децентрализацији.

Процес индустријализације може се посматрати као апсолутна промјена броја запослених радника или као релативна промјена удјела индустријских радника у структури запослености. Апсолутна промјена запослених у индустрији Републике Српске у периоду 1995-2001. године је позитивна и износи 11.763 индустријска радника или 17,7%. Компаративни показатељи о промјенама индустријске запослености за исти период у неким сусједним и високоиндустријализованим земљама, као нпр. Њемачка чији је релативни показатељ - 6,09, САД 0,5%, Мађарска 5,1%, Хрватска -1,38%¹²), указују на веома интензиван процес индустријализације у Републици Српској. Међутим, ако се узме у обзир да је на простору којег данас заузима Република Српска 1991. године било 171.264 индустријских радника (100% у односу на 2001.) онда се може закључити да исказани проценат повећања индустријске запослености није одраз стварног процеса индустријализације који би подразумијевao улагање инвестиционих средстава, плански развој и изградњу нових индустријских капацитета, технолошко осавремењавање, праћење маркетиншких и тржишних услова у окружењу. Добијени релативни показатељ је одраз активирања пријератних индустријских капацитета који су технолошки застарјели, организационо нефлексибилни, тржишно лимитирани и несамоодрживи. Према томе, на простору Републике Српске не одвија се процес индустријализације, него процес „реиндустријализације“.

Уколико би се наставио досадашњи темпо повећавања индустријске запослености тек би 2006. године Република Српска могла достићи пријератни (1991.) број индустријских радника. Стога проценат повећања индустријске запослености у посматраном периоду у Републици Српској од 17,7% даје

¹² International Labour Organization (<http://laborsta.iol.org>)

Табела 1. Резултати шифт-шер анализе, 1995-2001. година

	Oj	Pj	Xj	%Xj	Cj	Kj
1. Бањалука	-1359	2330.87	-3689.87	-26.9	-60.91	-2828.96
2. Челинац	-23	237.83	-260.83	-18.6	102.43	-363.26
3. Грађишка	404	499.63	-95.63	-3.2	-122.71	27.08
4. К. Варош	507	131.75	375.25	48.4	5.07	370.18
5. Лакташи	20	172.55	-152.55	-15.03	-13.28	-139.27
6. Кнежево	-260	148.24	-408.24	-46.8	-71.5	-336.74
7. Прњавор	368	191.59	176.41	15.6	-38.03	214.44
8. Србац	-43	244.63	-287.63	-19.9	-30.35	-257.28
9. М. Град	-393	340.34	-733.34	-36.6	15.57	-748.91
10. Шипово	126	133.28	-7.28	-0.9	-58.56	51.28
11. Приједор	65	896.24	-831.24	-15.7	-1275.15	443.91
12. К. Дубица	-404	484.5	-888.5	-31.1	-353.94	-534.56
13. Нови Град	-1219	564.74	-1783.74	-53.6	-81.75	-1701.99
14. С. Костајница	327	0	327	0	0	327
15. Бијељина	-277	520.4	-797.54	-26.04	-334.38	-463.16
16. Угљевик	404	234.43	169.57	12.3	203.67	-34.1
17. Лопаре	326	44.88	281.12	106.4	2.53	278.59
18. Добој	1411	260.95	1150.05	74.9	-241.23	1391.28
19. Дервента	666	94.52	571.48	102.7	115.19	456.29
20. Модрича	513	132.09	380.91	49.02	1730.26	-1349.35
21. Теслић	1138	171.02	966.98	96.1	-280.11	1247.09
22. Шамац	566	37.74	528.26	327.9	-36.6	564.86
23. С. Брод	1674	27.2	1646.8	1028.7	-26.76	1673.56
24. Петрово	438	14.45	423.55	498.2	4.69	418.86
25. Братунац	257	43.01	213.99	84.1	-18.55	232.54
26. Шековићи	212	45.05	166.95	63	46.27	120.68
27. Сребреница	878	12.75	518.25	688	65.01	451.24
28. Зворник	1648	388.11	1259.89	58.18	821.4	438.49
29. Власеница	315	65.28	249.72	65.03	140.6	109.12
30. Милићи	878	89.08	788.92	150.5	943.3	-154.38
31. Склани	58	0	58	0	0	58
32. Вишеград	312	137.53	174.47	21.5	-64.12	238.59
33. Рогатица	864	38.93	825.07	360.2	150.68	674.39
34. Х. Пијесак	10	64.6	-54.6	-14.36	11.4	-66
35. Соколац	-44	182.24	-226.24	-21.1	-16.73	-209.51
36. Пале	798	67.83	730.17	183	148.82	581.35
37. С. Горажде	156	0	156	0	0	156
38. Српине	1223	54.74	1168.26	362.8	-45.94	1214.2
39. Чајниче	606	0	606	0	0	606
40. Рудо	-62	74.29	-136.29	-31.1	301.08	-437.37
41. Љубиње	458	3.06	454.94	2527.4	3.06	451.88
42. Невесиње	404	106.08	297.92	47.7	170.81	127.11
43. Калиновик	33	15.98	17.02	1.81	3.52	13.5
44. Гацко	541	185.3	355.7	32.63	185.3	170.4
45. Требиње	-193	778.09	-971.09	-21.21	-531.63	-439.46
46. Билећа	-47	282.37	-329.37	-19.82	-317.43	-11.94

Према подацима Завода за статистику Републике Српске

Oj - укупна промјена.

Pj - републичка развојна компонента.

Hj - нето релативна промјена.

Cj - структурна компонента.

Kj - диференцијални ефекат

погрешну слику о интензитету процеса индустиријализације. У посматраном периоду удио индустиријске запослености у укупној запослености Републике Српске повећао се са 33% на 35%. Упоредни подаци са Њемачком у којој је тај проценат смањен са 26,5% на 24,5%, у Словенији са 37,9% на 32,7%, а у Хрватској са 23% на 22,3%)²⁾ указују на дијаметрално супротне процесе који се одвијају у индустирији Републике Српске у односу на индустирију земља у окружењу. Индустиријски комплекс Републике Српске у данашњим тржишним и техничко-технолошким условима који владају у земљама у окружењу није самоодржив и знатно заостаје за њима. Стога су неопходне мјере реорганизације, реструктуризације, технолошке модернизације, маркетиншког унапређења и слично које ће укључити индустиријски комплекс Републике Српске у савремене тржишне токове и поставити темеље њене самоодрживости.

На основу табеларних показатеља (табела 1) уочљиве су стихијске промјене, без одређених законитости територијалног размјештаја индустиријске запослености и укупних промјена те запослености по општинама. Дванаест општина показује апсолутни пад индустиријске запослености, а највеће негативне промјене десиле су се у општинама Бања Лука (-1359), Нови Град (-1219), Козарска Дубица (-404) итд. У 34 општине Републике Српске у посматраном периоду евидентиран је пораст броја запослених у индустирији. Највеће позитивне промјене десиле су се у општинама Српски Брод (+1674), Зворник (+1648), Добој (+1411) итд. Разлоги оваквих територијалних односа леже у чињеници да су неке општине након грађанског рата успјеле активирати постојеће индустиријске капацитете (нпр. Рафинерија нафте у Српском Броду, или Фабричка глинице у Зворнику и сл.) и тиме повећати запосленост и обрнуто. Општине у којима је дошло до пада индустиријске запослености имају, углавном велики, сложени и нефлексибилни индустиријски систем - бивши СОУР-и (нпр. Инцел, Чајавец у Бањој Луци) које је тешко активирати, те су у послијератном периоду постепено затворени. Истовремено присутан је и процес терцијаризације привредних дјелатности при чему је дошло до повећаног запошљавања у услужним дјелатностима на рачун индустирије. Наиме, урбани центри који су приje грађанског рата имали индустиријску функцију у измијењеним просторно-функционалним условима, постају регионални центри у којима се развијају услужне и управне функције.

Анализом резултата **републичке компоненте** (табела 1, Pj) која показује хипотетичку запосленост коју би општина имала да је њена запосленост из базне године расла по стопи раста запослености у Републици, долази се, готово до истих закључака. Општине које су у базној години (1995) имале највећи број запослених требале би имати и највећи пораст броја индустиријских радника. Међутим, упоређујући републичку компоненту са укупном (стварном) промјеном броја индустиријских радника види се да то није случај. Разлика између стварне и хипотетичке промјене показује да су „подбачај“ у односу на Републику имале 16 општина, а да је њих 29 имало „пребачај“. Општине које су имале „подбачај“ стварне промјене у односу на очекивану (хипотетичку) су углавном оне општине које су имале апсолутни пад индустиријске запослености, и обрнуто. На основу оваквих резултата уочава се одређена законитост у просторној дистрибуцији републичке компоненте раста.

²⁾ Ibidem

Изразит „подбачај“ стварне у односу на очекивану промјену индустријске запослености имале су општине бањалучке регије, а изразит „пребачај“ општине добојске регије.

Друга компонента шифт-шер анализе јесте **нето релативна промјена** броја запослених (табела 1, H_j) која представља разлику између индустријске запослености у посматраној општини на крају периода и хипотетичке запослености коју би општина имала да је њена запосленост из базне године расла по стопи раста запослености у Републици. Релативна нето промјена одражава територијална „престројавања“ индустрије на подручју Републике Српске. Другим ријечима, то су укупни „вишкови“ („пребачаји“ очекиваног, хипотетичког броја) који су једнаки укупним „мањковима“ („подбачаји“ очекиваног броја) у општинама Републике Српске. У том процесу промјена негативне нето промјене имало је 17 општина, док је позитивну нето промјену имало 29 општина Републике Српске.

На основу процената релативних нето промјена могу се издвојити четири ранга:

1. велике позитивне промјене (преко 100%) има 11 општина;
2. средње позитивне промјене (50,1-100%) има 6 општина;
3. мале позитивне промјене (0-50%) има 12 општина, и
4. мале негативне промјене (од 0-53,6%) има 17 општина.

Упоређујући издвојене рангове са подацима који се односе на проценте нето релативне промјене (табела 1, %H_j) са приложеним картограмом (сл. 1) где су приказане нето релативне промјене у апсолутном обиму може се извести неколико закључака:

– Развој индустрије поједињих општина у периоду 1995-2001. године у поређењу са развојем индустрије у Републици Српској као целини, био је неравнотежан;

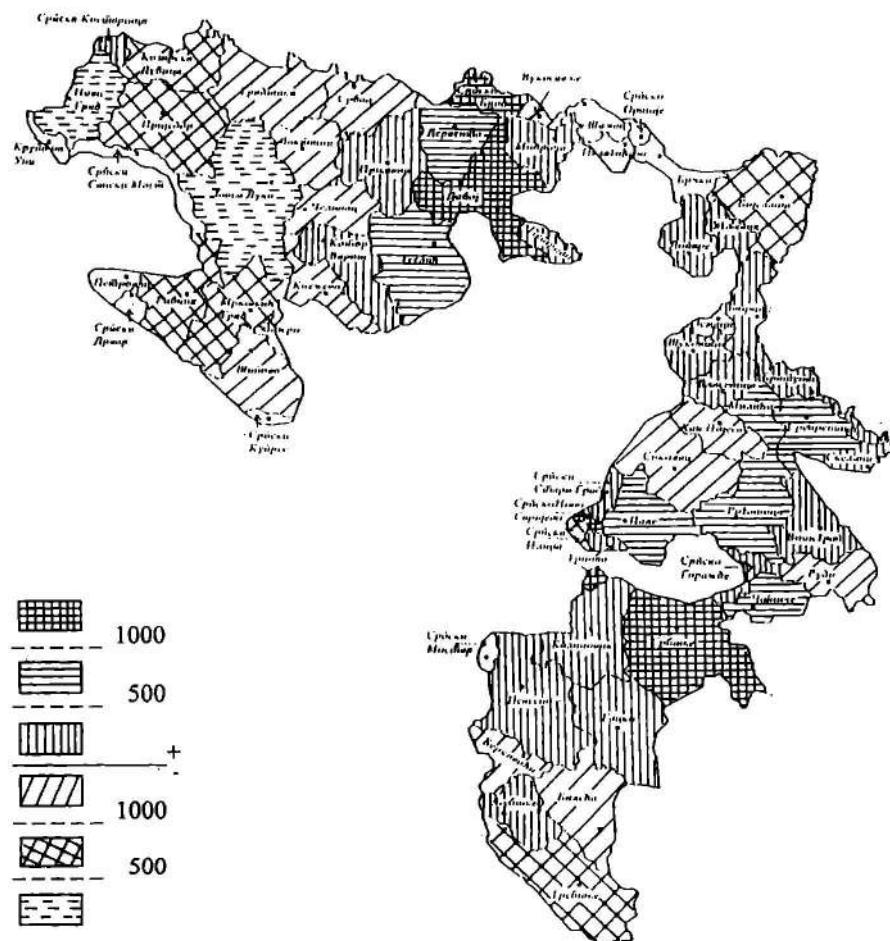
– Дистрибуција резултата према наведеним ранговима није равнотежна. Највише општина припада групи са малим негативним промјенама (17). То су општине бањалучке регије (11), те Бијељина, Требиње, Билећа, Хан Пијесак, Соколац и Рудо. На свих седамнаест општина отпада 53,3% укупне индустријске запослености у Републици Српској. Значи процес малих негативних нето релативних промјена преовладава, те детерминише укупне процесе у индустријском комплексу Републике. То су општине у којима „пораст“ индустрије, или има негативан предзнак, или је успорен у односу на пораст индустрије у Републици. Овој групи општина припадају, или изразито неразвијене општине које су у самом старту имале неразвијену индустријску структуру (Рудо, Хан Пијесак...), или су изразито развијене општине са развијеном индустријском структуром али у којима је дошло до терцијаризације привредних дјелатности и преусмјеравања запослености становништва из индустријске области у терцијарне дјелатности (нпр., Бања Лука), те општине у којима је дошло до „гашења“ поједињих капацитета из већ споменутих разлога. Све оне се могу означити као **полови заостајања** у процесу индустрисајализације Републике Српске.

– Мале позитивне промјене десиле су се у 12 општина на које отпада 13,2% укупне индустријске запослености у Републици Српској. Не уочава се никаква законитост у територијалној дистрибуцији ових резултата. Ове општине се одликују успореним али ипак, позитивним растом индустријске запослености,

па се може рећи да имају усклађен развој са темпом развоја индустрије у Републици Српској.

– Средњим позитивним промјенама припада 6 општина у којима је концентрисано 13,8%, а великим позитивним промјенама припада 11 општина у којима је концентрисано 19,7% укупне индустријске запослености Републике Српске. Општине које спадају у ове двије групе су углавном оне које су у старту биле слабо индустријализоване, те општине у којима се индустрија брже развијала усљед нових инвестиција у активирање пријератних индустријских врста и капацитета који се одликују великом популзивношћу. То су општине које су имале убрзан индустријски „пораст“ у односу на индустрију Републике Српске у целини, те се могу означити као „*центри раста*“ у процесу индустријализације Републике Српске. Према просторној дистрибуцији ове општине припадају добојској и зворничкој регионалној целини у којима су

Слика 1. - Нето релативне промјене

били лоциране такве индустријске врсте и капацитети који се одликују високом пропулзивношћу, те су у послијератном периоду доживјеле интензивније активирање и покретање производње, као што су: Рафинерија нафте у Српском Броду, Рафинерија моторних уља и мазива у Модричи, Фабрика глинице у Зворнику, Рудници боксита у Милићима и други.

– Процес гранске реструктуризације на простору Републике Српске у посматраном периоду (1995-2001) може се пратити кроз одређене промјене у гранској структури индустрије. Највећу динамику пораста индустријске запослености су имале оне индустријске гране чији су индустријски капацитети сачувани од девастације у току грађанског рата, те индустријске гране од стратешког значаја и оне гране које су мање инвестиционо захтјевне у циљу покретања производње у послијератном периоду. Упоређујући добијене показатеље из табеле 2 са показатељима који се односе на нето релативне промјене из табеле 1 (Н_j), може се закључити да су управо у општинама које

Табела 2. Промјена броја запослених по гранама индустрије у Републици Српској, 1995-2001. године

Гране	1995.	2001.	%
Производња и прерада нафте	235	2018	758,7
Производња глинице	162	1258	676,5
Производња обојених руда	489	1703	248,2
Производња обојених метала	100	303	203,0
Производња саобраћајних средстава и дијелова	1164	2809	141,3
Производња пијеска, шљунка и камена	520	961	84,8
Црна металургија	1169	1951	66,9
Графичка индустрија	654	1090	66,5
Базна хемијска индустрија	709	1179	66,3
Производња и прерада коже и крзна	212	329	55,1
Производња тканина	1446	1629	16,6
Производња гуме	335	367	9,5
Метална индустрија	6522	6708	2,8
Рециклажа	246	238	-3,2
Производња трикотаже и сјевних предмета	10908	10463	-4,0
Прехрамбена индустрија	5838	5483	-6,0
Производња пића	802	747	-6,8
Машинска индустрија	3128	2888	-7,6
Индустрија дувана	259	234	-9,6
Производња неметала	155	136	-12,2
Производња грађевинског материјала	1138	1695	48,9
Производња и дистрибуција електричне енергије	5035	6757	34,2
Дрвна индустрија	5651	7299	29,1
Производња обуће, кожне галантерије и конфекције	3379	4116	21,8
Производња резане грађе	4692	5654	20,5
Електро индустрија	3628	4311	18,8
Производња руде гвожђа	1223	1006	-17,7
Производња угља	674	544	-19,3
Производња неметала	553	436	-21,1
Производња сточне хране	175	137	-21,7
Производња папира и целулозе	3035	2303	-24,1
Потрошачка хемијска индустрија	1941	1185	-38,9

Извор: Завод за статистику РС, Бања Лука

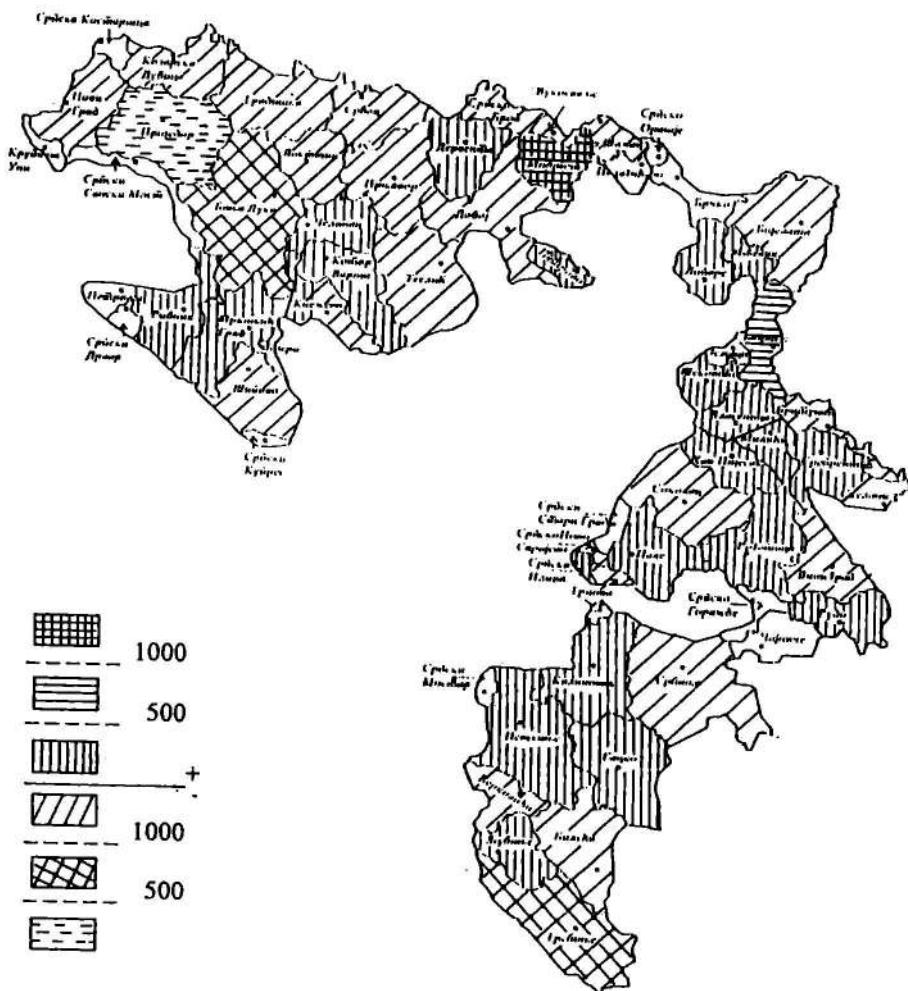
су означене као полови раста лоциране индустријске гране које су имале највећу динамику позитивних промјена индустријске запослености. Капацитети за производњу и прераду нафте лоцирани у Српском Броду и Модричи имали су највећу динамику пораста броја запослених (758,7%), чија је нето релативна промјена била (1646,8%) за Српски Брод, односно (380,9%) за Модричу. Велику динамику пораста запослених имала је производња глинице (676,5%), а иза ње налазе се производња обојених руда (248,2%) и прерада обојених метала (203,0%), док све остale гране знатно заостају. Велика динамика ових индустријских грана директно се одразила на високе и позитивне нето релативне промјене индустријске запослености у Зворнику и Милићима, где је лоцирана Фабрика глинице „Бирач”, односно највећи рудник бокситне руде „Милићи”.

Највеће негативне промјене имале су индустријске гране чији су капацитети знатно девастирани у току грађанског рата, затим оне гране које су усљед економско-политичких фактора изгубиле тржиште, сировинску базу, стручне кадрове, те индустријске гране које су због недостатка инвестиција, техничко-технолошки застарјеле и постале неконкурентне (потрошачка хемијска, врсте текстилне индустрије, те прехранбена и др.). Структурни односи индустријског комплекса Републике Српске још увијек имају одлике претходног социјалистичког друштвено-економског система, где су, између осталих, доминирале текстилна са 21,2%, дрвна са 18,3%, затим метална, прехранбена, производња и дистрибуција електричне енергије итд. Такви структурни односи су релативно неповољни, јер велики удио текстилне индустрије не одражава њену сировинску, стратешку и тржишну доминацију па се она данас налази у тешком стању и лошим изгледима за позитивним промјенама. С обзиром на природне потенцијале са којима располаже Република Српска намеће се логичан закључак усмјеравања индустријске структуре у правцу развоја флексибилних дрвно-прерадивачких капацитета, прехранбене индустрије, те енергетике и других потрошачких грана имајући у виду тржишне услове и потенцијал радне снаге.

Нето релативна промјена може се разложити на структурну (C_j) и упоредну (диференцијалну- K_j) компоненту. Структурном компонентом се упоређује развој поједињих грана индустрије у субпросторним јединицама (општинама) са развојем тих грана у већој просторној јединици (Република Српска). Негативну структурну компоненту у Републици Српској у посматраном периоду имале су 21 општина, а 25 је имало позитивну структурну компоненту (табела 1, C_j). У општинама које су имале негативну структурну компоненту доминантне су оне гране које су на простору Републике Српске заостајале за укупним растом броја запослених у индустрији. Општине које су имале позитивну структурну компоненту развоја доминирају оне гране које су у посматраном периоду у индустријској структури имале улогу „**пола развоја**”, тј. оне гране које су по темпу раста биле испред темпа раста индустријског комплекса Републике Српске у целини.

Структурни ефекат показује просторне неравнотежности у погледу дистрибуције структурне компоненте (сл. 2). Ова компонента највећа је у оним општинама где су заступљене оне индустријске гране које су и у Републици експанзивне, и обратно.

Слика 2. - Структурни ефекат

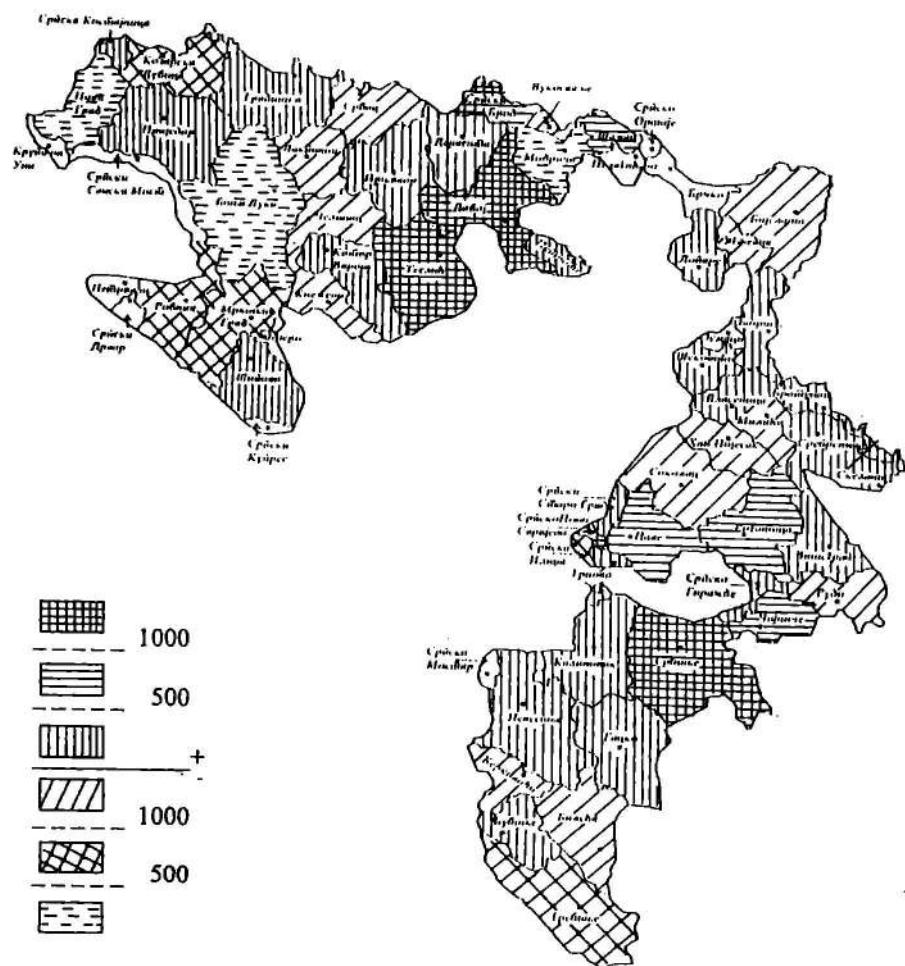
За анализу просторне дистрибуције може послужити друга компонента нето релативних промјена, упоредна компонента (диференцијални ефекат). „Упоредна компонента промене узима у обзир одступање пропорционалне промене индустриске гране у датом периоду и у датој субпросторној јединици, од пропорционалне исте гране у истом периоду у простору целог система. Упоредна компонента је коначно разлика која се добије упоређивањем нето промене и структурне компоненте. Она показује за колико је једна грана одступила у развоју с обзиром на стање у почетној години датог периода и на пропорционалну промену те гране у целом простору система који се истражује“ (Грчић, М., 1990).

У посматраном периоду 17 општина Републике Српске имало је негативне упоредне компоненте (табела 1, Кј.). То значи да су ове општине, с обзиром

на очекивани ниво, имале „подбачај“ у порасту. Друге општине које су имале позитиван диференцијални ефекат (29) имале су бржи раст од очекиваног, с обзиром на структуру индустрије и њене релације према структури и динамици система у целини.

Индустријски комплекс Републике Српске је веома просторно издиференциран, па се јављају велике разлике у погледу територијалног размјештаја индустријских капацитета и интензитета промјена везаних за величину индустрије (сл. 3). Међутим, могла би се, ипак издвојити два региона у којима су

Слика 3. - Диференциони ефекат

углавном концентрисане општине са позитивним и високим вриједностима диференцијалног ефекта - добојски и зворнички регион.

„У условима тржишне економије високе позитивне вриједности диференцијалног ефекта могле би се објаснити присуством у неким регионима повољних услова за развој индустрије и компартивних предности у конкуренцији са другим регионима“ (Грчић, М. и Марић, Ђ., 1987). У условима који владају у Републици Српској цитирана тврђња не може се прихватити као актуелна. У Републици Српској владају други услови развоја и спровођења локациона политике, где су доминантни, како је већ наглашено, процеси реиндустријализације и деактивирања већ постојећих индустријских капацитета који су у току грађанског рата били угашени. Сходно томе, релативно добри резултати диференцијалног ефекта резултат су, прије свега, интензивног активирања

Табела 3. Класификација општина

Структурни ефекат	Диференцијални ефекат	Општине
+	+	Котор Варош, Лопаре, Дервента, Петрово, Шековићи, Сребреница, Зворник, Власеница, Склани, Српска Костајница, Рогатица, Пале, Српско Горажде, Чайниче, Љубиње, Невесиње, Калиновик, Гацко
-	+	Грдишка, Прњавор, Шипово, Приједор, Добој, Теслић, Шамац, Српски Брод, Братунац, Вишеград, Србиње
+	-	Челинац, Мркоњић Град, Угљевик, Модрича, Милићи, Хан Пијесак, Рудо
-	-	Бања Лука, Лакташи, Кнежево, Србац, Козарска Дубица, Нови Град, Бијељина, Соколац, Требиње, Билећа

постојећих индустријских капацитета, односно резултат су интензивнијег процеса реиндустријализације.

На основу комбинације структурног и диференцијалног ефекта може се извршити класификација општина према доминантним процесима.

Први тип са позитивним структурним и диференцијалним ефектом обухвата општине које се могу условно означити као „подручја развоја“. То су углавном изразито неразвијене општине Републике Српске које у стартној години нису имале развијену индустријску инфраструктуру, изузев Зворника, Гацка и Дервента. Ова група општина има мали проценат индустријске запослености у односу на Републику Српску. Због тога и најмање промјене у погледу повећања броја запослених у индустрији резултира позитивним диференцијалним и структурним ефектом. Иако ове општине имају позитивне обадвије компоненте оне немају развијену индустријску структуру и немају већи значај за индустрију Републике Српске. Изузетак чине већ истакнуте Зворник, Гацко и Дервента, где су позитивне вриједности ових компоненти резултат интензивнијег активирања постојећих индустријских капацитета и инвестиционих улагања.

Други тип су општине са негативним структурним и позитивним диференцијалним ефектом. У ову групу спадају општине са релативно добро развијеном индустријском инфраструктуром. У њима се у посматраном периоду развила индустрија или на бази експлоатације локалних сировина, или специфичне гране индустрије којих у другим мјестима Републике Српске нема.

Трећи тип се такође одликује специфичним гранама индустрије чији је развој, без обзира на негативну диференцијалну компоненту, утицао на укупан развој индустријског система у тим општинама.

Четврти тип са негативним и структурним и диференцијалним ефектом обухвата општине са изразито развијеном индустријском инфраструктуром и са великим удјелом индустријске запослености. Негативне вриједности посматраних компоненти су посљедица неповољне структуре (технолошки застарјеле врсте, сложени нефлексибилни системи-бивши СОУР и сл.), што се одражава на динамику развоја индустријског система у овим општинама. Као узрок негативних предзнака посматраних компоненти може се узети и процес терцијаризације привредних дјелатности који је у последње вријеме најинтензивнији управо у групи ових општина.

ЗАКЉУЧАК

На простору Републике Српске у постратном периоду 1995-2001. године дошло је до крупних промјена у индустријском систему, што је првенствено посљедица ратом поремећених укупних привредних односа. Тренд општег пада привредне запослености у односу на предратни период, прекинут је порастом индустријске запослености али само као резултат интензивнијег активирања неких индустријских врста и капацитета, па се заправо ради о периоду реиндустријализације. Процес реструктуризације праћен је промјеном првенства грана у индустријској структури, где производња и прерада нафте и производња глинице биљеже позитивне промјене за разлику од раније водећих (текстилне, машинске, прехранбене, дрвне) међу којима су и оне које имају повољне ресурсне претпоставке (шумски и аграрни потенцијал).

Ови процеси су утицали на знатну просторну издиференцираност, те се јављају велике разлике у погледу територијалног размјештаја и прерасподјеле радне снаге, како унутар индустријског система тако и ван њега. У промијењеним просторно-функционалним односима неки урбани центри који су имали развијену индустријску функцију постали су регионални центри а Бања Лука главни град што је утицало на развој функција терцијалног карактера чиме је интензивиран процес прерасподјеле радне снаге на рачун смањења индустријске запослености. Према томе, јачањем процеса трицијализације мијења се укупна економска структура на простору Републике Српске и постепено се приближава структури развијених европских земаља.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гргић, М. и Марић, Ђ. (1998): МЕТОДОЛОШКИ МОДЕЛ ЗА АНАЛИЗУ СТРУКТУРНИХ ПРОМЈЕНА И РЕГИОНАЛНОГ РАЗВОЈА ПРИВРЕДЕ, Гласник, Св. 3, Бања Лука
2. Grčić, M. i Marić, Đ. (1987): STRUKTURNЕ PROMJENE I REGIONALNA DIFERENCIJACIJA INDUSTRIJE U BOSNI I HERČEGOVINI, 1961-1987., Geografski pregled, број 30, Sarajevo
3. Гргић, М. (1990): АНАЛИЗА ПРОСТОРНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ ИНДУСТРИЈЕ РЕГИОНА БЕОГРАД, Економски институт, Београд

4. Марич, Ђ. (1991): ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ-Географска студија савременог развоја, ГД БиХ, Књига 9, Сарајево

Duro Marić
Davorin Bajić

BRANCH-AREAL CHANGES IN INDUSTRIAL SYSTEM OF REPUBLIC OF SRPSKA

SUMMARY

Important changes happened in industrial system on republic of Srpska territory in post-war period. Increase of employment in industry brought to break of employment in economy, due to rapid activate of some industrial kinds and capacities, so we can say that the period of reindustrialization is in fact. The process of restriction is followed by change of branches priority in industrial structure, where production and refining of oil as well as production of alumina make positive results which is opposite to previous leading industries like machine-tool, textile, food-processing and lumber industry.

These process affected areal differentiation within big differences in territorial arrangement and distribution of capital goods and labor, within the industrial system as well as out of it. In changed areal-functional relations some urban centers which had industrial function became regional centers by developing functions of tertiary character. Strengthening of tertiarization process the whole economic structure in Republic of Srpska is being changed in the aim of gradually approaching to the structures of developed European countries.

Оригинални научни рад
Драгана Миљановић¹

ЖИВОТНА СРЕДИНА И РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ

Извод: У раду се разматрају теоријско-методолошки приступи проблему односа у систему животна средина-регионални развој, у складу са концептом и принципима одрживог развоја.

Кључне речи: животна средина, регионални развој, динамичка равнотежа, неравномерност.

Abstract: This paper takes into the consideration theoretically methodological approaches of the problems of relationships environment development in according to the concept and principles of sustainable development.

Kez words: Environment, Regional development, Dynamics balance, Unequalize

Увод

Проблематиком утврђивања веза и односа између животне средине и регионалног развоја бавили су се многи пре нас, с тим што ћемо ми покушати да је сагледамо из угла нових парадигми и теорија управо произашлих из савременог односа човека према животној средини. Основна карактеристика савремености је динамичан развој који, третиран као главни чинилац преображaja у животној средини, у новим теоријама и парадигмама добија ново значење и одржавање атрибуције². Из тог разлога, у раду смо пошли од теоријских претпоставки да (не)остварени равномеран регионални развој значи корак, и то веома значајан, ка реализацији концепта одрживог развоја, односно да његово одсуство значи неиспуњење или делимичну оствареност склада између социо-економске и еколошке димензије развоја.

¹ Mr Драгана Миљановић, истраживач-сарадник Географског института „Јован Цвијић“ САНУ, Београд.

² Свака парадигма се заснива на различитим претпоставкама о људској природи и људским активностима, о самој природи и међувисинности између човека и природе. У оквиру парадигми се фокусирају различита питања, и сагласно њима се сагледава стварност, формулишу различити императиви, идентификују се претње и ризици, свака има различита објашњења начина на који свет функционише, као и различите управљачке стратегије које се препоручују (Група аутора, 1997:51).

Теоријско-методолошки приступи проблему односа у систему животна средина - развој

Предмет истраживања представља однос на релацији субјекат -човек и објекат - географска (животна) средина, која је према М. Радовановићу (1977: 355) „систем у коме се остварује интегритет природе и човека у једном особеном облику организације материје“. Многобројни су аспекти, елементи и релације које чине садржај и структуру односа у систему животна средина - развој. Кроз конкретно проучавање одређене појаве у географској реалности често се истражују само поједине стране феномена а занемерује целина, у зависности од истраживачког интереса, јер је то методолошки могуће и оправдано. Међутим, питања која се у овом раду третирају, скуп проблемских појава интеракције, захтевају мултидисциплинаран начин сагледавања и проучавања (економско-еколошки и социолошко-политички). Жељена равнотежа и стабилност у наведеним односима зависе од карактера веза и интензитета деловања, тј. оквира у којима се то деловање врло различитих степена сложености одвија. Међуоднос животне средине и развоја је реверзibilан, у коме се, посматрано са економског становишта, животна средина третира као предуслов, главни чинилац развоја, с једне стране, и као методолошки приступ не настоји да сагледа и противачи, као што је то доско-ра био случај, све проблеме на релацији животна средина - развој једним интерпретативним кључем, већ прихвати и уважава друге елементе (еколошке, социјалне, културне) и друга интерпретативна решења, у насто-јању да их унапреди. У изучавању просторно-временске организације геопросторе, системности и хијерархичности компоненти географске (животне) сре-дине, развој се третира као узрочник промена у геопростору и његове функционалне средине у многоме зависи од својства развијених процеса који по природи „циклични и суштински неповратни“ (Дерић Б., Перишић Д., 1995: 3), материјализују се у конкретном простору, "датом и ограниченом", са већом или мањом сфером директног или индиректног утицаја.

Основна дијалектичка концепција о развојној међуповезаности природе и друштва, истиче М. Љешевић (1987: 118) „не подразумева статично очување природе, јер се то коши са основним дијалектичким принципима развојности. Од друштвене свести, која предусловљава друштвено понашање, зависиће разумност понашања према средини, а у повратном смислу и однос друштва према самом себи. Еколошки бумеранг је управо исказ друштвене разумнос-ти“. Друштвени односи, сваким даном сложенији и динамичнији, рефлектују се у простору. Иако су промене у животној средини нужне и неизбежне, оне не би требало да одражавају моћ (снагу), већ напротив, еколошку свест поје-динаца и друштва у целини. Криза односа на релацији човек-природа у први план је наметнула преиспитивање моралних кодекса савременог друштва и ново интересовање за морал и етичке принципе. Моралне вредности и кул-турни обрасци играју круцијалну улогу у начину на који ће се друштво при-лагодити природи и коју ће врсту политичких и економских међуодноса изгра-дити (Engel R., 1995: 6-8). Ауторова запажања о модерним културним вреднос-тима имају негативне конотације, јер су оне „уништиле обрасце одрживог коришћења ресурса“. У складу са наведеним, нарасла друштвена свест о уза-јамно-последичним везама између јаког привредног развоја и здраве животне

средине, као и о последицама које остављају неразумна или неодговарајућа политика развоја у погледу очувања и коришћења природних ресурса, политика планирања геопростора државе, односно политика заштите и унапређења природе, иницирала је расправе о неопходности мењања односа друштва према животној средини.

Тешкоће у остваривању равнотеже у односима, нарастајући проблеми и конфликти на релацији животна средина-развој, (разлику правимо код другог појма у смислу директног угрожавања средине), настају услед природе економског и друштвеног развоја који је „обележен истовремено растућим усложњавањем односа између друштва и природне средине, убрзаним мулти-плицирањем њихових узајамних веза и параметара, поремећајима динамичке равнотеже, регионалним и структурним диспропорцијама између интензитета антропогеног деловања, на другој страни - једном речју: значајним квантитативним и квалитативним променама у целокупној области интеракција друштва и природе, човека и његове животне средине“ (Радовановић М., 1977: 351). Из наведеног цитата извучене поједине речи, као што су усложњавање, мултиплицирање, поремећаји и диспропорција, с циљем апострофирања главних својстава односа о којима у раду расправљамо, указују на проблеме који настају са усложњавањем односа, и који за посљедицу имају поремећаје у геопростору који се манифестишу на различите начине: просторно, временски и садржајно. Суштина научног приступа овој проблематици је што се при утврђивању интеракција тражи узрочни однос између поједињих елемената, појава и процеса, утврђују законитости и, изводе закључци.

Планско усмеравање и управљање процесом интензивне интеграције између природе и човека, „која је метахронна, диспропорционална и са све већим убрзаштем процеса“, захтева „велика напрезања, ажуриност и систематичност на плану истраживања, научног предвиђања догађаја и управљачког деловања усмереног ка остварењу пожељног стања“ (Радовановић М., 1993/94: 77), Свакако да се идеја, концепт интегралног развоја државе, односно равномерног регионалног развоја може окарактерисати као жељено стање за чију реализацију је потребно испунити бројне предуслове (политичке, економске, социјалне, институционалне и др.) Заокупљеност научне и стручне јавности, као и константна актуалност проблематике регионалног развоја и регионализма као приступа и принципа „научног познавања просторног диференцирања и интегрисања, развојног усмеравања, планирања и уређења географског простора“ (Радовановић М., 1993/94: 67) најбоље се исказује обимом научних радова у којима су за предмет истраживања узета питања: принципа и критеријума регионализације, (не)равномерног регионалног развоја, стратегија развоја, фактора, и бројне друге области или аспекти овог, како научног, тако и развојног проблема.

Начин коришћења, реорганизације и уређења геопростора државе зависи од богатства и разноврсности природног комплекса, онога што представља датост, константу у геопростору, као и од степена развоја друштва, способности државе да их на ефикасан и рационалан начин искористи. Да ли ће се равнотежа у односима животна средина - друштво, која није унапред немогућа нити гарантована, остварити, односно да ли ће се могућност претворити у стварност, према М. Црнобрђи (1984: 58), зависи од друштвено-историјских и институционалних услова у којима се међусобно деловање економије и

човекове животне средине одвија.„ Латентну опасност неравнотеже носи развој нових технологија, увећање броја и интензитета интеракција (токови размене енергије, људи, робе, капитала и информација) услед историјског ширења привреде, просторно и квалитативно, и с њом у вези развојем, што све представља нове утицаје на животну средину.

Као што је већ речено, претпоставка одрживог развоја свакако је и равномеран регионални развој који у својој бити садржи све премисе одрживог развоја (економску стабилност, социјалну једнакост, и еколошку одрживост)³. Схватање човека о свом односу према природи је кључно за сваку стратегију развоја, премда је оно скоро увек имплицитно. Од одржавања конференције у Рио де Жанеиру (1992), проблематика односа у систему животна средина - развој, концептуализована у теорији о одрживом развоју, добија своје право место које јој по комплексности, важности и значају припада. Одрживи развој према томе постаје развојна парадигма у сferи природа-друштво-политика, парадигма која почива на претпоставкама да у односу друштва према животној средини постоје потенцијали које је могуће реализовати у новим условима, те да је један од основних сегмената тих међуодноса пробуђена свест о проблемима са којима се друштво суочава (Миљановић Д., 2001: 164).

Основна теза рада разматра се на начелном нивоу, на нивоу теоријско-методолошког постављања проблема, с тим што се поједини емпиријски показатељи уводе у текст с намером илустровања показатеља (индикатора) за појаве и процесе који се дешавају у геопростору Србије. У склопу проблематике коју у раду третирамо потребно је расправити теоријска питања у вези са: функционисањем система животне средине у свој његовој сложености, динамичности и процесности; очувањем динамичке равнотеже у систему међуодноса, и односом дела и целине. Да би расправљали о питањима функционисања географских и функционално територијалних система неопходно је размотрити системско-структурно⁴ схватање геопростора као „великог материјалног, нехомогеног, анизотропног, нестационираног, слојевитог система, са високо израженим својством саморегулације усмерене ка подржавању динамичке равнотеже елемената, односно ка превладавању критичких

³ Како у политичким, тако и у економским расправама веома јасно су изнети ставови о јединству и повезаности три димензије регионалног развоја (економска, социјална и еколошка). Такође је постигнута сагласност да у остваривању развоја ниједна од те три димензије не сме да буде занемарена. Интегрални приступ регионалном планирању значи: а) уважавање све три димензије развоја и б) системски и динамичан третман све три димензије унутар развоја, као процеса квантитативних и квалитативних промена у друштву и привреди (Kukliński A., 1977: 175-176). Интегрални приступ регионалном развоју не може и не би требало да буде интерпретиран на исти начин у различitim земљама, јер је он детерминисан системом вредности, утврђеним приоритетима развоја и предностима датим некој од три димензије развоја. Регионални проблеми су специфични и различити по садржини и облицима испољавања. у развијеним, земљама у развоју или пак, у неразвијеним земљама. Могућности и ограничења за остваривање регионалног развоја су „релативна“ категорија. мењају се у времену и простору.

⁴ Системско-структурни приступ, по М. Радовановићу (1977: 353) према животној средини односи се као према целовитом, суперсложеном организационом систему, сазданом од великог броја субсистема (природног, техничког и организационог карактера), елемената и њихових зајамних веза. Системски приступима знатне хеуристичке могућности, као метода (системска анализа) и као теорија (теорија система), и велику интеграциону моћ (Грчић М.. 1987: 49-50). Системски приступ се оријентише на истраживањима структуре, а структурни приступ акцептира истраживање веза, под којима се подразумева размена материје, енергије и информација између елемената.

стања веза" и територијалних система као просторног исказа кретања материје, енергије и информација." (Радовановић М., 1989: 10). Они уједно чине једне од најдинамичнијих просторно-функционалних и просторно-организационих облика људске манифестације.

Равнотежа је универзална категорија, у егзистенцијалном и развојном смислу, и њоме се могу квалифиkovати односи у простору и времену, од којих је најтеже остварити динамичку равнотежу у животној средини, јер у њеној структури партиципира велики број субсистема, елемената и веза. Она је универзална категорија битисања географских система, подразумева структуралну постојаност и системску организованост, уз евентуална периодична мењања која би природа сама, уз помоћ својих управљачких механизама нивелисала и ублажила (својство саморегулације ка очувању постојеће структуре). У сferи природних услова стално су присутни процеси који воде равнотежи у простору и природној усаглашености процеса и појава, дотле, у друштвеној сferи у основи леже поремећаји који произилазе из односа човека према природи. Интегралност је стање и функција, то је смисао и аксиом целине који се логички подразумева или одговарајућим управљачким механизмима остварује. Основно својство географске средине, њена системност управо изискује њену интегралност, јер „везе међу елементима и подсистемима у оквирима једног геосистема, као и система са његовим окружењем, доказује укупну повезаност у јединственој географској средини, не само методолошки већ и реално" (Љешевић М., 1987: 57).

Питањима утврђивања стања равнотеже, као стања организованости и уређености система и стања неравнотеже, односно узроцима и ефектима на систем, бавили су се бројни научници⁵. Динамичка равнотежа елемената у систему животне средине се остварује у зависности од превладавања својства детерминисаности/ стохастичности у понашању субсистема (подсистема, компонената, елемената и веза)⁶, својства која отварају многа теоријска, технолошка и практична питања управљања животном средином. И М. Црнобрња (1984: 85) се слаже да је аналитички гледано, одређивање равнотеже и неравнотеже у целини услова материјалне егзистенције од огромног значаја. Познавањем услова равнотеже знамо и шта доводи до неравнотеже. Истовремено, откривају се и правци акције којима би се равнотежа могла успоставити. Мишљење, да није лако одредити ни услове статичне равнотеже а камоли динамичку равнотежу, која би требало да изрази односе најважнијих варијабли у њиховом међусобном кретању и мењању, потврђује и сама сложеност система географске средине, особене структуре и организације, као једног чиниоца у тој симбиози у који уносимо економски елемент, такође динамичан и подложен мењању. Једина константа у тако сложеним међудносима јесу промене тј. чињеница да се оне стално одвијају. Сваким даном у

⁵ Аутор се већ више пута у тексту позивао на радове М. Радовановића, као што је то чинио и у свом досадашњим научном раду, али не треба занемарити ни радове С. Станковића (1967, 1971), Д. Чолића (1975), М. Јанковића (1974), М. Љешевића (1981, 1987, 1996), и других.

⁶ Овде смо издвојили само једно својство геосистема, различитог степена интегрисаности, у низу осталих које је издвојио М. Радовановић (1993/94: 76-79), почев од нестационарности, у низу осталих хијерархичност структуре и организације, метахроност, детерминисаност и стохастичност понашања, својство саморегулације, критичне (повратне) и катастрофалне (бесповратне) промене у систему, и структурни и функционисању географских система, зоналност и азоналност и регионална издиференцираност и структурираност територије.

материјалном енергетском и просторном смислу све већи део природе се ставља у функцију економског развоја и задовољавања нараслих друштвених потреба (са развојем друштва потребе се усложњавају и повећавају). Због тога су „региони у већој или мањој мери пројекти техносфером чиме је условљена све интензивнија интеракција између природних геосистема, човека и итехнологије“ (Радовановић М., 1993/94: 79).

Стање перманентне равнотеже динамички гледано је неодржivo, износи даље М. Црнобрња, чак је и стање неравнотеже далеко чешће, и лакше је уочљиво. Због тога, формулисање равнотеже представља само аналитичку погодност за сазнања о карактеру стабилизирајућих утицаја и тзв. „повратних спрега“ или повратних токова. Стабилан систем карактеришу такви повратни токови који првобитно померање из стања равнотеже, или равнотежне путање развоја, претварају у процес враћања стању равнотеже.

Сагледавање својства и принципа на којима функционише реални систем (отвореност, стохастичност/ детерминисаност, система структурираност, комплексност и поливалентност), односа система према окружењу (не постоји реална затвореност система), као и веза односа друштва (систем који у себе укључује економски систем, технолошки, политички, правни, саобраћајни, итд.) са реалним системом у коме он егзистира (кореспондентност се остварује на елементарном и компонентном нивоу), веома је важно и значајно.

Као што је речено, питање које је такође потребно размотрити јесте постигнута равнотежа, условно говорећи, једног дела целине на штету другог дела и саме целине, која је само са тачке гледишта развоја једног сегмента гепорсотра потребан или никако не и довољан услов за просперитет целине. Такав закључак се наслуђује уважавајући претходно елабориране ставове о јединству и уређености система животне средине(елемент-део-целина), и принципа по којима систем функционише да би се налазио у стању динамичке равнотеже. На пример, са развојем индустрије, која постаје главна градотворна функција јавља се и потреба за радном снагом чије се главно упориште проналази у вишку радне снаге на селу. Усвајањем наведеног друштвеног опредељења узрокују се миграције становништва са села ка градовима које доводе до пражњења сеоских и неразвијених подручја, с једне старне, али и до задовољавања једне од кључних компонената привреде: тржиште рада, с друге стране. Једном постигнута равнотежа у граду (у овом случају дела целине) наспрам села и целине територије, сагледана само преко једног демографског фактора, не улазећи у сферу других, социо-економских и еколошких питања (проблем радних места, становиња, животног стандарда, комуналне опремљености градова, итд) је поремећена, јер смер миграција, пре свега ка већим градовима и центрима, и интензитетично остају ван контроле и планског усмеравања. Конкретни ефекти глобалног циља о равномерном развоју се могу сагледати анализом социјалних и економски кретања, као и еколошких аспекта тих кретања унутар појединачних делова и територије државе у целини.

Неравномерности као развојном проблему посвећује се посебна пажња будући да директно делује на интеграционе процесе, нарушајући их, те самим тим доводи и до нежељених последица. Осим односа економске ефикасности и социјалне једнакости „непосредно везане за проблеме неравномерности“ (Дерић Б., Перишић Д., 1997: 6), увешћемо и трећу компонен-

ту коју треба сагледати као резултанту наведеног односа, а то је заштита животне средине. Наметнула се логично, као последица економских и социјалних аспеката неравномерности испољених у геопростору.

Из неравномерног територијалног развоја произистиче диференцијација територије на подручја са интензивнијим процесима и повратним ефектима на животну средину и она у којима су ти процеси мање изражени. То све подразумева да је целокупан геопростор државе са својственом животном средином неравномерно оптерећен, те се у мозаику различитости у погледу интензитета и изражажености промена могу издвојити просторне јединице које су значајно оптерећене развојем и одговарајућим садржајима који га прате (развијени региони), као и оне које нису (неразвијени региони). Да би се сагледали ефекти привредног развоја земље и утврдиле различитости у погледу изражажености насталих промена неопходно је изанализирати тенденције досадашње територијализације развоја. Питања о значењу територијализације развоја у улози развоја у променама у простору, истицање његове доминантне улоге објашњавају се следећим чињеницама: територијализација развоја никако не значи распоред „појава“ у простору, него је одраз просторне структуре, њеног формирања и функционисања, која према Б. Дерићу (1993: 158) чини „интегрални елемент и моменат заједничког економског и географског тумачења и истраживања“. Територијализација развоја је одраз логике геопростора (садржаји, везе, процеси и односи материјализовани у простору) с једне стране, а с друге, локација и просторност утичу на економску стварност, као што је то случај са локацијом индустрије⁷. М. Грчић (1994: 91) истиче да просторну неравномерност регионалног развоја треба повезати са проблематиком локализације индустрије, што ће се касније на примеру Србије показати као истинито сазнање.

У овом контексту, развој представља елемент у геопростору који својим мењањем утиче на нарушавање динамичке равнотеже, стања организованости и уређености система природе. Дакле, анализирање својства економског система, динамичног и неретко у себи вишеструко противуречног, односно развојних процеса који се одвијају следом вишесмерних и неизвесних развојних етапа, уколико нису концепцијски формулисани и плански усмеравани, једнако је значајно. То све подразумева да се развој мора третирати вишедимензионално: економски, социјално, еколошки, просторно и временски. Просторне димензије развоја, до у последње време нису равноправно третиране као економске, и условно речено социјалне, „али та равноправност није ни у савременим схватањима о регионалној проблематици остварена“ (Дерић Б., Перешић Д., 1996: 15). Веома је важно напоменути да се приликом анализирања развојних процеса, а у контексту предмета истраживања, функционални приступ одређивања економског система чини оправданим због тога што се развој са свим садржајима материјализује у конкретном простору и налази у непосредној интеракцији за животном средином, исказан просторно-функцијском структуром.

Просторна ограничења економског развоја сдваким даном постају мање важна услед развоја савремених техника и технологија. Иновације у

⁷ О појму „локализације“, као и о теоријама локализације индустрије видети у књизи М. Грчића (1994); „индустријска географија“

технологији довеле су и до потпуно новог схватања концепта простор-време. На интензитет веза и односа поменутог предмета истраживања неког подручја, дела територије државе, узето доста поједностављено и схематизовано, утиче више фактора од којих су најважнији: степен економске развијености државе: карактеристике природних ресурса и начин коришћења који је у вези са степеном развијености и карактером технологије; капитални и људски ресурси; просторни развој и размештај становништва; инфраструктурна опремљеност и други. Размештај природних ресурса у геопростору већ дужи временски период није одлучујући фактор територијализације развоја. Иако су претходне напомене, једноставне и лако схватљиве, пракса показује да се на релацији простор-развој, и из тога изведена територијализација регионалног развоја, дешавају сложени процеси са крупним проблемима и тешко решивим конфликтима. Отуда, према Б. Дерићу и Д. Першићу (1995: 3) са становишта планирања као управљачког механизма или „тока акције“ територијализација регионалног развоја представља проблем *пар ехцелланце*⁸. Закључак је, да се у зависности од степена остварене интеракције у геопростору појављују локалне и/или регионалне појаве неравномерности. У геопростору Србије, те појаве су најочитије изказале у дихотомији град-село, у систему организације рада и живота у градским подручјима у којима су „условљено повезане економска, социјална, културолошка и друге активности, дефинисане као есенцијалне функције, и у којима су економска и социјална функција неразлучиво повезане“ (Дерић Б., 2001: 29), тј. у руралним подручјима у којима су замрле економске активности, социјалне функције, и у којима су економска и социјална функција неразлучиво повезане“ (Дерић Б., 2001: 29), тј у руралним подручјима у којима су замрле економске активности, социјалне функције запостављене, а еколошке, условно говрећи очуване.

Осим наведеног, у анализи просторне димензије развоја требало би узети у разматрање и степен концентрације/ децентрализације активности у простору. Многи примери нарушавања динамичке равнотеже у простору резултантна су изражене концентрације активности, где се као мера противтеже, управљања развојем предлаже децентрализована концентрација (просторно расзтерећење), модел чијом би се применом рационалније искористили простори који су у досадашњој консталацији односа остали запостављени, а сама природа растеретила⁹. На основу испитивања унутрашњих разлика у мањим територијалним јединицама, К. Михајловић (1990: 90) је потврдио да постоје две тезе: поларизовани развој, који испољава тежњу да се трајније одржи у пракси, и концентрација, која дugo надвладава ширење. Неповољност прве тенденције сагледава се на основу негативних ефеката коју она са собом носи, а који се огледају у изостанку преноса утицаја на неразвијени део региона, а друге пак у томе што управо концентрација доводи до дебаланса и стварања зона концентрације наспрам зона пражњења (неразвијена подручја) у односу на жељени дисперзан/ равномеран модел развоја.

⁸ На овом месту се у подручје истраживања уводе расправе на тему концентрација/децентрализација развоја са становишта заштите. У научним круговима још увек постоје дилеме. те самим тим ово питање и даље остаје отворено а решења подложна мењању. Основна дилема се састоји у следећем: Да ли просторе у којима економска детерминанта доминира над еколошком додатно оптеретити садржајима, поред већ постојећих или не?

Као веома важан методолошки проблем у сагледавању проблематику односа у систему животна средина - развој, М. Црнобрња (1984: 67-68) поставља у односу на питање временског оквира посматрања интеракције, и износи дилему исказану на следећи начин: Које међуодносе третирати као догађаје у једном временском тренутку а које као односе за које је једини важећи временски оквир кретање, проток материје? Дакле, поставља се питање шта посматрати у пресеку, а шта у дужем временском периоду? Аутор такође сматра да је немогуће извести једном за свагда и једном за све важећи оквир временског посматрања међуодноса (ово би било у супротности са основним својством развојности, мењања, како природних система тако и економског система), али с друге стране, уколико се временска димензија не фиксира на неки начин губи се и значајан релативизирајући фактор могућности економског развоја. Тиме се стварају услови да се избор и очекивани правци развоја, усложњавања и пораста интеракције интерпретирају и конципирају на врло различите начине. За праћење стања квалитета поједињих елемената животне средине потребан је краћи временски период (нпр. загађеност ваздуха), с једне стране, док се ефекти поједињих стања у животној средини могу евидентирати у веома кратком временском периоду (акциденти - неконтролисани догађаји), али се не могу сагледати и трајне последице које ће исказати тек након дужег временског периода, као и последице које се умножавају и усложњавају у простору након експлоатације лежишта минералних сировина, које је могуће сагледати само у дужем периоду посматрања, с друге стране.

Динамика функционисања економских система повезана је са динамиком природног система у коме егзистира, дакле једним делом њоме детерминисана, с тим што је у тој условљености утицај економских система на природни систем доминантнији и израженији (Група аутора, 1997: 65). Утицај природног окружења на економски систем, је као што је већ речено, сваким даном све мање изражен, с тим што се простор у апсолутном смислу не може третирати као пасиван фактор развоја. Раст економског система у односу на своје природно окружење као систем, опредељује динамику оба система. Динамика јединственог система постаје дисконтинуелна са приближавањем лимитима које одређују природна својства окружења.

Методолошка алатару истраживања детерминисана је како његовим предметом (посматрање односа између животне средине и развоја), тако и мултидисциплинарним карактером проблема који произилазе из те интеракције⁹.

⁹ Као што је речено, мултидисциплинарни карактер истраживања опредељује и примену метода које се користе и у другим наукама (почев од метода анализе и синтезе, статистичког метода, метода моделовања у истраживању животне средине, картографског метода, и др.), затим посебним метода за истраживање животне средине (метода мерења материјално-енергетског стања у животној средини, метода биоиндикације, физичко-хемијске методе анализе загађујућих материја, и др.) до метода оцене (валоризације) животне средине (регионализација, методе квалитативне валоризације средине и методе квантитативне оцене вредности елемената и комплекса животне средине). Од квантитативних метода најзначајније су метод биланса (њиме се сагледава оно најважније, проток материје и енергије између система у животној средини), анализа трошак/корист (cost/benefit), метод бонитације, процене утицаја на животну средину (EIA - Environmental Impact Assessment), стратешке процене утицаја на животну средину (SEIA - Strategic Environmental Impact Assessment), процена носећих капацитета, и друге.

Да би се сагледао оквир интеракције у систему животна средина-развој, потребно је уважити нека теоријска полазишта, и то: а) сваки проблем интеракције има своју просторну димензију, конкретно место у коме се материјал-изује мада и са последицама на шире окружење, у зависности од врсте остварених веза између те две варијабле; б) у оквиру јединства геопростора постоје значајне разлике у јачини оствареног међудејства (разлике између развијених и неразвијених региона у Србији или пак, унутар региона, на локалном нивоу); в) неједнакост са становишта оптерећења простора садржајима доводи у питање остваривост политике равномерног регионалног развоја државе; и г) у зависности од просторне димензије развоја (обухвата), јачине интеракције (броја елемената које укључује и синергетског деловања), трајања (временског оквира) и спровођења политика и програма развоја (управљање процесима и појавама) изводи се стање квалитета животне средине.

Регионална издиференцираност животне средине, изведена на основу стања квалитета животне средине, представља одраз међувисности, условљености и регионалне кохерентности (хетерогености) расположивих природних ресурса са обимом, структуром и диверзификованошћу активности, функција географске средине или једноставније речено од просторно-функционалне организације геопростора (Љешевић М. Миљановић Д., 1997: 77). Декомпоновањем геопростора са еколошког становишта уочава се присуство/одсуство конфликтних односа на релацији животна средина - развој, и исказује просторно-квалитативна хијерархија тог геосистема изведена на основу квалитативних и квантитативних обележја елемената средине.

* * *

Научно утемељено познавање свеукупности садржаја који егзистирају у животној средини исказаних кроз однос социоекономских активности и природно-територијалних система, тј. структуре и функционисања система формираних функцијских реона „изведенih као резултантне диференцијалног развоја и формирања њихових полова и осовина које интегришу људе (становништво), производне и непроизводне активности, средства, информације и управљачке функције“ (Радовановић М., 1993/94: 83-84), подразумева примену мултисекторског и вишедимензионалног приступа. У овом сегменту истраживања и проучавања посебна пажња требало би да буде усмерена на процесност, временску димензију развоја, како са становишта сагледавања стања као резултантне претходних развојних трендова, тако и са становишта предвиђања, усмеравања токова социоекономских промена кроз политику и стратегије развоја.

Тиме се у поље истраживања уводи и питање теоријско-методолошког приступа проблематици регионалног развоја, који се „преображава из адаптилно-проблемског у развојно-програмски, а регионална димензија развоја претвара од пасивног пратиоца у активног чиниоца укупног развоја“ (Дерић Б., Атанацковић Б., 2000: 53)¹⁰. Наведене промене у приступу веома су зна-

¹⁰ Које промене нови приступ са собом доноси, односно шта су недостаци претходног приступа у третману проблематике регионалног развоја? Адаптилно проблемски приступ „искрпљава се дезингирањем критичних подручја и увођењем селективних механизама подстицања убрзаног развоја, и био је палијативног карактера-интервенисање да би се снизиле социо-поли-

чајне управо са становишта заштите животне средине, јер би се са усвајањем развојно-програмског приступа утицало на разрешавање насталих и нерешених питања територијализације развоја, а самим тим и у њима садржаних просторних, социјалних и еколошких проблема. На такав начин дефинисана стратегија развоја морала би и требало би да буде компатибилна, како са стратегијом одрживог коришћења ресурса и природних добара, тако и са системом заштите животне средине.

У даљој разради, код истраживања просторних законитости размештаја, дисперзије и концентрације елемената у географском простору, кренули смо од теоријских поставки да се морфолошка и динамичка својства елемената и појава проучавају кроз њихове просторно-функционалне везе и односе. У анализи просторно-функцијских веза и односа у урбанизацији, Д. Тошић (1991: 59), износи два приступа и то: структурно-функцијски и функцијско-процесни¹¹. Преведено на виши ниво сагледавања веза и односа (животна средина-развој), материја истраживања се усложњава, те по логици ствари функцијско-процесни приступ у сагледавању овог научног проблема добија са структурно-функцијског приступа видимо само у изостанку и неуважавању процесности, у задовољавању постављеног научно-истраживачког циља-утврђивање узрока промена са утврђивањем структура веза и односа, али не и корак даље, у откривању и праћењу њихових мена.

Објашњење¹², зашто смо се у раду бавили приступима из географије насеља сасвим је логично и оправдано, јер су се управо последице индустријализације у највећем степену одразиле на урбанизацију, „сложен социјално-економски и просторно-временски процес“ (Тошић Д., 2000: 84). Индустрија је на одређеном развојном нивоу, како истиче аутор, иницирала развој градова, да би затим ти градови својим агломеративним предностима подстицали развој индустрије. Касније ће се показати да је управо спроведена категоризација стања животне средине, урађена у Просторном плану Републике

тичке разлике и тензије, не доприносећи смањивању испољених регионалних диспаритета“, док би се функција другог приступа, која није експлицитно наведена. могла сагледати у дефинисању концепције регионалног развоја чијом ће се применом у пракси отклонити испољени проблеми и ефекти неравномерног регионалног развоја, за чије остваривање је потребно конципирати и одговарајућу стратегију као: „пут који треба следити, а то је увек директно везано и условљено конкретном праксом и особеностима развојних процеса“. а која је „опредељена нивоом развијености, тежином и испољавањем развојних проблема и ограничења, same привредне структуре региона, развијености мреже урбаних агломерација и њиховог размештаја у простору будучи да су оне основна жаришта развоја али и концентрисане снаге одлучивања“ (Дерић Б., Атанацковић Б., 2000: 53-54).

¹¹ Објашњавајући сваки од њих, аутор се залаже за други приступ по коме је „просторно функцијска структура мрежа и система насеља у сталној мени, те су иодноси између њихових сасавних делова променљиви и зависе од снаге, карактера, квалитета, времена трајања и територијалног домета-акцијског радијуса, веза које се међу њима одвијају. По овом схватању свака веза је изражена одређеним процесима који заједнички или аутономним дејством утичу на промене структуре насеобинских система“. Тумачење веза и односа по структурно-функцијском приступу заснива се на становишту да се „просторно-функцијски односи међу насељима успостављају на основу квалитативно-квантитативних особина у њима кумулираних функција, на темељу чега се иницира успостављање функцијских веза између њих; тј. већ успостављени однос утиче на интензитет, правац, време трајања, територијални домет и карактер функцијских веза“ (Тошић Д., 1999: 57).

¹² Пошли смо од становишта да се глобално друштво, у свим аспектима, у потпуности пројектује у граду

Србије (1996) вршена на бази произведених програма у појединим локалитетима (регионима) и модела просторне дистрибуције и дифузије загађивача који су највећим делом лоцирани у градовима.

У ППР Србије (1996), поред наглашene стратешко развојне конотације, дефинисани су и циљеви: економска ефикасност¹³, социјана једнакост, остваривање територијалне/регионалне равномерности - хијерархијско функционалног организовања и уређивања територије, и заштита животне средине. У запажањима Б. Дерића и Д. Перешића (1997: 8) да напред наведени мотиви увођења регионалне политике „у пракси не стичу равноправан третман, будући да се јавља доминација једних над другим, зависно од кључних развојних одлука донетих на националном нивоу (пракса ретко показује пример где се поменути мотиви истовремено и складно остварују, што је одрживог развоја у земљама у транзицији (провођење друштвено-економских реформи, власничке трансформације, радикално мењање система привреди-вања прилагођавањем либералнијем деловању тржишног механизма, и др.) са бременом проблема из прошлости веома тешко реализовати.

Концепт одрживог развоја у крајњој консеквенцији је домен политике, уколико је инициран са сврхом конципирања стратегије развоја и управљања простором. Актуалност концепта одрживог развоја наметнула је бројна питања о глобално/локалној дијалектици, моделима развоја, улоги локалне самоуправе, о ваљаности концепционалне развојне политике, и др. О постојећој, а по Б. Стојкову (2001: 146) „за своје време квалитетне али временом и променама превазиђене стратегије просторног развоја Србије”, расправљали су научни и стручни радници на окружном столу у Институту за просторно планирање Географског факултета (март, 2001). Постигнут је консензус о потреби за поимању простора као „основног ресурса и капитала националног значаја, који као такав захтева ревалоризацију и реафирмацију и као географска, физичка, социјална и економска целина и као интегрални део (регион) унутар целине” (Стојков Б., 2001: 146).

Корак даље у изношењу новијих тумачења о потреби за увођењем дугачијег приступа у односу на постојећи, до сада примењиван у планирању и заштити начинили су М. Вујошевић и Б. Божовић (2001), који се залажу за приступ интегралног регулисања проблематике заштите животне средине, коришћења простора/ насеља, коришћења природних ресурса и одлука о развоју. Интегрални приступ у заштити средине, планирању развоја и коришћењу ресурса, примењен је у изради најновије генерације европских стратешких докумената.¹⁴ Окосницу интегралног приступа чине: интегрисано

¹³ Економска ефикасност односи се посебно на домен рационалног и ефикасног коришћења расположивих (обновљених и необновљених) природних ресурса, активирања људских потенцијала (повећање степена запослености), као и продуктивног и лукративног коришћења, односно газдовања и управљања капиталним фондовима и капацитетима, пре свега крупним техно-економским и инфраструктурним системима. Стратешка опредељења у области заштите животне средине обухватила су следеће основне циљеве: квалитетна животна средина; заустављање даље деградације природне средине; заустављање ерозије; заштита, обnova и санација живог света; заштита природних предела и подршка васпитним и образовним програмима у области заштите животне средине (ПП Републике Србије, 1996).

¹⁴ Аутори упућују на документ: European Spatial Development Perspective; Committee on Spatial Development EU, (ESDP), Towards Balanced and Sustainable Development of the Territory of the EU, Potsdam, May, 1999. Такође се и Б. Стојков у свом раду (2001: 148-149) позива на основне смернице дате у цитираним европским документима

третирање проблематике заштите средине тако што, све аспекте, принципе и критеријуме заштите треба интегрисати на стваран начин у поједина развојна документа; у погледу врсте и садржаја докумената, стратешко просторно и урбанистичко планирање треба да представља интегришући оквир; имплементација законских и других правних одредби која одлучујуће зависи од адекватности институционалних и организационих аранжмана, треба да буде помно размотрена и конципирана; реформа система планирања и система заштите средине у Србији, коју треба радити у више варијанти/ алтернативних сценарија, услед огромног осиромашења државе, друштва и највећег броја социјалних група; и истраживање алтернативних решења/сценарија који представљају погодно средство за балансирање експертских и „лаичких“ увида у проблеме и могућности њиховог решавања, као једног од најефикаснијих средстава против манипулатије (Војошевић, М., Божовић Б., 2001: 289-292). У чему видимо напредак који је начињен у раду ових аутора: прво, јасно су дефинисани предуслови за увођење законодавства у области планске заштите животне средине, што је веома значајно и представља неминовност, и друго, издвојене акције које треба „приоритетно“ предузети у циљу свега наведеног¹⁵.

Примери неких одабраних питања интеракције у систему животних средина-регионални развој у Републици Србији

Оно чemu теже све земље јесте остваривање равномерног регионалног развоја (рационалнији начин коришћења, организована и уређења простора државе). Остварена просторно-функционална интеграција територије у целини отклања узроке дезинтеграције испољене кроз конфликте и проблеме у простору, односно супротности и тензије у развоју.

¹⁵ У предуслове за увођење законодавства издвојени су: спремност и демонстрирана политика воља управљачких елита; отклон од сада доминирајућег „заштитарског“ ка приступима који су интегрисани и усклађени са: 1) другим реформама периода транзиције и 2) реформама у социо-економском, просторном и урбанистичком планирању; израда целовите стратегије заштите засноване на одрживом развоју; јака, модерно организована и еманципована држава; и развијање високе еколошке свести грађанства, привреде, политike, и др. (М. Вујошевић, Б. Божовић, 2001: 292-294). У овом часу, по ауторима потребно је „дефинисати општу стратегију и претпоставке развојне, енвијронменталне и просторно-планске политике и предузети приоритетне акције, почев од: извршења системске ex post анализе/евалуације досадашњих политика заштите и развоја; системске и обухватне оцене стања животне средине; анализе/евалуације досадашњих политика заштите и развоја; системске и обухватне оцене стања животне средине; анализе дозвољених нивоа загађености и истраживање питања оптималних стандарда; детаљне разrade принципа заштите средине; дефинисања технолошке политике са становишта заштите средине и простора/ насеља и коришћења природних ресурса; израде пројеката увођења комбинованих плансkih и економskih инструмената у регулисању заштите животне средине; конципирања интегралнog информационог система у простору и средини; извршена ревизија и „Шрерада“ кључних стратешких докумената који су израђени и / или донети током 1990-тих година; израде националног програма одрживог развоја; израде националне/државне стратегије очувања биодиверзитета; израде националног/државног програма санације средине/простора; израде националног/државног програма припреме Локалних Агенција 21 одрживог развоја; консолидације и реформисања институција у области социоекономског развоја, просторно-урбанистичког планирања, коришћење ресурса и заштите животне средине; доношења програма приоритетних подручја сарадње; програма приоритетних истраживања у области одрживог развоја, коришћења ресурса и заштите средине (националне платформе) и приступања договору са суседима; израде еколошко-просторне и ресурсне платформе за тражење стртешких домаћих и страних партнера и сарадња са њима, и оснивања Агенције за заштиту животне средине и простора и заштите и управљања природним ресурсима“ (2001: 294-298).

Истраживање динамичких својстава елемената и појава у животној средини, односно утврђивање стања динамичке равнотеже могуће је остварити уколико се у разматрању узму питања: а) територијализације регионалног развоја (правци, интензитет и размештај: просторно-функцијска структура); б) са њом у вези урбанизације и њене регионалне димензије (процеси развоја и хијерархија мреже центара и њихов гравитацијски утицај); в) формирања разноврсних регионалних структура као синтезног облика интеграције, г) и конкретних манифестијација неравнотеже. Наравно, неопходно је у разматрању узети и демографске показатеље, који се налазе у нераскидивим везама са напред наведеним процесима и појавама. Овако комплексан задатак могуће је реализовати на основу богате научне грађе у којој су за предмет истраживања узети један, или више аспекта (димензија) регионалног развоја. Повезивање напред наведених елемената и стављање у синергетски оквир омогућава нам сагледавање сложене проблематике односа у систему животна средина и регионални развој.

Веома интензивни процеси индустрисализације¹⁶, деаграризације, урбанизације, миграција становништва и изградње макро објеката супра и инфраструктуре, као и трансформација наслеђене структуре простора, процеси диверзификације структуре функција, концентрација делатности, становништва и објеката, односно агломерирање нових елемената и појава у структури геопростора Србије, били су битно обележје друштвеног, економског и просторног развоја (Вељковић А., 1998: 1-2). Неспорно је да су наведени процеси и појаве имале различит утицај на државни геопростор, јер они сви у својој материјализацији подразумевају и животну средину. Они су били више или мање изражени, међутим заједничко обележје за све њих је да представљају елементе који доводе до промена у систему животне средине.

Постојећи трендови у размештају и густини становништва чине по М. Спасовски (1996: 97) веома важну детерминанту планског усмеравања регионалног развоја сваке земље. О значају и улози коју просторно-демографска поларизација, сама узрокована бројним факторима, има на стање животне средине најбоље илуструје закључак из публикације UNFPA (1992)¹⁷ „просторно-демографска поларизација је неминован пратилац транзиције аграрних у индустријска друштва, али брзина којом се у новије време одвија преразмештај

¹⁶ У анализи регионалних импликација индустрисализације, аутори Б. Дерић и Д. Перешић (1995: 5) истичу да су се крупне и бројне структуре и квалитативне промене у друштву и привреди Србије са активирањем развојних ресурса и потенцијала селективно и дискриминаторски десиле под директним утицајем процеса индустрисализације након Другог светског рата, а нарочито почетком 60-их година. Даље, у елаборирању теме аутори наводе да је, лоцирање неа agrарних производно-прерадивачких, саобраћајних и услужних делатности, са снажнијим и вишеструким развојним импулсима и ефектима са развојног потенцијала и могућности, што је условило њихово развојно диференцирање у хијерархијском и функционалном смислу због потреба концентрисања обимне радне снаге различитих профиле квалификацијаности и образованости, широм отворило могућности бурног трансфера радне снаге, односно пренасељености и стварања дубљих структурних промена у привреди и друштву Србије. Процеси низу били плански усмеравани и резултирали су започињањем спонтаног процеса урбанизације, неконтролисаном расту и ширењу урбаних подручја са феноменом периурбаних контактних зона са специчним развојним процесима и запоседања пољопривредних површина и њиховог претварања у изграђено земљиште без плана и реда.

¹⁷ The State of world population 1992. UNFPA, United Nations Population Found (преузето из M. Спасовски, 1996).

становништва у простору озбиљно нарушава уравнотежен демографски, урбани, економски, социјални и културно-цивилизацијски развој, те доставља основни проблем светске заједнице за очување еколошке равнотеже на планети Земљи". У популационо-просторној структури можда и највише долази до изражaja мера неравнотеже-поремећености, јер су се јасно издвојиле зоне депопулације на једној, и концентрације становништва, на другој страни¹⁸.

С обзиром на то да концепт државног развоја подразумева постојање потребног степена демографске стабилности и уравнотежености старосних и функционалних контингената становништва у друштвеној заједници и њеним регионалним подручјима, К. Петровар и М. Вуjoшевић (1996: 173) су истакли да у Србији данас постоје озбиљни поремећаји и неравнотеже, како у погледу основних демографских обележја у њеним регионалним подручјима (дато и у раду М. Спасовски, 1996), тако и у погледу основне структурне активности. Аутори Г. Војковић ет ал. (2000: 342) указују да се данашња просторно-привредна и просторно-демографска изузетно диференцирана и крајње поларизована структура Србије значајно удаљила од основног приципа осовинама развоја, због великог притиска становништва стварају је низ проблема у просторној структури самих градова, кроз појаву бесправног простора и највреднијег земљишта, заостајање инфраструктурне и комуналне изграђености и опремљености, обезбеђивање адекватних јавних служби и функција, али и социо-културним потребама становништва и квалитету живљења и све већем степену нарушавања животне средине. Развој, значи није иницирао промене (позитивне и негативне) само елемената природне средине, него и промене у начину организовања, уређења и коришћења простора, па су процеси концентрације становништва и делатности у развијеним подручјима имали за последицу и нарушавање хуманости живота. Са становишта развоја села, које је као облик насељавања маргинизовано, и руралних подручја, досадашње стратегије развоја имале су негативне последице које су се рефлектовале, највише у економском, мање, али такође значајно у социјалном, а најмање у еколошком погледу.

Истражујући регионалну димензију урбанизације¹⁹, као последице просторних ефеката социјалног и економског преструктурирања, Д. Тошић (2000:

¹⁸ Према М. Спасовски (1996: 99), демографска поларизација у просторном размештају становништва највише је одмакла у централној Србији, што је у вези са доминацијом Београда као пола концентрације становништва у ширим оквирима (1991. Београд је апсорбовао 27,6% становништва централне Србије и 16,4% Републике Србије); низи ниво и раст коефицијента концентрације у Војводини последица је равномернијег привредног развоја и процеса урбанизације, непознате просторне диференцираности у демографском развоју и природним условима за насељавање (у 1991. години Нови Сад је апсорбовао демографском развоју и природним условима за насељавање (у 1991. години Нови Сад је апсорбовао 13,2% становништва Војводине); Косово и Метохију одликује слабија просторно-демографска поларизација у размештају и густини насељености штоје у вези са једначним високим нивоом природног прираштаја између градске и сеоске популације код Албанаца, слабијим просторним диференцирањем у економском развоју, процесу урбанизације и условима за развој насељености (у 1991. години Приштина је апсорбовала 10,2% становништва Косова и Метохије).

¹⁹ У сложеном процесу социоекономског преображаја Србије, према Д. Тошићу (2000: 88) смењују се сукцесивно транзиционе фазе урбанизације, што је просторно-временски конкретизовано демографским функционалним и физиономским променама - градским насељима и то оним са дужим постојањем (примарна урбанизација), затим новонасталим индустриским центрима (секундарна урбанизација) и у последње двије деценије постепеном и континуираном дифузијом урбанизости и ванградски простор (терцијална урбанизација) и стварањем градских регија различитог нивоа просторно функцијске издиференцираности и повезаности. Како је геопростор Републике неравномерно насељен и економски неразвијен, сви видови, нивои и фазе урбанизованости њених насеља јављају се у појединим регионалним целинама (детаљније видети у цитираном раду).

89, 90, 95) је између осталог дошао до следећих закључака: прво, да се децентрализација и успостављање сложеног развојно кохерентног и функцијски диверзификованог система градова који ће равномерно подстицати развојне импулсе у цео његов простор, намеће као императив; друго, да је просторно-функционална структура одређена (не)развијеношћу, (не)усаглашеностом и (не)конзистентношћу урбаних центара и међу њима успостављених комуникација; треће, да полицеентричан и уравнотежен развој мреже градова Србије, иако су се за тај концепт залагали бројни аутори, у пракси није остварен; и четврто, да се просторна и развојна уравнотеженост може постићи перманентном децентрализацијом урбанизације, те стога само висок степен урбаности свих регионалних целина Републике, гарантује њену територијалну, функционалну и политичку компактност. У Просторном плану Републике Србије се, а у циљу деметрополизације београдске агломерације, ублажавања дисфункционалности у систему насеља и започињања успостављања просторног и функцијског еквилибријума, предвиђа развој још пет макрорегионалних центара (Нови Сад, Крагујевац, Ниш, Ужице и Приштина), основних носилаца њеног уравнотеженог регионалног развоја.

Урбани систем, као подручје у коме се најверодостојније пресликава стање у друштву/ држави, може најбоље послужити за утврђивање степена (не)остваривости уравнотеженог развоја, његових просторно-еколошких импликација²⁰. Љешевић М. (1998: 151) град посматра као специфичну друштвену организацију у којој доминирају економски, социјални, еколошки и комунални проблеми. У моделу одрживог развоја града, аутор је јасно исказао основне осе развоја града и б контактних веза међу тим развојним осама: економско-социјални развој; комунални економски развој (комунална економија); социјално-еколошки развој, комунално-еколошки развој (урбана екологија); економско-еколошки развој и комунално социјални развој. Развој ових односа је основна претпоставка одрживог развоја града, уравнотежење односа између ове четири компоненте је у ствари услов постизања благостања и квалитета живота у граду. Тиме се поставља смисленим детерминацијама и дефинисање индикатора одрживог развоја управо на *релацији ових интегралних односа* тј. обезбеђење јасног исказа равнотеже међу појединим развојним политикама.

Развијеност, квалитет и доступност јавних служби узимају се као један од базичних индикатора квалитета живљења становништва. Истражујући развијеност јавних служби²¹ у Србији, К. Петовар и М. Вујошевић сматрају да ће систем социјалне сигурности морати да претрпи радикалне реформе, што подразумева и темељно преиспитивање просторног распореда јавних служби,

²⁰ Еколошки проблеми у граду су разноврсни, обухватају специфичне појаве, и у зависности од величине и опремљености града. Последице у животној средини манифестовале су се на различите начине и у више појавних облика, од којих су најизраженији: делегација и неадекватно коришћење земљишта (бесправна градња и заузимање пољопривредног земљишта на рубним зонама града); неефикасна потрошња горива и енергије, гubitак природних имбијенталних целина; загађење животне средине (комуналне и индустриске отпадне воде, комунални чврсти отпад - депоније, аерозагађење, бука), проблем воде и система водоснабдевања (недовољне количине и неодговарајући квалитет, као и неадекватна постројења за снабдевање и пречишћавање воде); градски саобраћај (загушеност и слаба неадекватна постројења за снабдевање и подизање стамбених објеката у близини индустриских и хемијских постројења, и други).

²¹ У раду се под појмом јавне службе подразумевају организације и активности на задовољавању потреба грађана у области образовања, здравствене заштите, социјалне заштите, културе и физичке културе (Петовар К., Вујошевић М.. 1998: 123)

а посебно у погледу повећања доступности јавних служби за грађане из мањих градова и сеоских подручја. Ово повећање доступности се не може решавати умножавањем и погушћавањем служби, ширењем мреже у оквиру постојеће парадигме организације и програма, већ повећањем доступности јавних служби кроз промене у организацији и начину њиховог рада. Учествујући у изради ПП Републике Србије К. Петовар је извршила анализу организације, квалитета и остварености програма рада јавних служби у Србији и дошла до следећих закључака: а) екстензивна и скупа мрежа јавних служби није у сразмери са квалитетом пружених услуга, а нарочито са потребном доступношћу за грађане мањих насеља, периферних зона и сеоских подручја; б) напуштање униформних модела организације јавних служби отвара простор за актуализовање специфичности локалних средина и прилагођавање и функционисање јавних служби у складу са потребама, интересима и могућностима локалних и територијалних заједница, и в) плуралистички концепт примеренији је и погоднији за друштвено-политичку заједницу са значајним разликама у нивоу развијености, социјалним и културним обележјима регионалних подручја и локалних заједница, што је обележје социјалног простора Србије (Петовар К., Вујошевић М., 1998: 131-132).

Међу елементима регионалне структуре инфраструктурни системи чине један од најважнијих, те заједно са мрежом насеља представљају основу матрице просторно-функционалне организације геопростора државе или неке мање територије. Ставови Б. Дерића и Б. Атанацковић (1999: 119-120), према којима „регионалне процесе развоја (интернационално, национално и регионално повезани на принципима одрживости) је немогуће остварити без плански осмишљеног концепта изградње координираног система мултимодуларних коридора²², а чија се улога види у „подстицању друштвено-економског развоја, и у трансформацији простора функционално и физиономски га трансформишући било концентрацијом било дисперзијом активности и становништва“, само потврђују значај и важност коју у свеукупном развоју државе имају инфраструктурни системи. Они делују као фактор интеграције простора, и на тај начин елиминишу фрагментираност и подељеност у смислу неостварених веза и комуникација у простору (проток робе, капитала, људи и информација). Својства инфраструктурних система су многобројна²³, па у складу са њима проистичу и њихове просторно-функционалне и просторно-интегративне, као и просторно-организационе функције у геопростору. Према Б. Дерићу и Д. Перешићу (1997: 7-8) „због запостављености значаја комплекса међурегионалних односа, није било могуће утврдити ни синергичке

²² Аутори као пример наводе Европу замишљену као „заједницу региона“ међусобно просторно повезаних мултимодуларним коридорима, који просторно, развојно и функционално интегришу велике урбане агломерације као ниске гроздова (pearls).

²³ Добро постављени и димензионирани, просторно и временски, стимулишу и просторно усмеравају развој; имају изразито локационо својство, инерти су и једном постављени у простору предстаљавају фактор који значајно опредељује будућа решења у простору; Значајно хомогенизују хетерогени простор, чиме активно учествују у формирању интегралних територијалних структура и геосистема; раст и развој инфраструктурних система одређеног геопростора налази се у различитим фазама; највећи значај има материјална (техничка) инфраструктура у коју спадају саобраћајни, водопривредни, енергетски и комуникациони системи; развијеност инфраструктуре у директној је вези са развијеним подручјем, као и слабо развијена и исквалифитетна, са стагнатним и регресивним регионима, и друга својства (Лукић Б., Жегарац З., 2001: 26-28).

ефекте (посредне и непосредне) деловања крупних инфраструктурних система техно-економске јединствености и недељивости у интеграцији простора и међурегионалног повезивања. Занемаривање међурегионалних односа утицало је поред осталог, да територија Србије у досадашњем развоју не буде доволно инфраструктурно изграђена и опремљена, што се може сматрати узроком њених успоренијих укупних развојних процеса и израженијих разлика у погледу нивоа развијености њених појединачних делова". Планирање развоја инфраструктурних система мора бити интердисциплинарно, а у разматрање узета и оцена различитих утицаја, почев од утицаја на животну средину, до утицаја на социјалну и економску сферу, чиме се потврђује интерактивна природа инфраструктурних система, како у односима са окружењем у коме су лоцирани тако и са процесима економског и друштвеног развоја.

Иако се из анализираних појединачних димензија регионалног развоја може извести закључак о неостварености политике равномерног регионалног развоја, ипак ћемо коментар препустити многој искуснијим и добрим познаваоцима проблематике регионалног развоја и овај део рада завршити цитатом Б. Дерића и Д. Перешића (1997: 11): „У садашњим условима примењивање и остваривање политике регионалног равномернијег развоја у Србији је под знаком питања”.²⁴ Тиме се удаљавамо, како од концепта одрживог развоја, тако и од стања динамичке равнотеже у систему односа животна средина-регионални развој.

Конкретне манифестије неравнотеже

Као што је речено, комплексно сагледавање последица стања неравнотеже у географској (животној) средини подразумева уважавање: просторне димензије (обухват: локално-регионално), елемената које укључује (условно говорећи јер се промене у једном елементу рефлектују на остале елементе у средини и целини) и временске димензије (трајање неравнотеже). Врло важна карактеристика процеса настајања неравнотеже огледа се у иреверзибилности. Од тога да ли јесте или није процес реверзибилан, дакле повратан, у многоме ће зависити и избор будуће стратегије развоја, односно управљачких инструмената и механизама²⁵.

Проблем воде, по Б. Ђорђевићу (1996: 139-140) се може издвојити као најизбиљнији, јер развој технологија, брзи демографски раст и урбанизација доводе до великог повећања потрошње воде, са све строжим захтевима у погледу њеног квалитета, с једне стране, а услед све већег загађивања повр-

²⁴ Предуслови за остваривање политике регионалног развоја који нису испуњени односе се на непостојање: утврђене, плански осмишљене и разрађене политике дугорочног друштвено-економског развоја; стабилног институционалног организованог система одлучивања на свим нивоима; усаглашених и усклађених макроекономских механизама; формираних структурних развојних фондова, и бројни други (детаље видети у раду Деретић Б.. Перешић Д., (1997:30).

²⁵ Управљање животном средином подразумева постојање политика, из којих произлазе стратегије, као логичан след корака који води према остварењу циљева утврђених у политикама. са смерницама за активности и мере које је потребно предузети у области очувања, уређења, заштите и коришћења природних ресурса и животне средине на свим нивоима (од локалног, преко регионалног, до глобалног). Управљање сложеним системима, као што је животна средина, захтева интегралан приступ чијом се применом омогућује усклађивање друштвено-економских циљева са циљевима заштите животне средине, а у циљу одрживог развоја.

шинских и подземних вода, нагло се смањују количине квалитетних, употребљивих водних ресурса, а с друге стране²⁶. Криза воде, по овом аутору, је изражена у низу видова, али су посебни следећи: увећавају се тешкоће у обезбеђивању потребних количина воде за све врсте коришћења; заоштравају се проблеми заштите од штетног деловања вода, и повећавају се опасности које прете човеку и његовој околини због загађења вода и деструкције водних екосистема. Ситуација са водама у Србији је знатно озбиљнија него што се на први поглед схвата, а излаз се може наћи само грађењем врло сложених водопривредних система, како би се све расположиве количине воде, као обновљивог ресурса, нашле у некој планираној функцији²⁷. Загађивање водотока (индустријским и комуналним водама) најдиректније указује на однос друштва према овом од изузетног значаја природним ресурсима.

Пољопривредно земљиште је у процесима економског развоја угрожено све већим захтевима за простором од стране других привредних и друштвених активности, као и неповољним утицајима спољних загађивача природне средине. Као непожељне последице издвајају се: ерозија којом се тубе хектари обрадивог земљишта; екстракција земљишних састојака; угроженост плодности пољопривредног земљишта; неадекватна или недовољна употреба ћубрива, што последњих неколико година представља посебан проблем пољопривредне производње; заслањивање (подручја у којима се користе иригациони системи); употреба пестицида, потенцијално веома значајан облик деградације ресурса (земљишта и подземних вода); губитак пољопривредног на рачун грађевинског земљишта, и друге појаве.

Експлоатација минералних сировина, енергетика и рударство, преко исхранивања природних ресурса, као и утицаја на систем организације и уређење простора и услова/квалитета живота, представљају факторе деградације животне средине. Заузимање великих површина, деградација екосистема и пресељење становништва, промене у мрежи насеља су, свакако, најзначајнији аспекти структуралних промена у лигнитским базенима изазваних експлоатацијом лигнитског лежишта. Овоме треба додати и релативно висок степен загађења средине (ваздуха, воде, тла и живог света) од штетних емисија енергетско-индустријског комплекса, као и промене у режиму површинских (услед изменашта водотока) и снижавање нивоа подземних вода у зони копова, слагање терена у непосредној околини копова, емитовње буке и прашине. Релативно висок ниво капиталних улагања у рударство и енергетику и њихова концентрација на уском простору доводи, такође, до нежељених последица, као што су: једнострана структура привредног развоја, неравномеран развој територије гледано у ширим размерама, као и тенденција концентрације активности, становништва и инвестиције изградње (Спасић Н., Јоковић В., 1998: 4-5).

Угроженост ваздуха у Републици последица је недовољно контролисаног индустријског и урбаног развоја у протеклим годинама и веома интензивне

²⁶ Ђорђевић Б., (1996: 144) истиче да је веома важно појмовно разграничити садржај термина „водни ресурс“, који је социјална, економска и еколошка категорија, а посједује и четврти атрибут, изузетно важан - постојање услова за коришћење воде, у односу на термин „присутна вода“, који је физичка категорија детерминисана матричком тројком: локацијом, квалитетом, и квантитетом.

²⁷ О проблему воде у свету и код нас, са свим статистичким подацима, видети у раду Љ. Гавrilović: „Проблем вода у свету и код нас“; Зборник радова са XIV Конгреса географа Југославије. СГД. Београд стр. 19-28.

експлоатације и прераде енергетских и минералних сировина. Вишегодишње нерационално трошење енергије, неадекватно управљање системима, низак степен рециклаже и коришћења отпада, ниска техничка ефикасност уређаја, слабо одржавање и кратак век трајања, узрочници су прекорачења дозвољених емисија гасова, иако не припадамо високо развијеним индустријским земљама. У насељима, поред индустрије, извори загађивања ваздуха су топланс, котларнице, индивидуална кућна ложишта, моторна возила и разна постројења и инсталације (Милашин Н., 1998: 76). У заосталијим регионима Републике пре свега брдским и планинским, и у неким мањим насељима, квалитет ваздуха боље је очуван, а тиме и здравље становништва и стање биљног и животињског света. Највећа ограничења у очувању квалитета ваздуха, јављају се у велиkim урбаним агломерацијама, рударским и рударско-енергетским басенима и у околини великих комплекса хемијске индустрије, а као мере са становишта коришћења и уређења насеља предвиђају се: гасификација и топлификација насеља и изградња обилазница (у насељима), рекултивација на површинским коповима (у зонама под утицајем енергетских комплекса), модернизација и реконструкција погона и подизање заштитних појасева (у индустријским зонама).

Очување шума и шумског земљишта, заједно са њиховим еколошким функцијама које доприносе очувању биолошког и предеоног диверзитета, од огромног је значаја за будући опстанак и развој земље. Угроженост шумских екосистема у Србији (шумовитост износи само 26,7%) се манифестије на више начина, услед веома изражене доминације привредних наспрам еколошких функција, од којих су најзаступљенији: неконтролисана и неадекватна сеча, претварање шумског у пољопривредно земљиште, ерозија, нарушен природни састав и структура - еколошки стуб, пожари (присуство опожарених површина), биљне болести и инсекти, изостанак природног подмлађивања, пошумљавање са погрешно изабраном врстом, и други.

У ПП Републике Србије (1996: 80-81) изведена је просторно-регионална диференцијација животне средине. Различитост у погледу стања квалитета животне средине у издвојеним просторним целинама резултант је већ више пута истицаног узајамно-последичног односа између животне средине и регионалног развоја. Процес антропопресије је присутан у великим урбаним агломерацијама, индустријским зонама и рударским басенима, док је природа остала делимично неизменењена само у оном делу животне средине који је третиран као део природне баштине од националног или значаја неког другог ранга (специјални резерват природе, резерват природе, парк природе, предео изузетних одлика и споменик природе). Оно што је веома важно истаћи јесте то да су аутори наведену, условно говорећи, регионализацију животне средине извели уважавајући развојне трендове и пројекције, утрагујући их у мере и предложене стратегије заштите. Мере, као одговор на стање животне средине по издиференцираним целинама, су разноврсне и у вези са природом проблема у раду анализиране интеракције.

* * *

Све што је у раду речено није имало за циљ да захвати и расправи бројна питања која искрсавају у разматрању сложене проблематике односа у систему животна средина - регионални развој, већ да јасније одреди наш став према

суштинским питањима тог односа. Остварена просторна и развојна уравнотеженост чини основну претпоставку за одржавање стања динамичке равнотеже у систему животна средина-регионални развој, из ње произлази и њоме је условљена. Сагледати прави карактер узрочно-последичних веза и односа између животне средине и регионалног развоја, карактеристике формиране регионалне структуре као одраза интеграције географске и друштвене (социо-економске) стварности, значи разоткрити законитости формирања, функционисања (интеграција-диференцијација простора) и мењања система функцијских реона, као и отворити сложене процесе и појаве који се одвијају у животној средини. Познавање свеукупности садржаја у геопростору и дешавања у животној средини потребно је, коначно, због мењања те стварности у смислу такве организације у простору која би одговарала интересима и потребама друштва, а била оптимална са становишта заштите животне средине.

Степен угрожености животне средине, поред осталог, осликова друштвено-економске односе у земљи, културни ниво нације и пре свега стање колективне свести друштвене заједнице. Из тога разлога на крају још једном истичемо основно полазиште у раду, дефинисано на самом почетку, које сматрамо суштинским: од друштвене свести зависиће разумност понашања друштва према животној средини, а у повратном смислу и однос друштва према самом себи.

ЛИТЕРАТУРА

- Вељковић А. (1998): **Типови региона и њихова примена у просторном планирању; у „Географска структура и регионализација II.“**, Посебна издања, књ. 53, Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд, стр. 1-30.
- Vojković G., Miljanović D., Miletić R. (2000): **Demografski tokovi i problemi održivog razvoja** и: "Regionalni razvoj i demografski tokovi balkanskih zemalja 5", Економски факултет у Нишу, Ниш, стр. 335-344.
- Вујошевић М., Божовић Б. (2001): **Шта држава треба да обезбеди за увођење европског законодавства у систем планске заштите животне средине;** у: "Планска и нормативна заштита простора и животне средине", Асоцијација просторних планера Србије, Београд, стр. 289-298.
- Група аутора (1996); **Просторни план Републике Србије** - Планска и аналитичко-документациона основа; Службени гласник са п.о., Београд.
- Група аутора (1997): **Животна средина и развој - концепт одрживог развоја;** Савезно министарство за развој, науку и животну средину, Београд.
- Grčić M. (1987): **Neki filozofski problemi društvene geografije;** и: "Idejne i društvene vrednosti geografeske nauke", Центар за марксизам Универзитета у Београду, Београд, стр. 36-52.
- Грчић М. (1994): **Индустријска географија;** Научна књига, Београд
- Дерић Б., (1993): **Третман простора у географским и економским наукама,** Зборник радова Географског факултета ПМФ, св. 42, Београд, стр. 156-161.
- Дерић Б. Атанацковић Б. (1999); **Регионално развојни аспекти јужноморавског сегмента међународног мултимодуларног коридора;** у: „Регио-

- нални развој и демографски токови балканских земаља 4", Економски факултет у Нишу, Ниш, стр. 119-130.
- Derić B., Atanacković B. (2000): **Konceptacija regionalnog razvoja Srbije**; и: "Regionalni razvoj i demografski tokovi balkanskih zemalja 5", Економски факултет у Нишу, Ниш, стр. 53-65.
- Дерић Б., Перишић Д. (1995): **Територијализација регионалног развоја Србије**; у: „Просторно планирање, регионални развој и заштита животне средине 2“, Посебна издања, књ. 26, ИАУС, Београд, стр. 3-8.
- Дерић Б., Перишић Д. (1996): **Критеријуми регионализације територије Србије**; у: „Просторно планирање, регионални развој и заштита животне средине 2“, Посебна издања, књ. 28. ИАУС, Београд, стр. 11-18.
- Дерић Б., Перишић Д. (1997) (**Не)остваривост политике регионалног развоја**; у: „Prostorno planiranje, regionalni razvoj i zaštita životne sredine 3“, Posebna izdanja, knj. 31, IAUS, Beograd, str. 3-11.
- Борђевић Б. (1996): **Коришћење и заштита вода као обновљивог ресурса**; у: „Коришћење ресурса, одрживи развој и уређење простора“; Посебна издања, књ. 30. ИАУС, Београд, стр. 139-166.
- Engel R. (1995): The Ethics of "Sustainable Development"; in Sustainable Development, Routledge, London, pp 1-23.
- Kuklinski A. (1977): Environmental Dimension of Regional Development, in: Regional studios in Poland, special Issue, Polish Academy of Sciences - Committee for Space Economy and Regional Planning, Warszawa, pp. 175-176.
- Лукић Б. Жегарац З. (2001): **Инфраструктурни системи као фактор регионализације**, Зворник радова, св. XLIX, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд, стр. 23-34.
- Lješević M. (1987a): **Kriterijumi ekonomičnosti u optimizaciji kvaliteta životne sredine**; и: "Samoupravno društvo i ekologija", Centar za marksizam Univerziteta u Beogradu, Beograd, str. 116-127.
- Лјешевић М. (1987б): **Модел интегративне улоге географије у објединавању науке и научних дисциплина**, у: „Идејне и друштвене вредности географске науке“, Centar za marksizam Univerziteta u Beogradu, Beograd, str. 53-65.
- Љешевић М. (1998) Детерминација индикатора одживости развоја града; у: „Стратегија развоја насеља Србије у новим условима“, Удружење урбаниста Србије, Београд, стр. 147-171.
- Љешевић М., Миљановић Д. (1997) **Еколошки аспекти регионализације географске средине**; у: „Географска структура и регионализација Србије И“, Посебна издања, бр. 51, Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд, стр. 71-84.
- Милашин Н. (1998) **Ограничења и могућности очувања квалитета ваздуха у Србији**; у: „Коришћење ресурса, одрживи развој и уређење простора 3“, Посебна издања, књ. 36, ИАУС, Београд, стр. 75-90.
- Миљановић Д. (2001): **Теоријско поимање одрживог развоја као нове парадигме развоја**; Зборник са XIV Конгреса Географа Југославије, SGD, Београд, стр. 163-168.
- Mihajlović K. (1990): **Regionalna stvarnost Jugoslavije**, Beograd.

- Перишић Д., Дерић Б. (1995): **Основна упоришта Просторног плана Републике Србије** у: „Дугорочни развој, организација и уређење простора Србије”, Посебна издања, књ. 27. ИАУС, Београд, стр. 3-8.
- Петовар К., Вујошеви М. (1996) **Размештај становништва као фактор одрживог (регионалног) развоја Србије**, у: „Коришћење ресурса, одрживи развој и уређење простора”; Посебна издања, књ. 30, ИАУС, Београд, стр. 169-182.
- Петовар К. Вујошеви М. (1998): **Развијеност јавних служби као индикатор квалитета живљења становништва Србије**, у: „Коришћење ресурса, одрживи развој и уређење простора”; Посебна издања. књ. 30, ИАУС, Београд, стр. 123-125.
- Radovanović M. (1997): **Teorijsko-metodološke osnove i praktični ciljevi geografskog istraživanja životne sredine**; Zbornik X Jubilarnog kongresa geografa Jugoslavije, Savez geografskih društava Jugoslavije i SGD, Beograd, str. 351-361.
- Радовановић М. (1977): **Теоријско-методолошке основе и практични циљеви географског истраживања животне средине**; Зборник Џ Јубиларног конгреса географа Југославије, Савез географских друштава Југославије и СГД, Београд, стр. 351-361.
- Радовановић М. (1989): **Географски простор и друштвено историјски процес**; у: Југословенски геопростор, Центар за макрсизам Универзитета у Београду, Београд, стр. 9-16.
- Радовановић М.: (1993/94): **Регионализам као приступ у принцип и регионализација као поступак у функционалној организацији географског простора са неким аспектима примене на Републику Србију**; Зборник радова географског института „Јован Цвијић“ САНУ, књ. 44-45, Београд, стр. 67-102.
- Спасић Н., Јокић В. (1998): **Просторни аспекти обимног коришћења минералних сировина, посебно лигнита - конфликти и ограничења**; у: „Коришћење ресурса, одрживи развој и уређење простора 3”, посебна издања, књ. 36, ИАУС, Београд, стр 3-21.
- Спасовски М. (1996): **Главни трендови у просторном размештају становништва у Србији**; Регионални развој и демографски токови балканских земаља,, Економски факултет у Нишу, Ниш, стр. 97-104.
- Стојков Б. (2001): **Нова улога просторног планирања у развоју Србије**; Зборник са XIV Конгреса географа Југославије, СГД, Београд, стр. 145-150.
- Тошић Д. (1999): **Град у регији:** Гласник географског друштва Републике Српске, св. 4, Бања Лука, стр. 47-60.
- Тошић Д. (2000) : **Градски центри- фактори регионалне интеграције Србије**; Гласник Географског друштва Републике Српске, св. 5, Бања Лука, стр. 83-96.
- Стомбња М. (1984): **Čovekova životna sredina i ekonomski razvoj**, NIO Poslovna politika Beograd.

Dragana Miljanović

ENVIRONMENT AND REGIONAL DEVELOPMENT

SUMMARY

This paper deals with general questions concerning the development of society as a component of the environment and setting it into the context of studies the integrated order of reality. It is a study of relationships between environment and regional development according to the concept and principles of sustainable development. For the research of social and environment structures there is an urgent need for multisectoral and multidimensional approaches. This is primarily directed to the study of differentiation and interactions of heterogeneous system of phenomena and processes. The two basic directions of the study are also reflected in its organization. First, there is focus on the theoretically methodological issues of the relationships between environment and development in the following sequence: the implementation systematic approach of geographical space; the determination state of dynamic balance of system; the determination of the role and importance economic development in the environmental changes; the determination of the relationships between a whole and its parts and the resulting integrated view of the structure and evolution of reality. The second level of assessment is represented by an elaboration of the most general idea focus on specific questions of the study of regional development. The special stress is placed on the territorial location of regional development, the urbanization (its regional dimension), the formation differential regional-spatial structures as well as study the demographically polarization in space of Serbia. Finally, in the last chapter of this article particular attention is paid to some concrete manifestations of unbalance in environment.

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 2001.
YEAR 2001.

Свеска 6
Volume 6

UDK:
338.48

Originalni naučni rad
Marina Novelli*

RURALNA PODRUČJA - novi prostor za slobodno vrijeme

Izvod: Ovim radom definišu se osnovne karakteristike i turistički potencijali ruralnih područja na osnovu kojih se izvode zaključci o mogućnostima razvoja seoskog turizma kao alternativnog oblika turističke privrede.

Ključne riječi: turizam, selo, ruralnost, agroturizam, razvoj, slobodno vrijeme, alternativni turizam

Abstract: In this paper we can find out the main characteristics and resources of the rural areas. The conclusion will point out the development of the rural tourism as an alternative to the classic tourism.

Key words: tourism, village, rural, rural tourism, development, leisure time, alternative tourism.

Uvodne napomene

Ruralna područja su odavno bila smatrana i korištena kao prikladna mesta za rekreaciju i turističke aktivnosti. (Towner 1996, str 18) Poslije II svjetskog rata odnosi između seoske sredine i aktivnosti u slobodno vrijeme znatno su izmijenjeni. Rekreacija i turizam su prije smatrani uglavnom sasvim pasivnim faktorima malo važnim za seosku sredinu. Sada su postali aktivna i glavna predstavnštva u transformaciji i kontroli seoske sredine. (Cloke 1993, str. 55) Takve promjene su odredile povećanu pažnju za slobodno vrijeme koje se provodi u seoskim područjima, kao i za turizam u cjelini koji je u fazi brzog širenja.

U tom kontekstu, nužno je definisati neke termine koji će biti korišteni u ovom radu, kao npr. slobodno vrijeme, rekreacija i turizam, pojmovi koji su čvrsto vezani. Ili, "Leisure is a complex concept..." koji se može protumačiti, ili kao mentalno stanje da ljudi nemaju obaveze, ili kao oblik dobrovoljne aktivnosti (ili neaktivnosti) koja ima za cilj zabavu i lično zadovoljstvo. (Butler, Hall, Jenkins 1998, str. 3)

Rekreacija je nakon II svjetskog rata postala bitna komponenta u životu privredno razvijenih društava, urbano-industrijskih, tercijarnih i kvartarnih u Zapadnoj Evropi, mediteranskim zemljama, Sjevernoj Americi, Japanu i u nekim zemljama u razvoju. Vidljivo je da je stanovništvo ovih područja na višem kulturnom nivou, da su dohoci veći i da ima više slobodnog vremena, što nameće potrebu djelotvorne organizacije rekreativne službe. (Novelli 1995, str. 195).

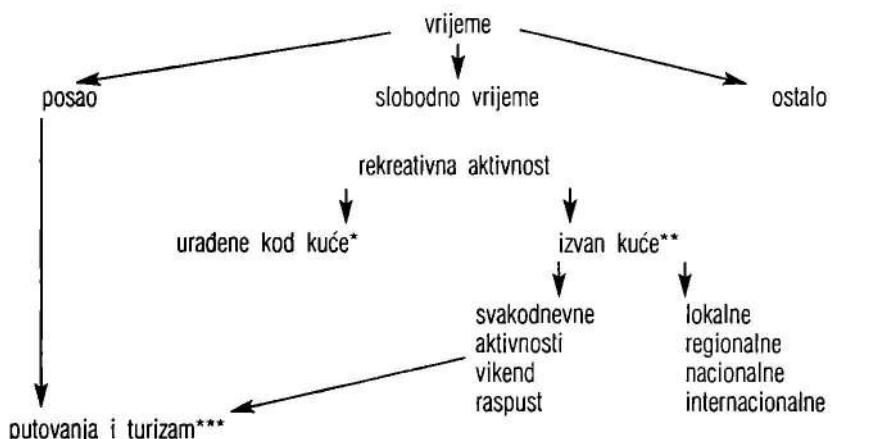
* Dr Marina Novelli, senior lecturer, College of fond, tourism, crative studies, University of Birmingham

Izražavanje slobodnog vremena može biti protumačeno na više načina: kao ostatak vremena koje je ostalo od neke obaveze, kao izabrano vrijeme provedeno na jedinstven način, a u osnovi se dijeli na lični izbor i kao vrijeme za "loisir" (slobodno vrijeme). (Lanzetti 1990, str. 45-46)

U privredno razvijenim zemljama postoje različiti vidovi odmora ljudi, od svakodnevnih slobodnih sati tokom radnog dana, do sedmičnih pauza i godišnjih odmora. Zato dobra organizacija slobodnog vremena dobija sve veći značaj (Innocenti 1990, str. 1) i može biti odlučujuća u izvjesnim slučajevima rekreacije koja može biti u kući ili njenoj blizini, te na turističkim putovanjima koja obuhvataju premještanje na veće ili manje udaljenosti.

Prema mišljenju svjetske turističke organizacije (WTO) bilo koja definicija turizma u sebi sadrži udaljenost od mesta uobičajenog prebivališta za bar 24 sata sa noćenjem, čime putnik postaje takozvani turista.

Rekreacija i turizam su specifične aktivnosti koje se realizuju tokom slobodnog vremena, ali su ponekad gotovo identične, iako se razlikuju po položaju, vremenskom trajanju, motivaciji i očekivanju učesnika. (Butler, Hall, Jenkis 1998, str 3) Imati slobodnog vremena i moći ga iskoristiti u kvalitetnim oblicima stiče se i proizvodi u pojedincu jedan osećaj zdravlja. Između raznih načina korištenja slobodnog vremena, jedan tip rekreativne aktivnosti je karakterističan po usmjerenosti ka selu, koga sačinjava fenomen zelenog ili alternativnog turizma. Radi se zapravo, o seoskom turizmu koji može biti definisan kao moguća alternativa i upotpunjavanje klasičnih aktivnosti na seoskom imanju, ali i kao usluga privrednom razvoju sela.

* kod kuće

- slušati muziku
- gledati TV i video
- slušati radio
- čitati
- stolne igre i video igre
- hobi

**izvan kuće

- baviti se sportom
- razne zabave
(kino pozorište)
- posjećivati atrakcije
- jesti i pitи
- kladiti se i igrati
(igrati karte u klubovima, lutrija...)
- hobi

***putovanja i turizam

- putovati prema odredištu
- naći jedno boravište
- rekreacija

Ruralna područja mogu biti označena kao mjesta gdje se bježi od stresa modernog urbano-industrijskog društva, kao izvanredno mjesto za obnavljanje duha, ili uopšte kao velike rezerve prostora na otvorenom prikladnog za razvoj više različitih rekreativnih aktivnosti. (Shaw, Williams 1994, str. 223). Posjećivanje sela može predstavljati realizaciju dubljih poteba spojenih na jednom visokom nivou kvaliteta života i obično neostvarljivih u urbanoj okolini. Mnoge rekreativne aktivnosti na otvorenom moraju biti osmišljene na prostorima udaljenim od grada, u urban fringe. Posjetiti jedan zoološki vrt ili ići na stadion su aktivnosti relativno važne, ali pravljenje ekskurzija u seosko područje na srednjoj udaljenosti poprima poseban značaj. Pristupačnost područja takođe ima svoj uticaj na broj posjetilaca, ona proističe iz kombinacije daljine, kvaliteta saobraćajnica i javnih i privatnih prevoznih sredstava.

Binom, prostor-vrijeme, je bitan u izboru rekreativne aktivnosti koja s dogada na selu. Relativno dug period zahtijevao bi odvijanje sigurnih seoskih aktivnosti, kao što su duge šetnje i jahanje. Naime, postoje razlike između različitih tipova rekreacije i turizma na selu koje se planiraju na nekoliko sati, na jedan dan, za vikend ili jednom godišnjem. U Pigramovom modelu koga su razradili Shaw i Williams zanimljivo je vidjeti kako se izbor seoskih aktivnosti mijenja na osnovu relacije prostor-vrijeme.

Razvoj turizma

U periodu dužem od jednog vijeka, socijalno-kultурне veze između grada i sela su znatno promijenjene. Snažne tendencije usmjerene ka industrijalizaciji i urbanizaciji su korjenito promijenile poziciju ekonomije i politike ruralnog društva poslije II svjetskog rata. Intenziviranje ovih procesa dovodi do pada prihoda, a tehnološke promjene utiču na smanjenje zaposlenosti u sektoru zemljoradnje. Sve skupa dovodi do znatnog smanjenja resnabdijevanja odgovarajućih službi u ruralnim oblastima. Takve tendencije u ruralnom svijetu donose vidne promjene. Posebno se to odnosi na očuvanje prirode i pejzaža kao elemenata od primarnog značaja, istorijski gradovi i tradicija sela dobijaju veću pažnju, čak su neki rejoni postali prihvatljiviji po uslovima života u odnosu na grad. Ipak, u mnogim dijelovima sela, ruralna promjena i neophodnost razvoja su predmet daljnjih procesa. Od ranih pedesetih prisutne su tendencije dekadentnosti u poljoprivrednom sektoru i krupne promjene sela, s jedne strane i brzi napredak turizma, s druge strane.

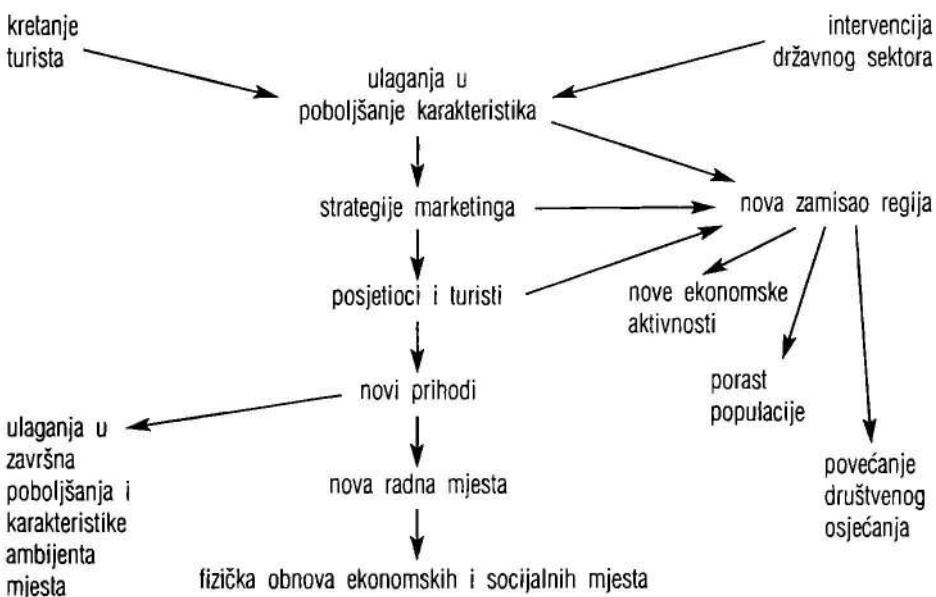
Broj turista u svijetu se ubrzano povećava od 25,3 miliona 1950, 165,8 miliona 1970, 459 miliona 1990. do 661 milion 2000. godine i procjena za 2010. od 937 miliona turista. Osim toga WTO je procijenio da će relativne vrijednosti kućnog turizma ubrzano rasti, a već je njegovo učešće u međunarodnom turizmu dostiglo 10%. WTO je predviđao, pored ostalog, da će u 2000. godini turistički sektor biti najveća industrija svijeta. Evropa je znala učvrstiti svoju poziciju u tom sektoru. U pozadini ovih statističkih pokazatelja sigurno postoje mnogi faktori.

Tabela 1. Međunarodni dolasci

Zemlja	1990.	1995.	1996.	1997.
V. Britanija	18	23	25	26
Italija	26	31	32,8	34
Španija	34	39,3	41	43
SAD	39	43	46	49
Francuska	52,4	60	62	66

(Izvor: WTO, 1998.)

Klima, istorija, pejzaži su sigurno glavni elementi u konstituisanju turističkog paketa jedne određene lokacije. Turizam je još uvijek skoncentrisan na morska kupališta, jezera i planine, te u veće kulturne centre. Osim toga, turizam se pokazao kao jedan moćni motor pokretanja ekonomskog razvoja, prenosa kapitala iz regija urbano-industrijskih prema oblastima bez industrije. Najzad, porast putnika u pravcu jedinstvenog odmora izvan posebnih turističkih boravišta u pretežno ruralne oblasti, dodao je jednu novu dimenziju podsistemu turizma. Ta tendencija može se posmatrati u smislu moćnog pokretanja procesa obnove ekonomije datih ruralnih oblasti i drugih susjednih regija (Lane 1994. P 8)

Turizam ruralnih područja i ruralnost

Turistički izbor stanovništva, danas se prvenstveno razlikuje po mjestu i načinima odmora. Taj fenomen može se pojednostaviti podjelom na tri tendencije: prva se odnosi na tradicionalne rejone ljetovanja; druga prezentuje duga putovanja, često međukontinentalna u kojima se traže novine u dalekim zemljama; treća je okarakterisana kao alternativni turizam, različit po originalnosti sadržaja, ponudi i lokaciji, neobičnim načinima prijema, ulazak u dublje nacionalne ili čak regionalne zone. Ruralni turizam je sigurno jedna forma alternativnog turizma, ali ne i sasvim nova. Razvoj željeznice, naročito razvoj drumskog saobraćaja je uticao na jedno veće kretanje turista ka selima. (Lane 1994. P8)

U XIX vijeku uočen je važan porast interesa za rekreativne ruralne aktivnosti, možda kao mogućnost autonomije koja teži za izbacivanjem svega što je previše organizованo i predvidljivo. U ovoj situaciji selo se postavlja kao alternativa gradovima umjetnosti i velikim turističkim centrima, obalama i planinama. Ruralni turizam, kako je definisan od strane Evropske zajednice 1986. godine, uključuje aktivnosti koje se odvijaju u rural-

nim oblastima karakterističnim po kompleksu različitosti, kao što su: razlike u smještaju, događajima, svečanostima, sportu i rekreativnim aktivnostima uopšte.

Na šta se misli kada se kaže "ruralna oblast"? U Njemačkoj, Holandiji, Belgiji, Luksemburgu i u Francuskoj pridjev ruralan se koristi da bi se razlikovale te oblasti od gradova, obala i planina. U Italiji, ovaj termin se odnosi na oblasti koje nisu niti gradovi, niti obale, ali uključuju planine, dok je u Irskoj i Velikoj Britaniji to sinonim za pojam "kolktraside" kao oponicija gradovima u bilo kojoj dimenziji. U Španiji, Portugaliji i Grčkoj postoji jedna snažna tendencija za izjednačavanje ruralnih oblasti sa onim dijelovima zemlje koji se koriste za zemljoradničku proizvodnju. Pojam ruralnog turizma zato postaje komplikovan. Bernard Lane, direktor Projekta za razvoj seoskog turizma na Univerzitetu u Bristolu odredio je karakteristike jedne ruralne lokacije koje se sastoje u: blizini prirode bez gužve, mirnom i tihom neautomatizovanom ambijentu, ličnim kontaktima - suprotno otuđenosti grada i osjećaju za zajednicu, istorijskoj svijesti i mogućnosti upoznavanja i lakog kontaktiranja sa ljudima iz mjesta.

Svaka forma ruralnog turizma uključuje grupu socijalno-prostornih elemenata, te je njegov razvoj povezan sa lokalnim preduzetničkim inicijativama karakterističnim po atraktivnoj komunikaciji između gostiju i domaćina. Ekomska korist i zaposlenost koja proističe iz toga idu na dobit zajednice, uspostavlja se veza između zemljoradničke i turističke ekonomije što utiče na jedan ubrzani razvoj tih regija. Za završno rasvjetljavanje pojma ruralnosti treba uključiti razmatranje sadašnje razlike između karakteristika ruralnog društva i onog urbanog koje je izdvojio još 1966. godine poznati sociolog Frankenburg, a koje vrijede i danas. Teško definisići pojam ruralnosti, ipak se može približno reći da je on usko povezan sa područjima niske gustine naseljenosti i otvorenim prostorima sa impresijama malih dimenzija. Ruralni turizam u svojoj "najčistijoj" formi treba:

- 1) da se odvija u ruralnim područjima,
- 2) da funkcionalno bude organizovan na karakteristikama ruralnog svijeta: male impresije, kontakt sa prirodom i svjetom prirode, tradicija i istorija,
- 3) da se odvija u manjim razmjerama sa različitom dužinom boravka,
- 4) da uvažava tradicionalne karakteristike - postepeno i stalno razvijanje veza sa lokalnim porodicama na duže vrijeme i na korist područja o kome je riječ,

Tabela 2. Karakteristike ruralnog i urbanog društva

Ruralno društvo	Urbano društvo
Zajednica	Društvo
Socijalni ambijent sa manjim brojem, ali mnogostruko realizovanim ulogama	Socijalni ambijent sa mnogim realizacijama uloge
Različite društvene uloge koje obavlja jedna osoba	Različite društvene uloge koje obavljaju različite osobe
Ekonomija jednostavna	Ekonomija razgranata
Niska podjela rada	Visok stepen podjela rada
Stalež se sliče rođenjem	Stalež se ne sliče rođenjem
Obrazovanost je u vezi sa staležom	Stalež proističe iz obrazovanja
Prihvatanjem uloge	Određivanjem uloge
Zatvorenost ambijenta	Ambijent otvoren
Mješlani	Kosmopoliti
Ekomske klase kao jedna od različitih podjela	Ekomske klase kao nanvažnija podjela
Povezanost	Odvodenost
Povezanost sa radnim mjestom	Odvodenost od radnog mjesla

(Izvor: Rankenburg 1996.)

5) da se prihvate sve različitosti ruralnog ambijenta, njegove ekonomije, istorije i lokalizacije. (Lane 1994, P14)

Iz prethodne tabele mogu se evidentirati razlike između urbanog i ruralnog turizma, suprotnosti koje su realnost među njima. Često oni koji rade na polju turizma nastoje prenijeti urbane karakteristike seoskim sredinama kao ključnu akciju za uspjeh svojih poduhvata.

Tabela 3. Karakteristike urbanog i ruralnog turizma

Urban turizam	Ruralni turizam
Mali otvoreni prostori	Široki otvoreni prostori
Stambeni objekti za više od 10.000 stanovnika	Stambeni objekti za manje od 10.000 stanovnika
Područja gusto naseljena	Područja rijetko naseljena
Ambijent izgrađen	Prirodni ambijent
Mnoge aktivnosti "indoor" u zatvorenom	Mnoge aktivnosti "outdoor" na otvorenom
Mnogobrojne infrastrukture	Rijetke infrastrukture
Grupne aktivnosti	Individualne aktivnosti
Turistička aktivnost predviđa puno vremena	Turistička aktivnost predviđena povremeno
Nikakvo uključivanje zemljoradnje i šumarstva	Nikakvo uključivanje zemljoradnje i stočarstva
Turizam oslonjen na sebe	Turizam se oslanja na druge
Mnogi zaposleni u turizmu nisu naslanjeni u turističkom području	Zaposleni u sektoru često naslanjeni u turističkom području
Slab uticaj klimatskih faktora	Jak uticaj klimatskih faktora
Veliki broj klijenata	Mali broj klijenata
Izrada profesionalna	Izrada amaterska
Kosmopolitska atmosfera	Lokalna atmosfera
Veliki broj modernih konstrukcija	Mnogobrojne antičke konstrukcije
Tendencija razvoja i porasta	Tendencija konzervativnosti
Generalna promocija	Specijalizovana promocija
Široke operacije marketinga	Uske operacije markelinga

(Izvor: Lane 1994, P 15)

Razmatrajući kompleksnost "svijeta ruralnog" koji se nalazi u suprotnosti sa onim industrijskim i postindustrijskim, može biti interesantno nazvati izrazom "ruralno-urbani trajni koncept". Radi se o jednom pojmu koji je skoncentrisan na veze grad-selo, na evidenciju nekih karakteristika zajedničkih jednoj i drugoj realnosti. Različitosti se ogledaju u pejsazu, stilu života, demografskim karakteristikama, a te promjene se mogu lako utvrditi i pratiti. Sporazumi koji se realizuju u okviru "trajni koncept" sadrže uvijek više dogadanja nego karakteristike urbanog centra. "Trajni koncept" pomaže da se razumiju tendencije promjena i dozvoljava posmatraču prepoznavanje indeksa ruralnosti koji se mogu mijenjati različitim intenzitetom sve do nestanka.

Program ruralnog razvoja promovisan od strane OECD sadrži jednu korisnu tipologiju za definisanje "ekonomске geografije" ruralnih područja. Taj program dijeli ruralni svijet u periferne regije, srednja područja koja obuhvataju najviše ruralnih područja i regiji ekonomski integrисани, često se nalaze u blizini velikih gradskih kompleksa. Regioni na periferiji su uglavnom okarakterisani rijetkim stambenim objektima poduhvatima manjih dimenzija, visokim cijenama i siromašnom ekonomijom. Regioni ekonomski integrисани imaju veće poduhvate i bolju organizovanost, raznovrsnu ekonomiju, srednje visoke cijene usluga, osrednju razmjenu sa urbanim centrom i nalaze se na

polu puta između ove dvije krajnosti. Ta tipologija treba biti razmatrana u relaciji sa "trajnim konceptom" imajući u vidu da ta tri regiona nisu definitivno ograničena i svaki od njih u pograničnom području se mijesha sa susjednim. Tipološka podjela OECD-a ima značaj ne samo za ruralni razvoj, već i za turistička kretanja u ruralnim područjima. Regioni ekonomski integrисани pretenduju da razviju jednu snažnu razmjenu dnevnih posjetilaca sa urbanim centrom, računajući tako na veliki broj rezervacija /zauzeća/. Suprotno, dnevni posjetioci i visok broj rezervacija su rijetki u perifernim regionima i samo računajući na vrednovanje postojećih resursa može se računati da u budućnosti razviju turističke aktivnosti koje će ekonomski biti funkcionalne. U vezi s tim rasprostranjeno je mišljenje među akademicima, planerima i političarima da se objektivan kluč treba tražiti u očuvanju ruralnosti tih područja, ponovo vrednujući i evidentirajući razlike u odnosu na urbani svijet, identificujući podsticaje ruralnog turizma u njegovoj "najčistijoj" formi, te poštujući kulturnu tradiciju, ekonomsku cjelovitost, vrednujući geografski prostor i istorijsku prošlost.

Seoski smještajni kapaciteti u današnjoj Evropi

Ponuda seoskih smještajnih kapaciteta varira od zemlje do zemlje, kako u kvantitativnom tako i u kvalitativnom pogledu, iznad svega zbog razlika u regulativi, definisanju, standardima i kvalifikovanosti ovog sektora. Uprkos tome, evo nekih konstantnih karakteristika koje identifikuju tipove smještajnih kapaciteta, koji se mogu naći u mnogim evropskim ruralnim regionima:

- hoteli ruralnog karaktera srednjeg nivoa (logis et aubergers de France, villase in hotels, family hotels - hoteli koje vode porodice) ili prestižni (realis et dreateaus, paradors, manor hose hotels, health and beaty forms, porsadas itd);
- privatne strukture: smještaj kod mještana, na imanju (farmi) ili na selu (drambre d' hote, Sed and breakfast, zimmer frei site, rural, dralet, ukuble, casa de labranza, ferme acveill, farisme d' habitation, maison a la campagne, contry home itd),
- kampovanje (camping): na obližnjem području imanja (opštinsko zemljište za kampovanje, privatna zemljišta ili ona o kojima se brinu volonterske organizacije itd),
- specijalizovane strukture: za djecu, mlade, za parkiranje automobila, za jahanje, lovce itd.

Kao rezultat prethodno naznačene tipologije seoski turizam u Evropi se koristi svakim tipom raspoloživog smještaja, samo da je u čisto seoskom ambijentu. Nažalost, zbog nedostatka informisanosti, jasnoće i dogovora oko precizne definicije seoskih područja i seoskog turizma, nedostaje i specifična statistika. Relativne ponude turističkog smještaja na selu su ekstremno rijetke ili se o njima najčešće brinu privatne organizacije, koje rijetko objavljaju javne rezultate. Uprkos svemu, u Evropi je moguće iz tipova turističkog smještaja za čisto ruralnim karakteristikama i čisto ruralnim lokalitetom izdvojiti opšti tip u gotovo svim zemljama. Ovi tipovi su opisani 1987. od strane evropske komisije u jednom radu objavljenim pod naslovom "Rural Tourism in the 12 Member States of the EC".

Hoteli ruralnog karaktera

U Evropi hoteli ruralnog karaktera su generalno malih i srednjih veličina, najčešće pod porodičnom upravom. Ovi tipovi hotela su često klasifikovani u najniže kategorije, kao oni sa jednom ili dvije zvjezdice. U mnogim zemljama mali hoteli ruralnog karak-

tera su konstituisali sektor koji je dostigao nivo da se može suočiti sa problemima malih izolovanih preduzeća, koja ne uživaju isti status na privrednoj skali velikih hotelskih lanaca. Ipak, u nekim zemljama kao što je Francuska, mnogo je učinjeno na tom planu, što je rezultiralo njenim prvim mjestom među zemljama u Evropi u kojoj se uspješno provodi inicijativa za očuvanje seoskih tradicija počevši baš od revitalizacije sektora smještajnih kapaciteta na selu.

Mali hoteli, rasuti po seoskom području su pozvani da budu dio jednog novog pokreta baziranog na striktnom pridržavanju određenih parametara koji garantuju klijentima utvrđene standarde. Kao rezultat ove politike osnovana su hotelska preduzeća Logis de France i Auberges de France, hoteli sa jednom ili dvije zvjezdice i prirodnim restoranima. Da bi neki hotel pripadao ovim preduzećima, postoje parametri kojih se mora pridržavati, kao što je na primjer, osoblje za dobrodošlicu sa domaćinom kuće i ponuda tipičnih proizvoda u restoranu. Danas, sa 6.000 hotela, Logis de France i Auberges de France je pokret koji čini jedan od najvećih lanaca hotela u Evropi.

U Irskoj, pokret Village ins Hotels je imao manje-više istu ulogu francuskog pokreta, privlačeći potencijalne klijente jednog područja ka hotelima ruralnog karaktera. Oslanjajući se na reklamni materijal, takvi hoteli se biraju na osnovu uloge koju imaju u selu gdje su situirani. Tu se stanovnici sastaju da popiju po piće, da se bave tradicionalnim igrama i kada je prava atmosfera da sviraju i slušaju dobru irsku muziku. Svakim od ovih hotela upravlja porodica. Klijentima se garantuje domaća kuhinja, udoban smještaj sa tipičnom irskom atmosferom. Razvijajući se u smislu medunarodne popularnosti i prihoda, Village ins Hotels su rangirani na berzama u Nju Jorku, Londonu i Frankfurtu.

Receptivne strukture ruralnog karaktera su skromna preduzeća kojima upravljaju porodice. Prestižni smještajni kapaciteti, iako malobrojni imaju važnu ulogu u privlačenju posjetilaca na selo. Ima ih gotovo u svim zemljama, često grupisanim pod imenom lanac hotela, kao što su: španski Paradores, francuski Realis et Chateaux, irski Manor House Hotels. Ovo su neki od mnogih primjera hotela luksuznog tipa smještenih u čisto ruralnim područjima, u starim dvorcima, zgradama ili kućama. Tu su, takođe hoteli ruralnog karaktera koji nude određene usluge zajedno sa smještajem, najčešći su hoteli sa lovištima ili sa prostorima za ribolov i jahanje.

Privatne strukture

Boravak "gosta koji plaća" u strukturama na selu, u kući sa gazdama ili depadansima je nesumnjivo najraširenija forma smještaja u čitavoj Evropi. Ovaj tip smještaja se može organizovati na samim farmama (imanjima), često nazivanim "poljoprivrednim turističkim objektima" ili jednostavno u seoskim kućama, poznatim u Evropi pod različitim imenima kao što su chambre d'hotel, bed and breakfast, zimmer frei, gite rural, shalet, meuble, casa de labranza.

Možemo sa sigurnošću tvrditi da su ovi tipovi privatnih struktura najrašireniji i najpoznatiji u Evropi, koji igraju ključnu ulogu u privlačenju posjetilaca na selo, što je praćeno poteškoćama u saznanju brojnosti struktura ovog fenomena. Ocjeniti tačan broj privatnika koji nude smještaj u sopstvenom prebivalištu, ili na sopstvenom zemljištu je gotovo nemoguće, zbog toga što u najvećem dijelu evropskih zemalja ovaj fenomen pokušava da izbjegne gotovo sva pravila. Objašnjenje leži u činjenici da veliki broj stanovnika sela koji prima "goste koji plaćaju", to čine bez prethodnog ovlaštenja od strane vlasti, s ciljem da izbjegne poreze na dobit ostvarene ovom alternativnom aktivnoću.

Ne postoji nikakva sumnja u vrijednost ovog tipa "gostoprivstva" u privatnim sektorima kao faktora očuvanja i valorizacije arhitektonskog ruralnog nasleđa u Evropi. U mnogim zemljama, među kojima su Italija, Portugal, Luksemburg, Francuska i Velika Britanija postojanje ovakvih struktura se aktivno podstiče od strane javnih organa uključenih u razvoj ruralnih područja. U Danskoj, "Malets", predstavljaju najrašireniju formu ruralnih struktura za turiste. Oni su podvrgnuti strogoj parametrima kontrole baziranim na njihovoj klasifikaciji i njihovom korištenju. U Belgiji i Francuskoj kao i u Italiji i u mnogim zemljama postoje parametri koji nameću određen maksimalan broj "ležajeva" zajedno sa drugim karakteristikama.

U poslednjih dvadeset godina insistira se na velikom povećanju smještaja na selu od strane turista. Uspjeh je veći tamo gdje je ponuda (etiketa) bila popraćena garancijom određenih standarda. Seoski turizam je direktno vezan za ovaj tip mjera, tim rije što su interesi EU sve veći za aktivnosti u ovom sektoru i za njegovu kontrolu. Organizacije za turističku promociju se pozivaju da uspostave sisteme koji jasno identificuju karakteristike čisto ruralnih struktura s ponudom minimalnog standarda, dajući tako potencijalnim klijentima povjerenje u tržište. Postoji još jedan tip evropskog seoskog smještaja poznat pod imenom Bed & Breakfast često posmatran kao čisto britanski fenomen, ali raširen u svim evropskim zemljama. Smještajna ponuda se zasniva na iznajmljenim sobama u privatnim kućama sa doručkom kojeg pripremaju domaćini. Regulativa ovog fenomena varira od zemlje do zemlje sa različitim stepenima kontrole od strane nadležnih organa. U Njemačkoj se ne zahtijeva dozvola za rad "zimer frei", a struktura i prihodi koji se dobijaju oporezuju se na bazi broja raspoloživih ležajeva, samo ako ih ima više od sedam. U Danskoj korištenje privatnog smještaja je dozvoljeno, ali se ne podstiče i stoga se strogo nadgleda od strane lokalnih nadležnih organa koji zabranjuju samo prenošište u takvom smještaju. Francuske vlasti ne podržavaju ovakav tip smještaja, zbog toga što su u vrijeme održavanja Olimpijskih zimskih igara u Grenoblu, 1968. godine zbog broja učesnika koje je trebalo ugostiti pa su nastali i odobreni smještajni kapaciteti pod imenom "Mambre d'hote". U Grčkoj gdje je takva praksa izrazito raširena vlasnici privatnih kuća moraju prijaviti nadležnim organizacijama broj soba za iznajmljivanje; u Irskoj isti tip soba se nudi pod imenom "country home". Zbog postojanja različitih pravila, u gotovo svim evropskim zemljama postoji uobičajena obaveza vlasnika da prijavljuju takve aktivnosti, što se vrlo rijetko događa jer se fiskalni nameti za takve aktivnosti obračunavaju na osnovu broja postojećih lažajeva. Evropska komisija je 1987. godine u publikaciji "seoski turizam u 12 članica EU" objavila da je broj soba za izdavanje u privatnim kućama u ruralnim područjima bio 300.000 ne računajući smještajne kapacitete na farmama.

Prostori za kampovanje

Procenat Evropljana koji provodi odmor na kampovanju je srazmerno visok. Danas, prostor za kampovanje duž obala u mnogim dijelovima Europe su izrazito pretrpani i mnogi od njih premašuju svoje kapacitete. Ruralna područja bi mogla da se potencijalno koriste kako bi se riješio ovaj problem. Kampovi u ruralnim područjima postoje u svakoj evropskoj zemlji, ali oni duž obala često nude niske standarde. Stoga su se sproveli gradevinski poduhvati na selu s ciljem imitiranja prostornih kapaciteta na obali, koji su uslijed transformacije područja uništili izvorni seoski pejsaž. Naime, posljednjih godina došlo se do važnih saznanja od strane radnika ovog sektora:

a) klijente privlače lokaliteti koji nude visok konfor, stoga podizanje nivoa usluga u kampovima u ruralnim područjima bi trebala biti vodeća politika za čitavu Evropu;

b) seoski ambijent određenog lokaliteta mora biti valorizovan u svojoj originalnosti i ne treba biti transformisan imitirajući druge ambijente. (Evropska komisija, 1987, Davidson 1992, pp. 143-147, Tibal 1988, str. 7-8)

Agroturizam u Evropi

Agroturizam je jedna forma seoskog turizma koja se bazira na smještaju turista na seoska imanja (farme) čija je pretežna aktivnost u uzajamnom odnosu sa poljoprivrednim preduzećem. *Oblik Bed&Breakfast (B&B)* je najuobičajeniji u najvećem dijelu evropskog agroturizma, dok je kampovanje na terenima koji se graniče sa seoskim imanjem (obljižnjim trenima) raširenije u Holandiji, a u Francuskoj je dopuštena granica 5-6 poljana za smještaj šatora i kamp-prikolica (autoprikolica).

Uglavnom u Njemačkoj, Francuskoj, Italiji, Velikoj Britaniji i Holandiji izvjesna seoska imanja nude, zajedno sa ležajem specifične aktivnosti, kao što su jahanje, ribarenje, lov, posmatranje prirode i učešće u svakodnevnom životu samog seoskog imanja. Druga nude gostoprимstvo specifičnim grupama, npr. hindekepiranim osobama koje se žele baviti rehabilitacionim aktivnostima i ostvariti kontakt sa prirodom, ili djeci i daciima koji dolazeći iz obližnjih gradova namjeravaju da se bave nastavnim aktivnostima. (YOUELL 1996, p. 91)

Sveukupnim ispitivanjem karakteristika agroturizma u Evropi se uočava izvjesna poteškoća u definisanju normativnog konteksta u koji bi se one uključile. Postoji izvjesna smetnja od strane zakonodavca u želji da stimuliše poljoprivrednike da razgranaju sopstvenu djelatnost (sopstveno preduzeće) pridružujući njihovim prvobitnim djelatnostima i onu koja se odnosi na pružanje gostoprимstva strancima, ali bez predviđanja olakšica koje bi dozvolile konkureniju ostalim turističkim preduzećima. U pojedinim zemljama kao što su Danska i Švajcarska takav sukob interesa se rješava tako što se agroturizam smatra drugom formom vanhotelskog gostoprимstva, dok druge zemlje nameću ograničenja. U Italiji se pružanje gostoprимstva posmatra kao sastavni dio djelatnosti preduzeća koje se u cijelosti podvrgava poreskom poljoprivrednom režimu. Ovo sve predviđa postojanje jednog administrativnog ovlaštenja koje izdaju lokalne vlasti, a obavezuje da se kvalitet dočeka drži pod kontrolom. (Lo Surdo 1988, pp. 193-194).

Agroturizam, ipak ne smije pružati samo smještaj i hranu, nego bi morao uključivati kompletniju raznolikost djelatnosti farme oživljavajući seosku ekonomiju i podižući vrijednost kulinarstva i prirodnog života u svim njegovim karakteristikama. Svaki sastavni dio ekonomije bi morao naći objektivnu vezu sa vršenjem poljoprivredne djelatnosti, a rekreativne aktivnosti bi morale biti okrenute iskorištavanju izvora datog područja. Tradicionalni poslovi seoskog imanja, poljoprivreda, šumarstvo i uzgoj stoke nisu baš veliki izvor prihoda i posla, zbog čega se na turizam mora gledati kao na moguću dopunu takvim prvobitnim djelatnostima, a ne kao na razarača istih.

Brz razvoj alternativnog turizma je često uzrokovao nesporazume u pogledu udruživanja seoskog turizma i agroturizma, posmatrajući ih kao dva različita oblika. Naime, tamo gdje je razvoj turizma i agroturizma oskudan, nije rečeno da je takav i razvoj seoskog turizma. Kao što je već primjećeno u prethodnom odjeljku, ruralne aktivnosti se mogu odvijati uz smještaj u hotelima, kampovima, dok je agroturizam samo jedan oblik ruralnog turizma, praćen ponudom tipičnih proizvoda. Često previše izolovana lokacija ili udaljenost od kulturnih atrakcija može činiti granicu ekspanzije agroturizma kao turističke aktivnosti jake rasprostranjenosti. Drugo krupno ograničenje njegovom razvoju se može identifikovati u oskudnoj saradnji između samih

poljoprivrednika, i njih sa nadležnim vlastima. Uspostavljanje saradnje i veza između propagandnih aktivnosti predstavlja u jednom tako konkretnom sektoru kao što je turistički. Šta više, moguće je identifikovati dvije osnovne kategorije agroturizma:

- a) intenzivni agroturizam i
- b) ekstenzivni agroturizam.

Prvi tip predviđa zнатно zapošljavanje radne snage po gostu, nasuprot niskom broju gostiju. Obično se radi o porodično vodenim preduzećima, lociranim u područjima koje nemaju posebne turističke atrakcije, ali imaju zdrav i interesantan ambijent. Ovdje gost ima jedan direktni kontakt sa poljoprivrednom stvarnošću i sa životom samog seoskog imanja.

Drugi tip je karakterističan za poljoprivredna preduzeća koja su vođena u skladu sa kriterijumima ekonomske racionalnosti. Naime, vlasnik gotovo nikad nije prisutan i briga o gostima je povjerena nekom od podređenih. Gosti noćivaju na imanju, ali svoje aktivnosti najvećim dijelom obavljaju van njega, kao npr. što su izleti na plažu ili posjete umjetničkim centrima. U ovom slučaju može se desiti da prisutnost nekog restorana ili neke trgovine sa tipičnim proizvodima dalje potpomogne turističku aktivnost imanja. Ako se misli na različite lokacije agroturističkih preduzeća, mogu se utvrditi brojne razlike koje ih dijele na četiri grupe:

a) **planski agroturizam**: u područjima interesantnog pejsaža koja su po mogućnosti u blizini već poznatih turističkih mesta gdje bi agroturistička sezona trajala cijele godine sa špicom u ljetnom i zimskom periodu ostvarujući visok nivo prihoda i držeći cijene pod kontrolom;

b) **agroturizam na brežuljcima**: sredine udaljene od utvrđenih turističkih tokova sa isključivo ruralnim atrakcijama (živopisnost pejsaža, neokrnjenost prirode, originalnost proizvoda i tradicija) u kojima je zadatak domaćina da ponudi gostima raznovrsne aktivnosti;

c) **obilni agroturizam**: smješten je u blizini kupališnih zona što je dodatna kombinacija, ali su njihove aktivnosti koncentrisane u ljetnom periodu, onemogućavajući na taj način maksimalno iskorištavanje prijemnih kapaciteta;

d) **agroturizam u blizini umjetničkih centara**: motivacija je pretežno kulturne prirode i agroturistička sezona najčešće traje u periodu od aprila do oktobra, čak i u tom slučaju postoji problem "sezonske prirode".

Rezultat kombinacije najprivlačnijih elemenata, pejzaž, gastronomija, običaji praćeni profesionalnošću i organizacionom sposobnošću, čine siguran dio marketing-miksa jednog agroturističkog preduzeća. U Italiji, na žalost, često se agroturističko gostoprимstvo svodi na ponudu smještaja i ishrane, pa tako, koristeći olakšice za razvoj agroturizma, stvaraju jednu nelojalnu konkurenčiju prema ostalim hotelijerima i restoranima. Posmatrajući u cijelini, krupna ograničenja u razvoju ruralnog turizma leže u oskudnoj profesionalnosti i organizacionoj sposobnosti privrednika, potpomognutoj ogromnim rasparčavanjem samog sektora i nepostojećoj saradnji između samih privrednika i njih sa nadležnim vlastima.

Zabavne aktivnosti ruralnih područja (kombinacija više karakteristika i raznolikost pejzaža sintetizovana u tabeli 3) su karakteristike koje nesumnjivo čine dio prepostavki za definisanje priyatnosti jednog odmarališta. Sa turističkog aspekta ona imaju veliki značaj, bez obzira da li se radi o raznolikosti i cjelovitosti pejsaža ili gostoprimstvu ruralne zajednice.

BIBLIOGRAFIJA

1. BISSANTI A.A., *Puglia, Geografia attiva*, Bari, Adda, 1991, p.p. 215
2. BUTLER R., HALL C.M. JENKINS J., "Tourism, and Recreation" in *Rural Areas*, Chichester, J. Wiley & Sons LTD Publ., 1998. pp. 261
3. CLARKE J. "Farm Tourism", in *Insights*, London, english Tourist Board, Jan. 1996. pp. D19-D24.
4. Cloke P. "The countryzide as a commodity: new spaces for rual leisur", in GLYP-TIS S. (edit by), *Leisure and the environment*, London, Belhaven Press, 1993, pp. 53-70.
5. COMMISSION OF EUROPEAN COMMUNITY, *Rural Tourism in the 12 Member States of the EC*. Report 1987.
6. COOPER C., FLETCHER J., GILBERT D., WANHILL S. *Tourism, Principles and Practice.*, New York, Longman Ltd ubl., 2nd edition 1998, pp. 530
7. DAVIDSON R. *Toursim in Europe*, London, Pitman Publisnigh, 1992, pp 140-160.
8. DAVIDSON r., *Travel and Tourism in Europe*, New York, Longman Ltd Publ. 2nd edition, 1998. pp 238.
9. DENMAR R., "The Farm Tourism MArket", in *Insights*, London, English Tourist Board. Mar 1994. pp. B49-B64.
10. INNOCENTI P. *Geografia del turismo*, Roma, Na Nuova Italia Scientifica, 1990. pp 219.
11. KEANE M.M, QUINN J. Rural Deveopment and Rural Torusm, Social Science Research Centre, University College, Galway, 1990. pp.98.
12. LANE b., "What is Rural Tourism?" in Journal of sustainable Turism, vol 2, 1994. Šp. 7-21
13. LANZETTI C. *Qualita e senso della vita in ambiente urbano ed extra urbano*, Milano, Angeli, 1990. pp. 17-20, 44-46; 119-128.
14. LO SURDO G., *Agriturismo: risorse-gestione-programmazione-experienze*, Bologna, Edagricole, 1988, pp 204.
15. MIDDLETON V.T.C. HAWKINS R. Sustainable Tourism. A marketing perspective, Oxford, Butterwoth-Heinemann, 1998. pp. 226.
16. MILLER B., "Farm Tourism: sustaining emplozment in rural areas", in *Agricultural Manpower*, vol1. No. 24. 1993, pp8-11.
17. NOVELLI G. " Spazi rurali, agritursmo e parchi nazionali: il caso Puglia", in VITERBO D.D. (a cura di), *Turismo e territorio*, Lecce, argo Ed., 1995. pp. 195-218.
18. SAW G. and WILLIAMS A.M. *Critical issues in tourism*. Oxford , Blackwell Publishers, 1994. pp. 223-226.
19. THIBAL S. *Rural Tourism in Europe, European Campaign of the Countryside*, studi n.2 Strasburg, Coucil of Europe, 1988. pp. 39.
20. TOWNER J., *An Historical Geoprazzy of Recreation and Tourism in the Wetern World 1540-1996*, Chichester, Willey & Sons Pul., 1996, pp 312.
21. WORLD TOURISM ORGANISATION, *Report 1998*, call for paper in Plymoth Library, April 1998, pp. 5.
22. YQUELL R., *The Complete A-Z: leisure, travl, and tourism hand book*, London, Hooder & Staoughton publ. 1996, pp. 203.

RURAL AREAS - a new place for leisure time

SUMMARY

Right now recreation has become an important component of life in developed societies. New requirements for recreation are the main reason for an alternative kind of tourism. One of these new aspects is the rural tourism. Rural areas are places where people can avoid the stress of high tech society, to relax oneself and to carry out the own teconomic progress for the rural areas. A right organisation je the rural tourism could also start an useful economic progress for the rural areas. Rural tourism organisation is not simple and depends on the contents of the area, its location, offers, reception capacity and recreation activities. This paper points out the main aspects of the rural spaces and it suggests some possibilities to develop some tourist activities for the rural tourism.

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 2001.
YEAR 2001.

Свеска 6
Volume 6

UDK:
312.2(497.15 P.C.)

МАЊИ ПРИЛОЗИ – SUPPLEMENTS

Бранислав С. Ђурђев*
Драшко Маринковић**

МОРТАЛИТЕТ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
ПРИ КРАЈУ ХХ ВИЈЕКА

Сажетак: Смртност становништва Републике Српске у посљедњој декади XX вијека анализира се на основу расположивих података савремене статистичке евиденције: опште стопе морталитета, стопе смртности одојчади, очекиваног трајања живота и главних узрока смртности. За ову прилику израђене су скраћене апроксимативне таблице морталитета за укупно, мушки и женско становништво Републике Српске за 1998. годину. Ови показатељи здравственог стања народа Републике Српске пореде се, каткад је то могуће, са истим у неким балканским земљама: Албанији, Бугарској, Грчкој, Федерацији БиХ, БЈР Македонији, Румунији и СР Југославији. Сви расположиви показатељи указују на релативно повољно здравствено стање грађана Републике Српске, тј. показују да Република Српска има младо, здраво и дуговечно становништво. Међу балканским земљама показатељи здравственог стања народа боли су једино у Грчкој, а у словенском православном свијету Република Српска има најбоље дугорочне демографске потенцијале.

Кључне ријечи: Република Српска, Балканске земље, Морталитет, Смртност одојчади, Очекивано трајање живота, Узроци смрти.

Abstract: Mortality of Republic of Srpska in the last decade XX century is analyzed on the basis of available data of contemporary statistical evidence: crude death rate, infant mortality rate, life expectancy and main causes of deaths. For this occasion abbreviated approximative life tables for total, male and female populations are constructed. Those evidence of health conditions of Republic of Srpska are compared with corresponding data of some Balkan countries, whenever it is possible: Albania, Bulgaria, Greece, Federation of Bosnia and Herzegovina, FYR Macedonia, Romania and FR Yugoslavia. All available

* Др редовни професор, Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Институт за географију, Трг Доситеја Обрадовића 3., 21000 Нови Сад

** Мр виши асистент, Универзитет у Бањој Луци, Природно-математички факултет, ул.М.Стојановића 2., 51000 Бања Лука.

Рад примљен 10.10.2000. године

data points out that Republic of Srpska has favorable health conditions: young, healthy and longevity population. Within Slav orthodox population citizens of Republic of Srpska enjoy best demographic conditions in the long run. Within Balkan countries only Greeks population has better demographic position.

Key Words: Republic of Srpska, Balkan countries, Mortality, Infant mortality, Life expectancy, Causes of death.

Важна одлика прве декаде Републике Српске је настојање да се остави што више писаних свједочанстава о постојању. Републички завод за статистику Републике Српске својим публикацијама томе значајно доприноси. За демографска пручавања најважнији извор грађе је билтен „Демографска статистика“. Поред основних података о домицилном, изbjеглом и расељеном становништву, као и пројекција становништва, овде су евидентирани детаљни подаци о наталитету, морталитету, нупцијалитету и диворцијалитету, како за Републику Српску у целини тако и за њене општине. Подаци о морталитету заузимају више од трећине билтена, понајвише због навођења екстезивне листе узрока смрти. Други важан извор података су умножени материјали међународне конференције „Промјене током 90-тих и демографска будућност Балкана“, која је одржана маја мјесеца 2000-те године у Сарајеву. На овом скупу изложено је укупно шест радова о скорању морталитету балканских земаља. Прилика је, дакле, да се укаже на стање морталитета у Републици Српској, као и на њено мјесто међу балканским земљама у односу на овај витални проблем.

У већини европских земаља **општа стопа морталитета** има тенденцију стагнације или чак благог повећања. Она је, иначе, мања од десет промила у половини европских држава. У току само седам посматраних година, од 1992. до 1998., општа стопа морталитета Републике Српске значајно се промијенила. У почетку анализираног периода она је била највиша на Балкану, што се може приписати ратним губицима, а на крају је међу најнижим у овом подручју (табела 1.).

Табела 1. Општа стопа морталитета Републике Српске и неких балканских земаља, 1992-1998.

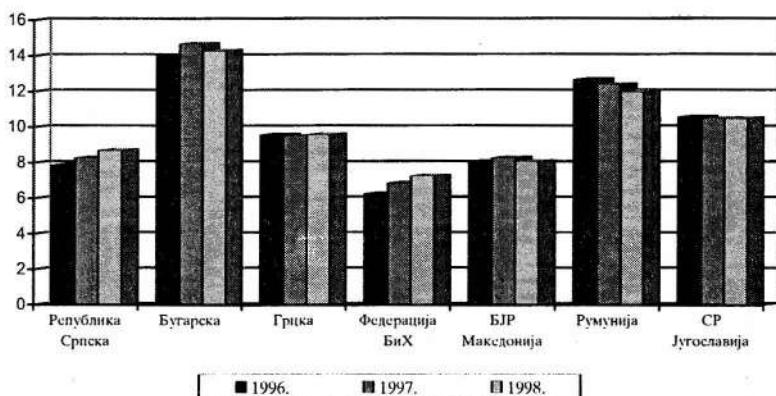
Година	Република Српска	Бугарска	Грчка	Федерација БиХ	БЈР Македонија	Румунија	СР Југославија
1992.	13,2	12,6	9,5	-	7,6	11,6	10,1
1993.	11,2	12,9	9,4	-	7,8	11,6	10,2
1994.	9,3	13,2	9,4	-	8,1	11,7	10,0
1995.	8,8	13,6	9,6	-	8,3	12,0	10,2
1996.	7,9	14,0	9,6	6,3	8,1	12,7	10,6
1997.	8,3	14,7	9,5	6,9	8,3	12,4	10,5
1998.	8,7	14,3	9,6	7,3	8,1	12,0	10,5

Извор: Демографска статистика 2000., Статистички годишњак/љетопис Федерације Босне и Херцеговине, 1999.. Council of Europe, 1999.

Из анализе претходних података може се закључити да Република Српска још увијек није захваћена регресивним стадијумом старења становништва.

Тада морталитет расте, без обзира на степен модернизације, услед све већег удјела старих људи, који су изложени већем ризику умирања. Таква ситуација је у Бугарској, Румунији, па и у СР Југославији, чији је морталитет међу највишим у Европи (дијаграм 1).

Дијаграм 1. Општа стопа морталитета Републике Српске и неких балканских земаља, 1996-1998.

Смртност одојчади у Републици Српској пала је 1988. године на испод десет промила, а то је ниво испод кога се налазе развијене земље свијета. На Балкану то је још случај једино са Грчком, док примјери Шведске и Норвешке указују да је смртност одојчади могуће снизити и испод четири промила. У осталим балканским земљама смртност одојчади осјетно је већа. У БЈР Македонији и Румунији стопа прелази 15 промила што се сматра натпркосично високим за европске прилике (табела 2).

Табела 2. Стопа морталитета одојчади Републике Српске и неких балканских земаља, 1995-1998.

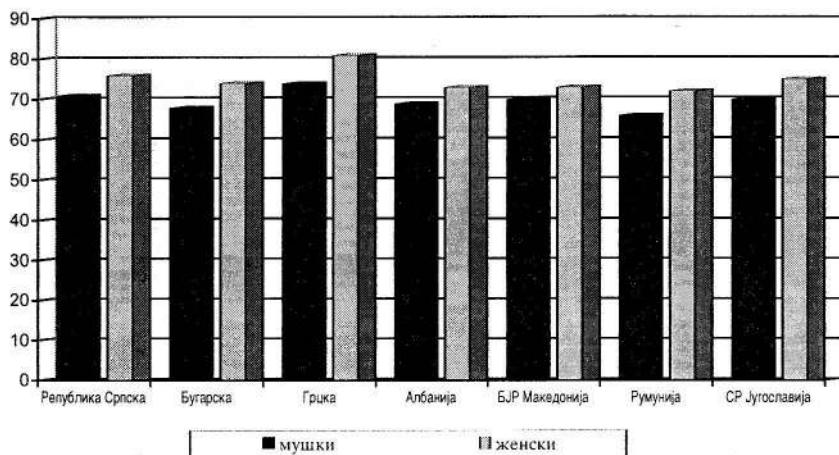
Година	Република Српска	Бугарска	Грчка	Федерација БиХ	БЈР Македонија	Румунија	СР Југославија
1995.	15,5	14,8	8,1	-	22,7	21,2	16,8
1996.	14,6	15,6	7,2	13,8	16,4	22,3	15,0
1997.	11,3	17,5	6,3	13,0	15,7	22,0	14,3
1998.	8,3	14,4	6,8	12,1	16,2	20,5	11,6

Извор: Демографска статистика 2000., Статистички годишњак/љетопис Федерације Босне и Херцеговине, 1999., Council of Europe, 1999.

Запажени тренд опадања у већини европских земаља указује на непрестано усавршавање здравствене службе, као и на то шта би требало да чине преостале европске земље у којима је морталитет одојчади још увијек релативно висок.

Очекивано трајање живота најбоља је мјера здравственог стања народа, јер је независно од старосне структуре. Постоји савршена корелација између дуговјечности и социо-економског развоја. И по том показатељу Република Српска је у повољнијем положају од већине балканских земља (дијаграм 2.).

Дијаграм 2. Очекивано трајање живота становништва Републике Српске и неких балканских земаља

Напомена: Дијаграм приказује очекивано трајање живота рођених у Републици Српској 1988., Албанији 1997., Бугарској 1996., Грчкој 1997., БЈР Македонији 1994/96., Румунији 1997. и у СР Југославији 1997. године

Очекивани вијек рођених у 1998. години износи 71,4 године за мушке и чак 76,6 година за женске грађане Републике Српске*.

Као и другдје у модерном свијету и у Српској жене живе 4-5 година дуже од мушкараца, јер за разлику од традиционалног свијета, оне овде нису изложене прекомјерним рађањима, а и „вриједност“ женске дјеце је иста као и мушке.

У сјеверној и западној Европи живи се дуже него на Балкану, па очекивано трајање живота мушких прелази 75, а женских 80 година. Рекордеру Европи је Швајцарска где очекивано трајање живота мушких износи 76,4, а женских чак 82,4 године.

Најчешћи узроци смрти у Републици Српској су болести крвотока и тумори. Ове двије болести биле су узрок 68% свих смртних случајева у 1998. години. Судећи према подацима за 1996. и 1997. године једна и друга болест повећавају и апсолутни и релативни удео у укупно умрлим. Исту тенденцију имају и болести дисајних органа, док се број и удео насиљних смрти смањују.

* Напомена: За ову прилику израђене су скраћене апроксимативне таблице морталитета за укупно, мушки и женско становништво Републике Српске за 1998. годину (види прилог на крају рада)

Од ова четири узрока смрти умрло је 76% свих умрлих у 1998. години, а то је ипак нешто мање него у другим балканским земљама (табела 3.).

Табела 3. Главни узроти морталитета у Републици Српској и неким балканским земљама (у % од укупно умрлих)

Узроти	Република Српска 1998.	Бугарска 1997.	Грчка 1997.	Албанија 1996.	БЈР Македонија 1998.	Румунија 1998.	СР Југославија 1997.
Болести крвотока	53	65	50	43	55	63	57
Тумори	15	13	23	15	18	15	17
Болести дисајних органа	3	5	5	11	3	6	4
Насилне смрти	5	4	4	9	4	6	4
Остали узроти	24	13	18	22	20	10	18

Извор: Демографска статистика 2000., Council of Europe, 1999., Gjonca Arjan, Dmitrova Milka, Hristo Maleshkov, Dinu Elena, Mijovska Marina, Danica Mitkovska, Сарајево, 2000.

Подаци за Републику Српску дати у претходној табели (3) објашњавају се чињеницом да је у Српској још увијек натпркосјечно висок удио умрлих од „симптома, знакова и погрешно дефинисаних стања“. У 1998. години томе је приписано преко 14% смртних случајева. Охрабрује да се овај узрок ипак мање наводи него 1996. и 1997. када му је приписано преко 17%, односно 15% свих смртних случајева, респективно. Посљедња тенденција свједочи о постепеном побољшању квалитета здравствене службе у Републици Српској.

Закључак

Компаративна анализа морталитета Републике Српске и неких балканских земаља урађена је на основу три расположива показатеља: опште стопе морталитета, морталитета одјачади и очекиваног трајања живота. Сва три показатеља указују на релативно повољно здравствено стање грађана Републике Српске, тј. показује да Република Српска има младо, здраво и дуговjeчно становништво. Преко двије трећине становништва Српске умире од болести крвотока и тумора, а још увијек је натпркосјечно висок удио умрлих од „симптома, знакова и погрешно дефинисаних стања“. У словенском православном свијету Република Српска има најповољније показатеље дугорочног демографског развоја, а међу балканским земаљама здравствено стање народа боље је једино у Грчкој.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ:

- Gjonca Arjan, u stampi, Mortality trends and patterns is post-communist Albania, Medunarodna koferencija: «Promjene tokom 90-tih i demografska buducnost Balkana», Sarajevo, 2000.
- Демографска статистика, 2000., Демографска статистика, број 2., Статистички билтен, Република Српска, Републички завод за статистику, Бања Лука
- Dimitrova Milka, Hristo Maleshkov, u stampi, Analisys of mortality change in Bulgaria during 1987-1997., Medjunarodna koferencija: «Promjene tokom 90-tih i demografska buducnost Balkana», Sarajevo, 2000.
- Dinu Elena, u stampi, Evolution de la mortalite dans la Roumanie des annees 90, Medjunarodna koferencija: «Promjene tokom 90-tih i demografska buducnost Balkana», Sarajevo, 2000.
- Mijovska Marina, Danica Mitkovska, u stampi, General characteristics of mortality in the Republic of Macedonia, Medjunarodna koferencija: «Promjene tokom 90-tih i demografska buducnost Balkana», Sarajevo, 2000.
- Puskovic Dragoljupka, Jasna Milankovic, u stampi, Leading causes of deaths of sub-population at risk in the Federal Republic of Yugoslavia, Medjunarodna koferencija: «Promjene tokom 90-tih i demografska buducnost Balkana», Sarajevo, 2000.
- Radivojevic Biljana, u stampi, Mortality trends in Yugoslavia in the 1990s., Medjunarodna koferencija: «Promjene tokom 90-tih i demografska buducnost Balkana», Sarajevo, 2000.
- Statisticki godisnjak / ljetopis Federacije Bosne i Hercegovine, 1999., Federalni zavod za statistiku, Sarajevo
- Council of Europe, 1999., Recent demographic developments in Europe, Council of Europe Publishing
- Шпирин Никола, Маријанац Здравко, 1999., Становништво Републике Српске, Универзитет у Бањој Луци, Економски факултет, Природно-математички факултет, Бања Лука

ПРИЛОЗИ:

Скраћене априксимативне таблице морталитета Републике Српске у 1998. години*

- Прилог 1. „Укупно становништво“

Старост <i>x</i>	Умрли укупно 1998. nM_x	Стопе морта- литета $1000 \cdot m_x$	Веројат- ност смрти l_x	Број женех који љуби	Веројат- ност који је живи	Средњи брой живих nL_x	Збир броя живих T_x	Средње трајање живота e_x
0	112	8.2797	8.2174	100000	0.9918	99247	7402208	74.022
1-4	24	0.2852	1.1398	99178	0.9989	396430	7302960	73.635
5-9	21	0.1996	0.9976	99065	0.999	495079	6906530	69.717
10-14	16	0.1521	0.7601	98966	0.9992	494644	6411451	64.784
15-19	30	0.2852	1.4248	98891	0.9986	494104	5916807	59.832
20-24	60	0.6030	3.0106	98750	0.9970	493008	5422704	54.913
25-29	67	0.6734	3.3612	98453	0.9966	491438	4929696	50.072
30-34	101	1.0151	5.0626	98122	0.9949	489368	4438258	45.232
35-39	153	1.5377	7.6591	97625	0.9923	486257	3948890	40.449
40-44	291	3.4002	16.858	96878	0.9831	480305	3462632	35.742
45-49	382	4.4635	22.071	95244	0.9779	470967	2982327	31.312
50-54	439	5.1295	25.323	93142	0.9747	459815	2511361	26.963
55-59	836	9.7683	47.677	90784	0.9523	443097	2051346	22.598
60-64	1592	29.715	138.30	86455	0.8617	402385	1608448	18.604
65-69	2005	39.103	178.10	74499	0.8219	339322	1206064	16.189
70-74	2122	39.607	180.19	61230	0.8198	278367	866742	14.155
75-79	1815	33.877	156.16	50197	0.8438	231387	588175	11.717
80-84	948	53.430	235.67	42358	0.7643	186834	356787	8.4231
85 +	1317	222.68	1000	32376	0	145389	169953	5.2494

* Таблице су урађене на основу грубе априксимације; у рачун је узета само 1998. година, а петогодишње старосне групе формиране су од двадесетогодишњих

- Прилог 2. „Мушки становништво“

Старост	Умрли мушки 1998.	Стопе морта- лигета	Вероват- ност смрти	Број живих	Вероват- ност да живи љења	Средњи број живих	Збир броя јева живих	Средње трајање живота
x	nM_x	1000_nm_x	1000_nq_x	I_x	nD_x	nL_x	T_x	e_x
0	67	9.4619	9.3808	100000	0.9906	99143	7144493	71.445
1-4	14	0.3230	1.2910	99062	0.9987	395928	7045351	71.121
5-9	13	0.2399	1.1990	98934	0.9988	494374	6649423	67.211
10-14	8	0.1477	0.7380	98815	0.9993	493895	6155049	62.288
15-19	27	0.4984	2.4887	98742	0.9975	493098	5661154	57.333
20-24	41	0.8122	4.0526	98497	0.9959	491486	5168036	52.469
25-29	54	1.0697	5.3341	98098	0.9947	489180	4676571	47.673
30-34	76	1.5055	7.4991	97574	0.9925	486042	4187391	42.915
35-39	112	2.2186	11.032	96843	0.9890	481542	3701349	38.220
40-44	212	5.0018	24.700	95774	0.9753	472957	3219807	33.619
45-49	270	6.3702	31.352	93409	0.9686	459722	2746849	29.407
50-54	296	6.9836	34.319	90480	0.9657	444638	2287127	25.278
55-59	537	12.670	61.403	87375	0.9386	423462	1842490	21.087
60-64	986	41.469	187.87	82010	0.8121	371532	1419028	17.303
65-69	1222	51.394	227.71	66603	0.7723	295099	1047496	15.727
70-74	1016	42.730	193.03	51437	0.8070	232361	752397	14.628
75-79	745	31.333	145.28	41508	0.8547	192463	520036	12.529
80-84	363	50.161	222.86	35477	0.7771	157621	327574	9.233
85 +	526	218.05	1000	27571	0	126441	169953	6.1642

- Прилог 3. „Женско становништво“

Старост x	Умрли жански 1998.	Стопе морта- нога лигета	Вероват- ност смрти	Број живих	Вероват- ност да људив љења	Средни број живих	Збир броява живих	Средње трајање живота e_x
	nM_x	1000_nm_x	1000_nq_x	I_x	n^p_x	nI_x	T_x	
0	45	6.9811	6.9366	100000	0.9931	99363	7664141	76.641
1-4	10	0.2450	0.9793	99306	0.9990	39682	7564778	76.176
5-9	8	0.1568	0.7836	99209	0.9992	495851	7167796	72.249
10-14	8	0.1588	0.7836	99131	0.9992	495463	6671945	67.304
15-19	3	0.0588	0.2939	99054	0.9997	495196	6176482	62.355
20-24	19	0.3876	1.9363	99025	0.9981	494643	5681286	57.373
25-29	13	0.2652	1.3252	98833	0.9987	493837	5186643	52.479
30-34	25	0.5100	2.5469	98702	0.9975	492881	4692806	47.545
35-39	41	0.8365	4.1736	98450	0.9958	491225	4199926	42.660
40-44	79	1.8288	9.1023	98040	0.9909	487967	3708701	37.829
45-49	112	2.5927	12.880	97147	0.9871	482608	3220734	33.153
50-54	143	3.3103	16.416	95896	0.9836	475544	2738126	28.553
55-59	299	6.9216	34.019	94322	0.9660	463587	2262582	23.988
60-64	606	20.336	96.761	91113	0.9032	433524	1798995	19.745
65-69	873	29.296	136.48	82297	0.8635	383403	1365471	16.592
70-74	1106	37.115	169.82	71065	0.8302	325153	982068	13.819
75-79	1070	35.907	164.75	58997	0.8353	270684	656915	11.135
80-84	585	55.682	244.39	49277	0.7556	216278	386231	7.8379
85 +	791	225.87	1000	37234	0	164847	169953	4.3644

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 2001.
YEAR 2001.

Свеска 6
Volume 6

UDK:
338.48(497.15 P.C.)

Жељко Ђељац*

ТУРИСТИЧКА РЕГИОНАЛИЗАЦИЈА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Резиме: Примери туристички развијених држава указују да постоје туристичке регије са израженим туристичким вредностима и атрактивностима. Такве регије су посебно издвојене и представљају носиоце развоја туризма. Постоје предели где је туризам доминантна, или једна од доминирајућих привредних грана. Територија Републике Српске, обухвата и туристички атрактивне просторе, односно, према својим природним и антропогеним географским елементима, има значајан туристички потенцијал. Ти, туристички атрактивни простори, издвојени су у посебне регионалне целине. У раду је дата анализа досадашње туристичке регионализације (издвојене у зоне и локалитете), као и предлог за активирање нових туристичких простора.

Кључне речи: Република Српска, туристичка регионализација, критеријуми, регије

Abstract: Tourist regionalisation on Republic of Srpska

In Europe there are countries, more touristic development. They are pointing to geo-spaces which are attractive exiting and causing great touristic value, for example. Those examples are particularly devining and they represent the base of development for different ways of tourism concerning Republic of Srpska geospace. There exist regions, where tourism with different approaches can be one of dominated functions. Until now the points to many different criteries ordering touristical regions, most of them are based on economic and space planing, but geographical view was left behind. This work gives touristic regionalisation in Republic of Srpska, based particularly on geotouristical criteriums.

Key words: Republic of Srpska, tourist regionalisation, criteriums, regions

Увод

Примери туристички развијених држава, указују да постоје туристичке регије са израженим туристичким вредностима и атрактивностима, које су посебно издвојене и представљају носиоце развоја туризма. Предели у којима је туризам примарна, или једна од примарних привредних грана, обухватају

* Др Жељко Ђељац, научни истраживачки сарадник, Географски институт „Јован Цвијић“, Српске академије наука и умјетности, Ђуре Јакшића 9, Београд, Југославија.

различите видове туризма, који се могу издвојити према различитим критеријумима, а који утичу директно и на туристичку регионализацију.

Територија Републике Српске, према својим природно и антропогеографским елементима, има вредан туристички потенцијал. Међутим, током минулог периода, услед различитих фактора, трендови развоја туризма су били различити. До распада СФР Југославије, геопростор садашње Републике Српске, представљао је емитивно-транзитни туристички простор, у оквиру СР Босне и Херцеговине. Најшешће туристичке дестинације су биле: Јадранско море, Алпи, бање и градови у другим републикама бивше СФРЈ. Као рецептивни туристички простор, издвајало се Средњебосанско подручје у СР БиХ (Влашић, Белашица, Јахорина) и Западно босански планински простор, као недовољно афирмисано туристичко подручје (Кларић, 1987). Наведени простори су представљали значајну туристичку вредност, односно, били саставни део атрактивних туристичких дестинација.

Дејтонским споразумом из 1995. године, Република Српска, као посебан ентитет у оквиру Босне и Херцеговине, обухвата 49% територије бивше СР БиХ. Распад СФРЈ, као и друге друштвено-политичке и економске прилике на простору бивше СР БиХ, утицале су и на промену туристичких кретања, односно праваца туристичких дестинација. У односу на туристички емитивна кретања становништва СР БиХ, која су ишла према западу, југозападу и југу бивше СФРЈ, односно, југу, југоистоку и западу бивше БиХ, туристичка кретања у Републици Српској, имају правац исток и југоисток (у односу на главне туристичке дестинације) као и запад, север и исток (у оквиру Републике Српске). У том контексту, горе поменути туристички простори и даље представљају главне рецептивне туристичке локалитете.

Туристички потенцијал, постојећа, изграђена и обновљена туристичко-саобраћајна инфраструктура, побољшање материјалне базе развоја туризма, мотивација посетилаца за обилазак туристичких вредности, утицали су на већу посету, што је омогућило да се издвоје туристички атрактивни простори, као носиоци развоја туристичке привреде Републике Српске.

Природне и антропогене туристичке вредности

Као најраспрострањенија, атрактивна **природна** туристичка вредност, издава се **група геоморфолошких мотива**. Атрактивност, разноврсност и бројност, величина и сложеност облика, директно зависи од распуштањености рељефа. Туристички најинтересантније облике представљају:

А) ниска побрђа и средње високе планине: Зеленгора, Козара, Требевић, Оштрель, Цицељ (планински, излетнички-викенд, културолошки, манифестациони туризам)

Б) високе планине: Трескавица, Белашица, Јахорина, Маглић, Виторог, Биоч (зимски, планински, еколошки, спортско-рекреативни туризам)

В.) посебно атрактивне геоморфолошке вредности (спортско рекреативни, излетнички, еколошки туризам):

- кањони и клисуре (кањон Врбаса)
- пећине и јаме

Речне обале и језера имају своју туристичку вредност, разноврсност и посебност. Према туристичким вредностима, издвајају се реке: Врбас, Дрина, Плива, Сутјеска, Сане и Уна (могућности развоја туризма на водама, еколошког, спортско-рекреативног, риболовног). Бање: Врућица, Лакташи, Дворови, Вишеградска, Црни Губер, Кулаши, Слатина, Српске Топлице и Мљечаница, погодне су за развој здравствено-лечилишног, спортско-рекреативног, излетничког и манифестационог туризма. Језера: Билећко, Перућица и Балкана, имају предности за туризам на водама, конгресни, спортско-рекреативни, излетнички и еколошки туризам.

Флора и фауна (национални паркови Козара и Тјентиште, природни резерват „Бардача“, прашума Јањ, ловиште „Сушица“, као и друга ловишта, заштићена природна добра и резервати), са својим специфичностима, основ су за ловни, еколошки и излетнички-викенд туризам. Наведени природни елементи, повезани са климом, представљају комплексне природне целине. Односно, посматрани као посебни, комплексни природни простори, представљају атрактивни туристички геопотенцијал.

На територији Републике Српске, бројне цивилизације су оставиле трагове својих материјалних култура. Свака је имала специфичне етно-социолошке, фолклорне и друге карактеристике. **Антропогене** туристичке вредности се издвајају појединачно, или групно, као комплекси, археолошких, културно-историјских и уметничких вредности. Основ су за организовање културолошког, манифестационог, конгресног, верског туризма. Као посебне комплексне целине, издвајају се:

А) *градови* (Бања Лука, Добој, Пријedor, Требиње, Пале, Калиновик, Вишеград, Бијељина, Србиње),

Б) *праисторијске цивилизације* (археолошка налазишта): Градина, Јазбине, Лопаре

Ц) *утврђења и стари градови* (Бања Лука, Добој, Кључ, Соко, Борач, Сребреник)

Г) *објекти и целине народног градитељства* и остали културно-историјски споменици (хамами, ханови, дућани и магазе, стари мостови, стамбена архитектура, привредни објекти, споменици из ослободилачких ратова, споменици из НОБ): Бања Лука, Вишеград, Козара, Тјентиште, Требиње, Рогатица

Д) *сакрални објекти* (цркве, цамије, манастири, гробља): некрополе стећака, манастири Моштаница, Тавна, Ломница

Ђ) *фолклор и обичаји*.

Критеријуми туристичке регионализације

Размештај природних и антропогених туристичких вредности, указује на концентрацију по узаним зонама, које се најчешће налазе при транзитним туристичким правцима. Њихов размештај указује и да су неке просторно повезане, а неке не.

Да би се што боље истакле атрактивност и специфичност туристичких вредности, у смислу што адекватнијег туристичког представљања и коришћења, туристичке вредности се групишу у мање или веће просторне целине-регије. То јест, на просторе ка којима су усмерена туристичка кретања.

Питањима регионализације, у данашње време се бави велики број стручњака. Међутим, у постојећој домаћој и страној научној литератури, релативно мали је број радова који се односе на методолошке и теоријске поставке ове проблематике. Дефиниција туристичке регије, пре свега проистиче из географске регије. Ако је „географска регија део простора Земљине површине, испуњен објектима који су органског, анорганског и антропогеног порекла“ (Васовић, 1971), онда је туристичка регија „просторна целина у којој је туризам доминирајућа, или обједињавајућа функција, док је географски облик умногоме последица те функције“ (Васовић, Јовичић, 1982). Наведене дефиниције су у домаћој научној литератури, до сада биле најприхватљивије.

Досадашње истраживања, указала су на различите критеријуме за одређивање туристичке регије.

М. Радовић (1968), разликује две групе критеријума за издвајање туристичке регије. То су: хомогене (где туризам представља главни извор дохотка) и хетерогене туристичке регије (где су делатности туризма помешане са осталим привредним делатностима).

Б. Пиха (1973), издваја величински (предео који није локалан, а мањи је од националног), географски (природно географске одлике регије), економско-социјални (издвајање регије према подели рада) и функционални предео (међусобно пружање природних и економско-социјалних одлика).

Робинсон (1976), као најважније карактеристике геопростора, а значајне за туризам и туристичку регију, као критеријуме, издваја: приступачност и локацију, простор, пејзаж, рељеф, хидрографију, климу, вегетацију, фауну, карактеристике насеобина и културу (начин живљења, фолклор и традиција, уметност, занатство).

Пирс (1979), за критеријум туристичке регионализације узима број комерцијалних лежајева у односу на број становника (индекс туристичке функционалности). Ж. Бељац (2000), уз свој критеријум додаје и број седишта у угоститељским објектима, у односу на број становника).

Мотивација туристе у односу на географски простор, као критеријуми и стимуланси који доприносе привлачности регије. Према Смиту (Чомић. 1990.), могу се издвојити на географске, социјалне, културне, технолошке и религијске.

С. Николић (1984), издваја: размештај основних туристичких мотива, хомогеност туристичких мотива, територијалну комплементарност туристичких мотива, размештај елемената материјалне туристичке основе и саопштајно географски и туристички положај.

М. Вреск (1990), као критеријуме, издваја физиономичност и хомогеност. Б. Тошић (1996), издваја: кофицијент туристичке локализације (број туриста по становнику), удео страних туриста, индикатор за број ноћења туриста по становнику, ниво искоришћености капацитета и национални доходак у туризму по становнику.

С. Пашалић (1996), као критеријуме за издвајање посебних туристичких зона у Републици Српској, издваја: комплементарност понуде, као основе боравишног туризма, изграђеност смештајних капацитета и остале туристичке инфраструктуре, комплементарност и повезаност појединих туристичких, постојећих и потенцијалних садржаја и вредности.

Група аутора (З. Међава, Ј. Башић) при изради Просторног плана Републике Српске (1996), издваја следеће критеријуме: природно-антропогени тур-

истички потенцијали, стационарног и транзитног туризма, постојећа туристичка инфраструктура и могућност рецептиве, комплементарност понуде.

Ж. Ђељац (1998), издаваја три групе критеријума: туристично-географска (базирана на природним и антропогеним туристичким вредностима, као повезаним туристичким богатствима и географским положајем туристичке регије у односу на контрактивну зону), психолошко-историјска (ослања се на елементе туристичке потребе, преко мотивације потенцијалног туристе за одабир туристичке дестинације и њеног историјског значаја и вредности у потенцијалном туристичком простору), економска (издвојена према економским показатељима, обухвата финансијска средства уложена у формирање материјалне базе туризма, туристички маркетинг и пропаганду, бројност и степен искоришћености смештајних и угоститељских капацитета, број запослених и стручност кадрова запослених у туризму и угоститељству).

Досадашња истраживања показују да већи број аутора, у први план издаваја комплексне критеријуме, који су, као такви, више применљиви код економских и просторно планских решавања ове проблематике. Досадашњи критеријуми ограничени су политичко-административним поделама (општинске, кантоналне, ентитетске, државне границе) и не обухватају у целости све туристичке вредности. Такође, велики број критеријума (број ноћења, број туриста, број запослених у туризму и угоститељству, приход од туризма и угоститељства, просечан боравак туриста и слично), обухватају елементе који су променљивог карактера и зависе од низа фактора.

Група критеријума, која у себи садржи природне и антропогене елементе као туристичке вредности (туристично-географска група), најчешће је стављена у други план (секундарну групу критеријума), приликом регионализације. Међутим, ова група критеријума показује основу за сваку туристичку регионализацију. Критеријуми, који обухватају туристично-географске садржаје, односно, концентрацију атрактивних туристичких вредности, имају у себи садржане елементе хомогености и функционалности. Као таква, ова група треба да буде примарни фактор приликом издавања туристичких регија.

Туристичка регионализација Републике Српске

Усвајањем Просторног плана Републике Српске-етапни план 1996-2001. године, од стране Народне Скупштине Републике, туризму, као привредној делатности је дато значајно место у оквиру привредног развоја у наредном периоду. Концепцијским издавањем територије Републике Српске у развијене правце од Новог Града до Бијељине и Бијељине до Требиња (Бурсаћ, 1999), туризам је обухваћен као потенцијална привредна грана развоја Републике Српске.

Регионализација Српске, по нодално-функционалном принципу као основне критеријуме обухвата: „облик и величину државне територије, политичко-географске претпоставке укупног и регионалног развоја, укупан број и територијални размештај становништва, мрежу насеља, функције главних урбаних и развојних центара, саобраћајну инфраструктуру, природне ресурсе и њихов значај у организацији геопростора“. На основу ових критеријума, „територија Републике Српске је издељена на четири нодално-функционалне регије: Бања Луку, Добојско-Бијељинску, Сарајевско-Зворничку и Требињско-Србињску“, (Гњато, 1999).,

Туристичка регионализација Српске, углавном је у досадашњим истраживањима, обухватала наведену нодално-функционалну, територијалну поделу. У Просторном плану Републике Српске, издвојене су потенцијалне туристичке зоне и локалитети:

А) зона природног резервата „Бардача”, са долином реке Врбас (природно-еколошки резерват), бање Лакташи, Слатина, Српске Топлице, град Бања Лука, међународни аеродром Маховљани.

Б) зона националног парка *Козара*, са манастиром Моштаница, бањом Мљечаница, меморијалним подручјима Доња Градина,

В) Бањско-туристичко-рекреативни центар *Бања Врућица* (Теслић), са потенцијалним зимско-планинским центрима Омар, Борја, Вучја планина.

Г) *Подрињска* туристичка зона, са „ваздушном“ бањом Црни Губер, реком Дрином, ловиштем „Сушица“, језером Перућица.

Д) *Јахоринска* туристичка зона, планински центар зимског туризма, Пале.

Ђ) национални парк „*Тјентиште*“, реке Дрина и Тара, планине Трескавица, Зеленгора, Маглић, насеља Трново, Калиновик.

А) *Херцеговачка* туристичка зона, чије се издвајање заснива на атрактивности Билећког, Требињског језера и спортско-рекреативног центра на Орјену-Зубачкац-Убра.

У Просторном плану, као потенцијална туристичка зона, издваја се и *Горњо Санско-Плиvska*, у којој се налазе језеро Балкана, прашума Јањ (Виторог), долине река Јањ, Плива, потенцијални зимски центар Лисина.

Анализа наведене регионализације, указује да су аутори (З. Међава и Ј. Башинћ), издвојили у посебне целине оне туристичке просторе, који представљају потенцијал за развој туристичке привреде у целини, са циљем активирања и ревитализације ратом разорене туристичке привреде у периоду до 2001. године, која би допринела валоризацији и нових туристичких простора у даљем периоду.

Као примарни критеријум је узет географски (природно и антропо географске целине), али се водило рачуна и о другим релевантним критеријумима (пре свега економским, али и просторним, где се водило рачуна о природногеографској повезаности целина код граница туристичких зона у Републици Српској које се поклапају са политичко-административним (ентитетским, државним).

Дата решења, престављају полазну основу за даље, дугорочније, регионализације туристичких простора Републике Српске, посебно приликом израде нових просторно планских решења, као и других теоријско-практичних разматрања. Тиме би се, у наредном периоду боље осмислио организован наступ на иностраном и домаћем тржишту и смишљење користиле комплементарне могућности понуде. Посматрајући дугорочнији развој туризма у Републици Српској, мој предлог је да се изврше корекције поједињих граница туристичких зона, у смислу проширења и обухватљања других антропогених и природно-географских локалитета, који такође имају свој туристички потенцијал (то се пре свега односи на туристичке зоне Козара, Тјентиште, Јахорина и бања Врућица). Обзиром да због ратних последица и послератних прилика на простору Републике Српске (Добојско-Бијељинска и Сарајевско-Зворничка регија), у наведеном периоду етапног Просторног плана, нису узете у обзор природно и антропогене туристичке вредности североисточног дела Републике, предлог је и издвајање посебне, *Зворничко-Дринске* туристичке зоне, која би обухватила реку Дрину од реке Саве до реке Дрињаче, Семберију, планину

Јаворник, Зворничко акумулационо језеро, манастир Тавна, насеља Зворник, Бијељина. Активни видови туризма били би транзитни, сеоски, културолошки, спортско-рекреативни. Такође, дугорочно посматарно, називање простора који обухвата Бања Врућица туристичком зоном није адекватно. Тако, Т. Ристић (1999), издваја „Теслићку туристичку зону, у оквиру Усорско-Укринске туристичке регије“. Предлог аутора овог рада је Теслићко-Добојска туристичка зона.

Ради организованијег наступа на иностраном и домаћем туристичком тржишту, довођења смештајних капацитета и остale туристичко-угоститељске и саобраћајне инфраструктуре у стање реално могућег коришћења и смишљенијег коришћења комплементарних могућности понуде у наредном периоду, потребно је извршити и рангирање туристичких зона на оне међународног и националног ранга. Такође, осим већ наведених активних и потенцијалних видова туризма, као перспективне, издвојио бих и манифестациони (уметнички, етнографски, верски, забавно-туристички, привредни, политичко-историјски, научно-стручни). (Бјељац, 1999). туризам.

Закључак

Туристичка регионализација је проблематика, која је као и туризам уопште, променљива, уколико се не примењује географска група критеријума. Дата туристичка регионализација, која је наслоњена на традиционалне називе и по њима препознатљива на туристичком тржишту, а базира се примарно на географску групу критеријума, не мора бити подложна променама при дужим временским раздобљима, као и административним променама.

У туристичком маркетингу, при практичној примени наведених простора, као туристичко тржиште треба деловати са понудом целовитих регија, а не као појединачни локалитети или дестинације, зато што у оквиру ових регија налазе туристичке вредности које могу бити замајац и целокупном привредном развоју неразвијених простора. То се посебно односи на пограничне просторе.

Догађаји на просторима бивше СФРЈ и СР БиХ, утицали су да се некад целовите и јединствене, атрактивне природне целине, новим политичко-административним поделама раздвоје државним и ентитетским границама. Посматрајући границу између Републике Српске и СР Југославије, уочава се комплементарност природних и антропогених туристичких вредности, издвојених у туристичке регије (Дринско-Зворничка и Дринско-Сребреничка са туристичким регијама Фрушка Гора (Бјељац 1999), Ваљевске планине, Тара-Златибор-Златар (Бјељац, Бурсаћ, 2000), као и Херцеговачка са туристичком регијом Дурмитор у Црној Гори). Успостављањем дипломатских односа између СРЈ и БиХ, односно, покретањем специјалних односа између Републике Српске и СРЈ, наведене туристичке регије би као туристичке регије од посебног значаја, представљале и значајну туристичку дестинацију у овом делу Европе. Слично је и са повезивањем природних целина (Јахорина, Требевић, Бјелашница, Озрен, Влашић, доњи токови река Сана и Плива и др), у целовите туристичке регије, са којима би се равноправно управљало у оба ентитета БиХ.

Може се закључити да предлог туристичке регионализације у овом граду, у великој мери одговара савременом стању туризма у Републици Српској.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Ж. Ђељац, Београд 1998.** „Туристичка регионализација географског простора Републике Србије”, у „Географска структура и регионализација”, 2 посебна издања ГИ Ј. Цвијић, САНУ, књига 53. стр. 97-107.
2. **Ж. Ђељац, Београд, 1999а** „Туристичке регије у оквиру геопростора Републике Србије”, у „Географска структура и регионализација”, 3, посебна издања ГИ Ј. Цвијић, САНУ.
3. Ж. Ђељац, Београд, 1999. „Туристичка реорганизација Војводине”, у Зборник радова ГИ Ј. Цвијић, САНУ.
4. Ж. Ђељац, Нови Сад, 1999. „Манифестациони туризам у Војводини”, докторска дисертација, рукопис, Институт за географију ПМФ, Универзитета у Новом Саду.
5. Ж. Ђељац, Ниш 2000. „Критеријуми туристичке регионализације, на примеру геопростора Републике Србије”, у Регионални развој и демографски токови балканских земаља, књ. 5. Економски факултет Универзитета у Нишу, стр. 109-116.
6. **Ж. Ђељац, М. Бурсаћ, Ниш, 2000,** „Туристичка регионализација Србије” у „Регионални развој и демографски токови балканских земаља”, књ. 5. Економски факултет Универзитета у Нишу, стр. 101-108.
7. М. Бурсаћ, Бања Лука 1999. „Методолошке и концепцијске основе за израду Просторног плана Републике Српске”, у „Зборник радова Љетње школе Урбанизма, Шипово 1998”, стр 15-23.
8. Б. Васовић, Београд 1971. „Регионална географија”, БИГЗ
9. Б. Васовић, Ж. Јовичић, Београд 1982, „Важније туристичко-географске регије Европе”,
10. М. Врек, Загреб 1990, „Град у регионалном и урбаном планирању”, Школска књига
11. Р. Гњато, Бања Лука, 1999. „Регионализација Републике Српске”, у „Зборник радова Љетње школе Урбанизма”, Шипово 1998, стр. 32-39.
12. **Z. Klarić, Ljubljana, 1987.** "Neka razmatranja o turističkoj regionalizaciji Jugoslavije na temelju indeksa turističke funkcionalnosti", u "Teorija i metodologija regionalne geografije", čas, Delo. št. 4, Odelek za geografijo Filosofske fakultete, Univerze v Ljubljani, str. 157-170.
13. **Међава, Р. Гњато. Ђ. Марић, З. Марјанац, Нови Сад 1996** „Потенцијали и перспективе развоја у Републици Српској”, у зборнику радова са научног скупа „Туристички потенцијали Југославије”, Институт за Географију ПМФ, Универзитет у Новом Саду, стр. 184-189.
14. С. Пашалић, „Туристички потенцијали Републике Српске”, у зборнику радова са научног скупа „Туристички потенцијали Југославије”, Институт за географију ПМФ, Универзитета у Новом Саду, стр. 180-183.
15. R. Pearce, 1979. "Towards a Geography of Tourism-Annals of tourism research, vol. VI 3 University of Wisconsin-Stout.
16. Б. Пиха, Београд, 1973. „Просторно планирање”, Принтер

17. Просторни план Републике Српске-етапни план 1996-2001, Бањалука 1996, Урбанистички завод Републике Српске
18. H. Robinson, London 1976. "A geography of Tourism" Mc Donald and Evans
19. Т. Ристић, Бања Лука, 1999. „Стање и перспективе развоја туризма општине Теслић", у Гласнику Географског друштва Републике Српске
20. Б. Тошић, Нови Сад, 1996. „Туристички промет у Србији", у Зборник радова научног скупа „Туристички потенцијали Југославије", Институт за географију ПМФ Универзитета у Новом Саду
21. Ђ. Чомић, Београд 1990, „Психологија туризма"

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 2001.
YEAR 2001.

Свеска 6
Volume 6

UDK:
911.2 : 556(497.15 ГРМЕЧ)

Раде Давидовић
Љупче Мильковић

КРАШКЕ ВОДЕ У ПОДНОЖЈУ ГРМЕЧА,
ПОТЕНЦИЈАЛНА ОПАСНОСТ ЗА ЗАГАЂЕЊЕ ВОДА
У НЕКИМ КОТЛИНАМА

Резиме: На Грмечу и његовом подножју заступљен је крашки рељеф. Грмеч окружују крашка поља Петровачко и Лушци поље. Она се налазе у подножју Грмече. На југозападу је Петровачко, а на североистоку, од Грмече, је Лушци поље. У овим пољима се јављају реке понорнице. Воде ових река се, подземним путем, појављују у виду јаких крашских врела: Црно врело (кањон Унаца), Крушница (Босанска Крупа), Санџица (Горња Санџица), Дабар и Здена (Сански Мост). Вода на понору је најчешће чиста, али се на свом путу до врела загади. Како? Неадекватно је одржавање понора и коришћење спелеолошких објеката (на релацији понор-врело).

Кључне речи: Грмеч, крашка поља, хидрографске везе, крашке воде.

KARST WATERS IN FOOTHILL OF GRMEČ, POTENTIAL DANGER FOR WATER POLLUTION IN SOME RAVINES

Abstract: On Grmeč and its foothill relief is dominant. Grmeč is surrounded with karst fields Petrovačko and Lušci field. They are situated in the foothill of Grmeč. In the southwest there is Petrovačko, and in the north-east from Grmeč there is Lušci field. In these fields lost rivers appear. Waters of these lost rivers, by underground way, appear as strong karst source: Crno vrelo (canyon Unaca), Krušnica (Bosanska Krupa), Sanica (Gornja Sanica), Dabar and Zdena (Sanski Most). Water is usually clear at the abyss, but on its way to source, it is polluted. How does it happen? Inadequate maintenance of abysses and use of speleological object (in relation to abyss-source)

Keywords: Grmeč, karst fields, connection, karst waters

УВОД

Планина Грмеч (1604 м) припада пределима Динарског система. Грмеч се налази у северозападној Босни и Херцеговини (према тренутној политичкој

* Др редовни професори универзитета Природноматематички факултет Институт за географију 210000 Нови Сад Трг Доситеја Обрадовића бр. 3

ситуацији, привремено је ван Републике Српске и припада Муслуманско-хрватској федерацији). Он је четврти планински венац „била“ правца пружања северозапад-југоисток. Грмеч окружују крашка поља Петровачко и Лушци поље. Грмеч је дуг 70 км са просечном ширином 10 км. Поред највишег Црног врха, истичу се још и врхови Јаворњак (1480 м) и Крушевац (1487 м).

На Грмечу и његовој суподини заступљен је крашки рељеф. Ови предели имају обиље воде у кречњачком подземљу а сиромашни су површинском водом. Грмеч прима довољну количину падавина: његово подножје Лушци Паланка 1.256 мм, Босански Петровац 1.313мм. На Грмечким падинама готово да нема јачег сталног врела. Питање је шта бива са тако обилним падавинама, које доспевају на његову површину. Те воде се губе у проширеним пукотинама његовог подземља. Оне се, по законима хидростатике и под утицајем гравитационе силе, јављају на топографским преломима. Ти топографски преломи су поменута крашка поља. Та вода се закратко задржава у пољима већ на њиховом ободу понире. Где се поново појављује? Појављује се на ободу котлине у северозападној Босни, у облику јаких крашких врела. У већини тих котлина су највећа насеља, која се снабдевају водом са тих врела. Да ли је та вода увек за употребу? Није, увек. Зашто? Није, због специфичне хидрографије и начина храњења врела.

ПОДЗЕМНЕ ХИДРОГРАФСКЕ ВЕЗЕ ПЕТРОВАЧКОГ ПОЉА

Петровачко поље се налази у северозападној Босни са највећим насељем у пољу Босанским Петровцем, по којем је и добило име. Смештено је између реке Уне на западу, Сане на истоку и Уница на југу. Југозападну и јужну границу чини планина Осјечница, на југоисточној страни је Клековача, на истоку је Срнетица и Бравско поље. Са северне и северозападне стране граница поља је одређена планином Грмеч, а са западне стране планина Лупина. Повшина Петровачког поља је 202,64 км², а надморска висина равни поља је од 520-730 метара [3].

Најдужа понорница Петровачког поља је Јапага. Она губи воду у понорској зони (620 м), која се простира од села Баре, преко Ревеника до села Медено Поље. Вода се појављује на Црном врелу, у долини Уница, на 340 м апсолутне висине. Врелски канали су нижи од коте понирања 280 метара. Праволинијска удаљеност понор-врело је 16 км. [4].

Друга утврђена подземна хидрографска веза у овом пољу је веза понор Дринић, са врелом Санице. Овај понор је у југоисточном делу Петровачког поља. Вода овог понора креће се кроз кречњачко подземље Срнетице, испод суседног Бравског поља и избија на врелу Санице (притока реке Сане, на јужном ободу Санске котлине). Праволинијска удаљеност понор-врело је 17 км.

Поменимо још једну подземну хидрографску везу Петровачког поља. Северо-западни део Петровачког поља има подземну хидрографску везу са врелом Крушницом. Понорска зона је у селу Рисовцу (520 м). Крушница је поред десне обале Уне, непосредно код Босанске Крупе (154 м). Праволинијска удаљеност понор-врело је 12,5 км, а вертикална разлика 366 метара [4].

У петровачком пољу постоје и друге подземне хидрографске везе. Навели смо оне везе које подземним путем снабдјевају водом: села разбијеног типа,

једно село збијеног типа и једно градско насеље. Јапага, подземним путем, снабдева водом Црно врело, а на то врело, упућено је више села у долини Унца. Понор у Дринићу снабдева врело Санице, а то врело снабдева водом насеље Горњу Саницу. Понор у Рисовцу снабдева водом село Крушницу, а оно град Босанску Крупу.

ПОДЗЕМНЕ ХИДРОГРАФСКЕ ВЕЗЕ ЛУШЦИ ПОЉА

Лушци поље се налази југозападно од Санског Моста. Са запада и југозапада границу поља представља планина Грмеч, док границу поља са осталих страна представљају узвишења, мање позната, која се дижу са крашке површи. Површ се простире између Лушци поља и Санске котлине. Поље се пружа правцем северозапад-југоисток, површине је 24,23 km² и надморске висине равни 377-389 метара [2].

Најдужа река, периодски ток и понорница, у пољу је Језерница. Њена дужина је 10,5 км. Она настаје на западном ободу поља, испод Грмече, а понире на источном делу поља, испод Јовичиног брда. Понори, су степеничasto поређани. Кота понирања, код стално активног понора је 390 метара апсолутне висине. Понирућа вода се појављује на два врела у Санској котлини - на Дабру и Здени. Врело Дабар се налази на 200 метара, а врело Здене на 175 метара апсолутне висине. Највећи део воде појављује се на врелу Добра (84,4%), а остали део на врелу Здене. Вода се креће кроз унутрашњост крашке површи која се простире између Лушци поља и Санске котлине [1].

На врело Дабар, за своје потребе, упућено је више стотина становника села Кљевци и Дабар. Са врела Здене се водом снабдева Сански Мост (са приградским насељима преко 15.000 становника).

Врело Санице и Крушнице (подземне воде Петровачког поља), као врела Дабар и Здена (воде Лушци поља), повремено, су загађене материјама органског порекла. Овде се морају истражити сви спелеолошки објекти, пре свега они са водом, на претпостављеном и бојењем утврђеном путу понор-врело.

ЗНАЧАЈ ИСТРАЖИВАЊА СПЕЛЕОЛОШКИХ ОБЈЕКАТА У ЦИЉУ СПРЕЧАВАЊА ХИДРОЗАГАБЕЊА НА ПРИМЕРУ КРАШКИХ ПОЉА ИСПОД ГРМЕЧА

Значајно је прецизно утврђивање подручја са којег се неко крашко врело храни водом. Само познавање територије храњења врела омогућује и предузимање мера заштите. Методе за утврђивање подземних вода су различите и познате. Овим методама се утврђују подземне везе понор, понорска зона - врело. У крашким теренима се, понекад, налазе спелеолошки објекти са водом којој се не зна порекло. Такав је случај са јамама. Дешава се да вода дотиче на дно јаме и отиче даље. Поставља се питање одакле та вода долази и куд даље отиче? Да би то утврдили потребна су, претходно, спелеолошка истраживања. Тим истраживањима потребно је утврдити који спелеолошки објекти имају воду. Потребно је извршити геоморфолошко-хидролошка истраживања на ширем подручју него што се сам објекат налази.

Конкретно, у пределу, крашке површи између Лушци поља и Санске котлине налази се велики број неистражених јама (села: Грдановци, Босански

Милановац, Бошњаци, Дабар и др.). Вода која понире у Лушци пољу подземно тече испод те површи и, како је констатовано, појављује се на врелима Дабар и Здена. Неке од поменутих јама на кречњачкој површини имају воду на свом дну. Поставља се питање, да ли је та вода иста као она која понире у Лушци пољу? Поред узимања узорака воде на врелима (Дабар и Здена) потребно је било узимати узроке воде у јамама са водом, на овој кречњачкој површи. На сличан начин потребно је поступити у осталим крашким пределима како би се утврдило порекло воде, у крашком подземљу, невидљиве са топографске површине. Овде су спелеолошка истраживања незаменљив вид претходних истраживања, пре коришћења уобичајених метода за праћење подземних токова.

Загађење крашких вода може се догодити у урбаним и руралним срединама. У урбаним областима се понекад скоро цео град (пример из овог града: Сански Мост, Босанска Крупа) или пак више насеља снабдева водом из крашког подземља. Поменимо нпр. Котор и насеља у истоименом заливу која се снабдевају водом из крашког залеђа Његушког и Граховског поља или насеља у подножју Бељанице, које се снабдевају водом из њене кречњачке унутрашњости (5). У руралним пределима вода се загађује на посредан и непосредан начин. Савремене агротехничке мере, у крашким пољима, налажу употребу хемијских средстава на бази органохлорних и органофосфатних једињења. Реално је очекивати да се ти препарати, понекад, неконтролисано и у већој мери примењују, што из жеље за већим приносом, што из незнана. Ако после тога дотично поље буде периодски плављено, онда ће се ти препарати наћи у понору, односно на другој страни ће се појавити на врелу са којег се становништво снабдева водом. Загађење врела Здene веће је у време периодског плављења Лушци поља. Други начин непосредног загађења подземног тока је чињеница што у нашим крашким пределима јаме обично служе као сточна гробља (аутори овог рада су то непосредно утврдили у својим родним селима, а и у другим крашким пределима широм Југославије и Републике Српске на теренским истраживањима). Примера ради, на понорима се појављује микробиолошки чиста вода, а на извору, који добија ту воду, јавља се микробиолошки загађена вода. Очигледно да се та вода загадила на подземном путу понор-врело. Како? Тада подземни ток има каналску или пукотинску везу са јамама на свом путу ка врелу и то са јамама-сточним гробљима.

ЗАКЉУЧАК

Загађеност изворских - врелских вода код нас се не контролише систематски. Тако да дође до неке епидемије, врше се анализе (попут епидемије трбушног тифуса 1956. године у Санском Мосту). На ободу крашким терена треба утврдити порекло те воде (што је урађено за наведена насеља у овом раду), потом утврдити, да ли та вода има везу са спелеолошким објектима у залеђу ових врела (што није утврђено код наведених насеља). Када се ово утврди, потребно је извршити одређене радње у вези са заштитом спелеолошких објеката са водом, како не би дошло до његовог загађења. Пракса је показала да се код нас штите врела, а не објекти који та врела снабдијевају водом. Тиме је само половинично заштићена та вода на врелу.

ЛИТЕРАТУРА

1. Давидовић Р. (1974): НЕКИ ПРИМЕРИ ОДСТУПАЊА ХИДРОГРАФСКОГ РАЗВОЈА ОД ТОПОГРАФСКОГ У СЕВЕРО-ЗАПАДНОЈ БОСНИ, Зборник радова ПМФ-а, св. 4 (стр. 149-157), Нови Сад.
2. Давидовић Р. (1975): ПОСТАНАК ЛУШЦИ ПОЉА, Зборник радова ПМФ-а (стр. 241-256), Нови Сад.
3. Давидовић Р. (1981): ПЕТРОВАЧКО ПОЉЕ, ГЕОМОРФОЛОШКО-ХИДРОЛОШКА ПРОУЧАВАЊА, Посебно издање ПМФ-а, Институт за географију, (стр. 1-147), Нови Сад.
4. Давидовић Р.& Миљковић Љ. (1981): ПОДЗЕМНЕ ХИДРОГРАФСКЕ ВЕЗЕ ПЕТРОВАЧКОГ ПОЉА, Зборник радова Осмог конгреса спелеолога Југославије (стр. 87-90), Бор.
5. Миљковић Љ,& Давидовић Р. (1996): ЗАШТИТА КРАШКИХ ВОДА У ЗОНИ ВИШЕНАМЕНСКОГ ВОДОПРИВРЕДНОГ СИСТЕМА „ГОРЊАК“ Конференција о актуелним проблемима заштите вода, „Заштита вода '96“, Југословенско друштво за заштиту вода и Друштво за заштиту вода Црне Горе, (стр. 511-515), Улцињ.

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 2001.

YEAR 2001.

Свеска 6

Volume 6

UDK:

911.373(497.11)

Милош Ђеловитић*

СЕВЕРИН

– Чувено српско насеље источне Билогоре –

Српска насеља у беловарском крају датирају од краја XVI вијека, кад су почела досељавања крајишника прво са запада, из Жумберка и Сења, а затим масовним пресељавањем из турског дијела Славоније. Једно од таквих, али нешто млађих по постанку насеља јесте и Северин, који је подигнут почетком XVII вијека, када Аустријска царевина насељава источне дијелове Вараждинске војне крајине, истовремено са узмицањем турске силе. Половином XVIII вијека Северин постаје сједиште Лепавинско-северинске епархије 1734. године, која се убрзо укида, вјероватно због чувене Северинске буне крајишника 1755. године. У Северину су постојале чак три православне цркве.

Савремени догађаји нису мимошли на Северин, који је претрпио исељавање дијела српског становништва под притиском националистичке пропаганде и државног терора.

Атар села Северин се налази у подножју брежуљкасте Билогоре, ниже од изохипсе од 200 м, док је највећи дио атара смјештен између изохипса од 120-130 м. Сеоски атар Северина заузима површину од 1246 ха или 12,5 km². Северин је смјештен између села Оровица на сјеверу (пажњу заслужује генеза назива овог села од почетног Ораховац до данашњег Оровац). На западу су атари села Циглене и Патковца, а на југозападу Даутана. На југоистоку се налази Булинац. На истоку највише је села, од Беденика на југу преко Ласовца и Равнеша до на сјевероистоку Кашљавца на падинама Билогоре са виноградима и клијетима-викендцима.

Географски положај села је одређен смјештајем на цести Бјеловар-Дарувар на 11 км југостично од Бјеловара и на 25 км сјеверозападно од Дарувара. Жељезничка пруга Бјеловар-Гарешница је пролазила јужно од села у периоду прије I свјетског рата са до седамдесетих година прошлог вијека, кад је укинута.

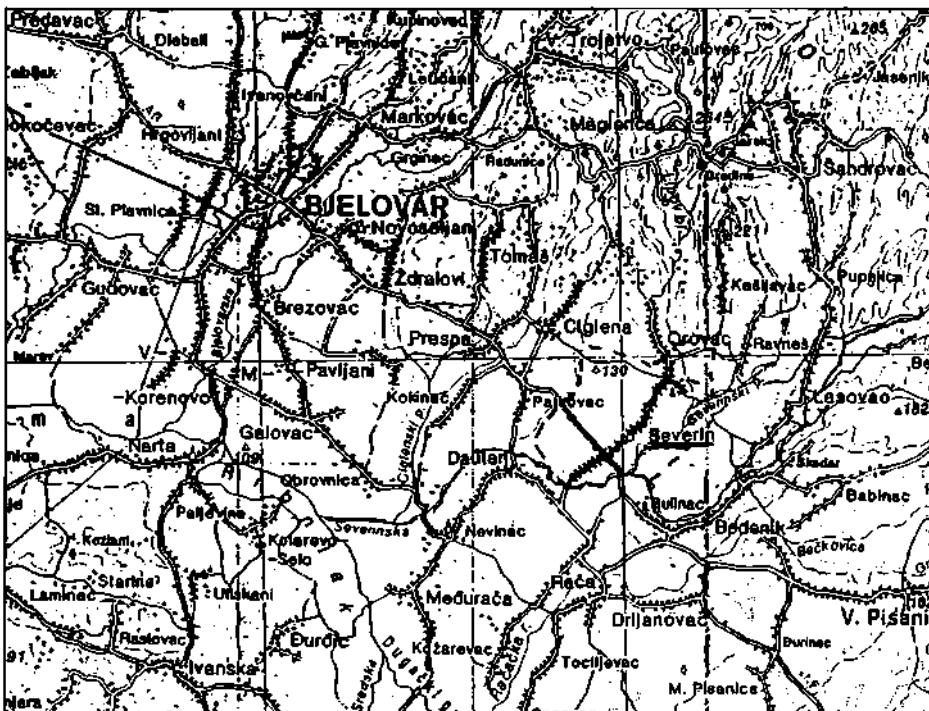
Подручје источне Билогоре изграђено је од најмлађих геолошких седимената плеистоцен (дилувија), чија се старост креће око 1,8 милиона година. Састоји се од седимената глине, иловаче, пијеска и понегдје на узвишењима остацима леса-прапора и њему сличним седиментима. У долини Северинског

* Др редовни професори универзитета у пензији. Бања Лука, Природноматематички факултет, др Младена Стојановића 2.

потока, који тече са Билогоре источно и јужно од насеља, налазе се и најмлађи, алувијални седименти (глина, иловача и муль).

Рельеф села Северина је највећим дијелом благо заталасан од заравни западно од насеља терен полагано пада према Северинском потоку, тако да су висинске разлике само до десетак метара. Сјеверни и западни дио села је нешто виши. И овдје се може говорити о ребрастом рельефу који доминира јужним дијеловима Билогоре, тако да су села редовито испружене правцем сјевер-југ, којим се пружају ребра рельефа. Рельеф је настао флувиоденудационим начином ерозијом потока који теку са сјевера према југу у већу ријеку Чесму. Народ блага узвишења-ребра рельефа, назива у беловарском крају брегови.

Сл. 1. Географски положај и смјештај Северина

Северин као и овај дио Хрватске има умјереноконтиненталну климу у којој средња јануарска температура се креће од минус 1 до 0°C и јулском средњом температуром између 21 и 22°C. Средња годишња количина падавина се креће између 800-900 mm. По Кепеновој класификацији клима овај простор припада умјеренотоплој и влажној клими. Максимум падавина је у касно пролеће и рано лето (мај-јун), што одлично одговара пољопривредним културама у фази развоја као и смањење падавина од августа до октобра уз знатно више сунца и топлине. Јесен је топлија од пролећа што је важно за дозревање главних пољопривредних култура (кукуруз, кромпир и др.) и за јесењу сјетву.

Тло од давнина има изузетно важан значај за све пољопривредне крајеве. Земља, тло је за сељака вјековима била све и сва. За међе на земљи су пале многе сељачке тврде главе. Тип тла је подзол-пепељуша, али има и остатака прапора-лесоликог одличног тла. Тла на узвишењима су болја по квалитету од оних низих, па су зато редовито под ораницним површинама. Док су она нижа поред Северинског потока са влажнијим, тешким тlima, која се налазе под ливадама или пашњацима. Тла Северина као и ширег беловарског простора одвијек су тражила ћубрење са стајским гнојивом, док су од недавно вјештачка ћубрива преузела ту важну улогу.

Вјековним марљивим радом бројних генерација земљорадника природно тло типа пепељуше или подзола односно смеђег шумског тла на крчевинама, претворено је у вриједно антропогено тло, које се у савременим условима све слабије користи и запушта услијед запуштања аграра и села.

Изглед сеоског пејзажа Северина се састоји од друмског типа насеља, које се пружа правцем сјевер-југ због таквог пружања рељефа. Главна цеста Ђеловар-Дарувар сијече село на јужној трећини. Око све бољих кућа градског изгледа се налазе господарске зграде, затим вртови и воћњаци, а слиједе ливаде и њиве источно и јужно од насеља. На међама су се задржала појединачна стабла храста или јасена, врба и топола.

У средини села се налази стара православна црква из 18. вијека, док је католичка изграђена тек 1998. године. На сјеверу се налази циглана, остаци млина, а поред села су остаци некад велике пољопривредне задруге у Северину.

Први писани документи о овоме простору потичу из 12. вијека. "Komarnička župa u novom uređenju u XII v. raspala se na tri manje župe, te su uz matičnu (u Podravini oko Prodavića, kasnijeg Novigrada) osnovane još Rovišće i Česmica na južnom dijelu starog područja. Granice velike komarničke župe su bile: Velika Rijeka na zapadu, Česma na jugu, Bedenički i Ribnjački potok na istoku i na sjever do Drave" (1,287). Беденички и Рибњачки поток се улијевају у Северински поток ниže самог села, док се истоимена села налазе на падинама Билогоре, Рибњачка до 265 м и Беденичка на 211 м висине. Ова села се налазе 5-8 km сјевероисточno од Северина, који се према томе у 12. вијеку налазио у великој комарничкој жупи.

Турски продори на овом простору интензивирају се од почетка 16. вијека са катастрофалним посљедицама за становништво и привреду. Славонија нагло пропада послије слома моћне угарске државе 1526. године код Мохача. Поразом Кацијанаера 1537. године код Ђакова у турске руке пада Пожешка Славонија. Посљедња велика турска офанзива 1552. године осваја Вировитицу, Чазму, Дубраву и низ утврда на Билогори и Мославини. Збрисана су насеља све до линије Копривница-Крижевци-Врбовец-Иванић. Аустријска држава прелази на одбрамбени систем организовањем Војне крајине 1540. године са центром у Вараждину. То је била прва, стара Словинска или Виндска крајина, која се касније назива по сједишту генерала-Вараждинска крајина. Аустрија насељава на пусту земљу слободне војнике, крајишнике, који су најчешће били Срби, звани Власи, православне вјере. Прво долазе Ускоци из Жумберка и Сења, који су распоређени око Ђурђевца у Подравини и Иванић. Одмах слиједе масовни преласци турских крајишника званих Пребјези од Пакраца на аустријску страну. Познат је 1551. године прелазак са

турске на аустријску страну војвода Ивана и Плавше Маргетића са стотињак војника, који су основали село Иванац на Калнику и Плавшинац код Копривнице на Билогори. Словинску крајину издржавају Штајерски сталежи, а заузврат добивају официрска мјеста. Овај простор је издвојен из јурисдикције Хрватске и њиме управља аустријска држава. Крајишници православне вјере су добили слободу вјериоисповијести и не могу бити кметови. Већ 1576. године велики надвојвода Карло упозорава Земаљску штајерску владу како већина војвода на Словинској крајини није римокатоличке него ускочке православне вјере (2,15).

Миром на ушћу ријеке Житве 1606. године Аустрија се изједначила са турском, јер више не мора плаћати данак турском султану, иако је изгубила два гранична подручја у Мађарској:Нађ-Кањижу код Драве и град Ђер на путу према Братислави и Бечу. Словинска-Вараждинска-Виндска крајина тим миром је добила за сусједа Турску и са сјевера, а не само са истока као до тада (3,72). Нова граница између два велика царства првипут је тачно одређена мировним уговором. То је уствари био широк простор између утврда-чардака

на једној и другој страни. Историјски је утврђена турска посада у Зденцима, нешто западније од ријеке Илове." Granica počinje nešto niže ušća rijeke Česme u Loinu (Lowa), tako da Popovača i Jelenska ostaju u Varaždinskom generalatu, polovi planinu Garabie (Garjavica ili Moslavacka planina) siječe rijeku Česmu kod sela Orlovac, koji ostaje u Krajini kao i Rača, Zeverin, Orahove (kasnije Orovac-MB), Chresnitzia (Trešnjevica-MB) i Calinovez (Kalinovac-MB). Iz Severina na karti vodi put za Stupčanicu prema Virovitici (3,72-73). Ово су подаци са карте Granica Varaždinskog generalata, према I. Buturcu iz 1639. године (4,47). Према тој карти почетком 17. вијека постоји село Северин, што потврђује и извор нешто касније. "Poslije 1612. godine grade se Castelli zu Severin i zu Sandrovec..." (5,60). Познати истраживач српског народа ових крајева Рад. М. Грујић, смјештава простор од Ровишта до Северина у треће миграције

Сл. - Црква Св. Петра и Павла у бившој резиденцији северинског епископа; саграђена 1770. а обнављана 1879 и 1895.

од 1597-1683. год. из разних наших обlastи преко Славоније и Хрватске... (6,155).

Српски краишници Вараждинског генералата са својом црквом успјели су да добију царске привилегије 1630. године STATUTA VALAHORUM, којим им се гарантује слобода вјере и војнички положај, самоуправа по селима са кнезовима и власништво над земљом у селима. Привилегије су чуване прво у манастиру Марча код Иванића, али су доношене и у цркву у Ровишћу да се приликом свечаности показују краишницима. И на крају су смјештене у скривницу цркве у Северину послије напуштања манастира Марче и оснивања Лепавинско-северинске епархије.

Аустријско царство нагло јача у 18. в. уводећи централизовани систем и јачајући католичку цркву. Манастир Марча је био први на удару и 1753. године из њега су истјерани калуђери, а књиге пренешене у оближњи манастир Лепавину. Бруталне мјере аустријских власти и католичке цркве жестоко су разјариле српске краишнике.

Оснивање Лепавинско-северинске епархије 1734. године, довело је до градње епархијске-владичанске резиденције у Северину, који постаје средиште побуна краишког, претежно српског (влашког), православног становништва. Марија Терезија, једна од највећих владара аустријске империје реорганизира Словинску, Винду-Вараждинску војну крајину, тако да Ђурђевачку регијменту (пуковнију) дијели на 12 кумпанија (сатнија од 206 краишника). Једна од тих кумпанија је имала сједиште у Северину, значајнијем насељу на крижању путева за Дарувар-Пакрац и за Вировитицу и у средишту бројних краишских, претежно српских, билогорских села.

Најпознатији историјски догађај за Северин јесте највећа буна краишника, Северинска буна почетком 1755. године, кад су граничари обију вјера написали царици Марији Терезији своје ПОТЕЖЧИЦЕ, у којим описују своје муке са војним властима. Повод за велику буну је било увођење новог мондура, који се морао новцем откупити. Бунтовни краишници су у бијесу побили неколико официра, које су ухватили у Северину, где се их се скupilo највише на једном мјесту - преко 20000 војника! Колики је био страх од буне види се по бјекству виших официра до Вараждина! Коловође буне преговарају са војним властима и учесници буне су сурово кажњени. Вођа буне су били Петар Љубојевић из Нарте са 66 година, капетан, Србин, ког су још звали "отац и мајка Виндишке крајине" (7,121), осуђен је на вјечну робију и конфискацију имовине. Други вођа побуне натпоручник Ђуро Мартиновић, католик из села Ламинца у Мославини такође је осуђен на вјечиту робију и конфискацију имовине (8,7 г). Укупно је 17 коловођа изгубило животе у Кањижи, док је 24 осуђено на робију и конфискацију имовине.

У народу, код граничара обију вјера остао је свјеж траг велике Северинске буне и царица Марија Терезија доноси одлуку о оснивању новог града Беловара, између Крижевца и Пакраца, недалеко вјечно бунтовних Ровишта, Марче и Северина.

Из тог бурног и за краишнике тешког 18. вијека постоје статистички подаци о броју становника и домаћина од Рад. М. Грујића. Иако су несигурни, они ипак могу послужити као оријентација. Северин је имао у 1755. 40 домаћина, а 1779. 26 домаћина, што одговара броју од 250-300 становника српске народности (2,222).

У Северину је успоставом 1734. године Лепавинско-северинске епархије изграђена резиденција за владику, поред које је изграђена дворска капела Покрова Богородице. Постојала је старија црква св. Арханђела и црква св. Петра и Павла, која и данас постоји у средини села. Први епископ је био Симеон Филиповић (1734-1743. године). У 1755. години парохија Северин је имала 40 домаца са 2 свештеника и 3 цркве (9,97). Одмах по доласку у ову пустињу епископ Филиповић отвара основну црквену школу, а учитељ је био Рус Максим Суворов. У школи се учио поред славено-српског језика и латински, језик. Учитељ Павле Класовић је почeo учити омладину латинском њемачком и српском језику, а школу су похађали не само дјечаци него још и више млађи монаси и свештеници. Чим је дошао у Северин (1735), основао је прву српску седњу школу за цео Вараждински генералат (9,114). Око 1739. године владика је довео у Северин "молера" Јоакима Марковића, који је отворио прву књижару и иконографску радионицу и тако омогућио снабдевање цркава, школа и појединача потребним књигама и иконама. (9,111).

Северинска епархија због вјерности православљу била је велика сметња непријатељима и зато је морала бити укинута (1750. године). Коначно укидање Лепавинско-северинске епархије изведено је 1771. године, кад је она у цијелости приклучена пакрачкој епархији. Тада војна власт приступа лицитацији зграда епархије што све продаје војном ерару за суму од 1419 форинти. Остало је још само парохијска црквица св. Петра и Павла. Пошто је у Северину 1770. године саграђена нова парохијска црква, стара црква је остала још пуних педесет година до 1825. У торњу те старе цркве налазиле су се народне привилегије (Статута Валахорум донешене из манастира Марче), које су сада пренешене у скривницу у новој цркви. Стара црква је срушена 1825. године тако да није остало ни трага епископској резиденцији у Северину.

Северин је постао нови центар народно-црквеног живота. Ту је боравио православни епископ, ту је била конзисторија као закочита црквена власт, школа, књижара, ту су биле и привилегије, основ народних права. Северин је постао нова Марча. Лепавинско-северинска епархија оправдала је, дакле своје постојање (9,12).

Старе православне крајишке обитељи у Северину су: Богдановићи, Бркићи, Босанац, Јелинић, Ковач, Мирићи, Поповићи, Радмиловићи, Соларићи и други. На далеко је позната католичка-хрватска крајишка обитељ из Северина Лалићи, затим Ловрићи, Ловренчевићи, Бинички и друге.

Као спомен на предтурско доба остаје назив села Словинска Ковачица, које се налази 8 км јужније од Северина, поред потока ковачице при ушћу у ријеку Чесму на граници котара Бјеловар. Тад се сав простор између Саве и Драве звао Словинија као и прва Словинска Војна крајина.

Развојачење Војне крајине имало је за посљедицу нагло цијепање кућних, крвних задруга и зато нагли пораст броја домаца. Истовремено је падао број чланова домаћинства са 12 у 1869. години на мање од 7 у 1900. години.

Кретање броја становништва Северина се може пратити по наредној табели.

Из табеле се може видјети неколико основних цртга развоја становништва села Северина. Прва је карактеристика сталан пораст броја становништва села од 1857. године до 1921. године, кад је село први пут премашило број од 1000 становника. Повећање је за 64 године изнijело више од једне трећине

Табела 2. Кретање броја становништва Северина (1857-1991. године)

Година пописа	Укупан број становника	Индекс	Хрвати	Срби	Југословени	Остали
1857.	652			344		
1869.	739					
1880.	665					
1890.	804					
1900.	882			277		
1910.	974					
1921.	1076			315		
1948.	993	100				
1953.	937	94				
1961.	912	92				
1971.	820	83				
1981.	760	75	499	93	129	23
1991.	673	68	482	83	57	29

(10,92)

почетног броја. Сличан ток је имао супротан процес опадања становништва од 1948. па до 1991. године, кад је село за 43 године изгубило исељавањем и изумирањем једну трећину становништва!

Српско становништво Северина је у 20. вијеку у сталном, а затим у наглом опадању, гашењу, изумирању, асимилацији. Понестаје биолошке снаге народу, који је овдје стигао у тешким ратним условима да брани своје право на опстанак истовремено бранећи Војну крајину, Хрватску и Штајерску. За разлику од хрватског становништва које се стално освјежава миграцијама из Загорја, Далмације, Лике, Херцеговине, српско становништво нема већ давно таквих досељавања.

Снажан талас индустријализације послије 1945. године одније је највредније кадрове у градове и село је опустошено деаграризацијом. У НОБ село Северин је масовно учествовало, како српско тако и хрватско становништво. Први предсједник котара Бјеловар 1945. године је био из Северина, старина ХСС-овац Ђуро Лалић.

Село поред старе циглане и млина добило творницу вискија, Кокте из сока вишња, која је дуже вријеме имала прођу широм земље. Пољопривредна задруга у Северину на далеко је била позната по великом посједу на западном дијелу сеоског атара и великој аграрној производњи. Све је током посљедње деценије 20. вијека пропало и нестало са преко три стотине исељених становника села. Остало је богата и плодна земља, али са старачким домаћинствима. И тако процес напуштања села траје неумитно и даље...

Српско становништво, иако је у попису становништва 1991. године чинило само 12% укупног, али са Југословенима и осталим сигурно је чинило више од једне петине укупног, налази се у завршној фази изумирања, које ће се завршити у добровољно-морај кроатизацији током 21. вијека. Основни узрок

изумирања српског становништва је стално смањење наталитета, велика ратна страдања, географска удаљеност од матице, недосатак досељавања и све више асимилација од стране већинског народа (изјашњавање као Југословен и слично).

Тако је судбина историјом додијелила славном српском Северину, у чијој се цркви 1818. године крстio Петар Прерадовић, велики пјесник и austriјски генерал, попришту велике буне краjiшника 1755. године, да се његово "становништво стопи са својом географском средином у којој живи неколико стојећа. Већ данас, а сутра још више, као спомен на њега остају цркве, гробља, топоними и писани споменици. То је и у историји народа, доста чест случај, чији су миграциони валови отишли предалеко од матице" (11,215).

ЛИТЕРАТУРА

1. Stjepan Pavičić, Česmica, Hrvatska enciklopedija, V, Zagreb, 1942. godine, str. 287.
2. Dr. Rad. M. Гrujić, Pakratchka eparkija Istorijsko-statistički pre-gled. Novi Sad, 1930.
3. Miloš Bjelovitić, Starе Pлавнице, Geografska studija sela pored Беловара. Бања Лука 1999.
4. Dr Josip Buturac, Rovišće, Rovišće 1975.
5. H. Bidermann, Die Serbenansiedlungen in Steiermark und in Warasdiner Grenzgeneralate. Mittheilungen des historischen Vereines für Steiermark XXXI. Graz 1883.
6. Rad. M. Гrujić, Најстарија српска насеља по северној Хрватској (до 1597. год.). Главник, Српског географског друштва, Година I, свеска 2. Београд 1912.
7. Dr Dragutin Feletar, Podravina, Općine Koprivnica, Đurđevac, Ludbreg u prošlosti i sadašnjosti, Koprivnica 1989.
8. Qud. Ivančan, Iztraga proti buntovnim krajišnikom Varaždinskoga generalata g. 1755. Vjestnik Kraljevskog Hrvatsko-slavonsko-Dalmatinskog Zemaljskog Arhiva, God. V, Zagreb 1903.
9. Dr Душан Кашић, Отпор марчанској унији Лепавинско-северинска епархија. Библиотека Православље књига 22. Аранђеловац 1986.
10. Dr Dragutin Feletar, Suvremene promjene u prostoru rasporedu stanovništva općine Bjelovar do 1991. godine, Bjelovarski zbornik, 4-5, Bjelovar 1994.
11. Miloš Bjelovitić, O izumirawu srpskog stanovništva u Hrvatskoj, Savez geografskih društava Jugoslavije, Zbornik radova XIII kongresa geografa SRJ. Priština (1989) 1991.

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 2001.
YEAR 2001.

Свеска 6
Volume 6

UDK:
325.254(497.11)

Nada Raduški*

POPIS IZBEGLICA U SRBIJI 2001. GODINE-STANJE I PERSPEKTIVE

Rezime: Poslednji popis izbeglica i ratom ugroženih lica koji je sproveden u Republici Srbiji juna 2001. godine pokazao je, u odnosu na pretpodni popis (1996.) određene promene u broju, strukturama, položaju i planovima za budućnost izbjegličke populacije. Podaci jasno pokazuju da se u Srbiji i dalje na snazi veliki broj izbjeglica (oko 450 hiljada) čiji je materijalni, statusni i imovinski položaj izuzetno težak, a rešavanje ovog pitanja složeno i sporo. Mada generalno postoje tri rešenja ovog pitanja (repatriacija, reintegracija i odlazak u treće zemlje), većina izbeglica želi da se trajno nastani na području Srbije, dok je veliki broj izbeglica i posle toliko godina izbeglištva neodlučan u pogledu svojih budućih planova, što pokazuje da su njihove odluke u tesnoj korelaciji sa političkim rešenjima i preduzetim merama.

Ključне reči: izbeglice, repatriacija, reintegracija, popis, Srbija.

THE SERBIA CENSUS OF REFUGEES IN 2001 - STATE AND PERSPECTIVE

Abstract: The last census of refugees and other war affected persons of the Serbia in 2001 indicated some changes in the number and structures of that population. There were about 450 thousand refugees, which the economic and social status in Serbia is very difficult, and its solution will require considerable effort. Generally speaking, there are three possible solutions of the refugee's problem: repatriation, local reintegration and emigration to the abroad. The most of refugees declared to stay in Republic of Serbia and because of that it is necessary to provide support and help to their reintegration in the society.

Key words: refugees, repatriation, census, Serbia.

Dezintegracija zemlje početkom devedesetih godina i stvaranje novih etnonacionalnih država na prostoru bivše Jugoslavije imali su za posledicu rat, "etničko čišćenje" i ogromne migracije stanovništva koje su, imajući u vidu njihov obim, uzroke i posledice, nesumnjivo obeležile poslednju deceniju XX veka. Sa izbijanjem ratnih sukoba došlo je do velikih premeštanja stanovništva, ogromnog broja izbeglica i interna raseljenih lica. Tako, prema podacima UNHCR-a, smatra se da je u tom periodu (krajem 1993.) od ukupno 15 miliona izbeglica u svetu, gotovo jedna petina (2,5 miliona) bila iz bivše Jugoslavije.

* Mr, istraživač - saradnik, Centar za demografska istraživanja Institut društvenih nauka, Beograd, tel. (38111) 3613 892. E-mail: raduski@eunet.yu

Izbeglištvo predstavlja specifičan vid migracionih kretanja koji sa demografskog, ekonomskog, pravnog, političkog i etničkog aspekta zaslužuje posebnu pažnju. Ono što karakteriše izbegličku populaciju u Srbiji jeste njihov dugogodišnji izbeglički status, kao i činjenica da, za razliku od ostalih zemalja u kojima su izbeglice smeštene po kolektivnim centrima, u Srbiji se velika većina nalazi kod rodbine i prijatelja, što zbog nepovoljne ekonomske situacije u kojoj se zemlja nalazi, ovo pitanje čini dodatno složenim i sporim. Pri tome, treba imati u vidu da će veliki broj izbeglica ostati na ovim prostorima, pa je neophodno obezbediti njihovu trajnu i plansku integraciju u društvo.

Broj i struktura izbeglog stanovništva

U proteklom periodu tačnije od prvog popisa izbeglica i ratom ugroženih lica (1996), njihov broj se smanjio, jer su neki rešili svoj status dobijanjem jugoslovenskog državljanstva, jedan broj se doselio u inostranstvo, a neki su se vratili u mesta odakle su prebegli (oko 57000 u Hrvatsku, od čega organizovano preko UNHCR-a oko 80000, dok broj izbeglica koji se vratio u Bosnu i Hercegovinu, zbog relativno lakog i čestog prelaska granice, nije pouzdan). Međutim, pored toga u Srbiji se i danas nalazi velika izbeglička populacija koja je isključena iz ekonomskog i društvenog života, pre svega po materijalnom i statusnom osnovu.

Najnoviji popis izbeglica i ratom ugroženih lica sproveden u Srbiji 2001. godine pokazao je izvesne promene u broju, strukturama, statusu i njihovim planovima za budućnost u odnosu na raniji period. Tako je u Srbiji registrovano ukupno 451980 izbeglica i ratom ugroženih klica (od čega prema međunarodnim pravnim normama status izbeglica ima 377131), što je u odnosu na prethodni popis apsolutno smanjenje za 166000 ili 26,8%. Najveći broj, gotovo dve trećine prebeglo je iz Hrvatske (62,9%), a zatim iz Bosne i Hercegovine (36,7%), dok je iz ostalih bivših jugoslovenskih republika neuporedivo manje što je razumljivo imajući u vidu prirodu etničkih sukoba i raniji broj stanovništva srpske nacionalnosti na ovim prostorima. (tabela 1).

Tabela 1. Izbeglice i ratom ugrožena lica prema zemlji porekla

	Izbeglice		Ratom ugrožena lica		Ukupno	
	broj	%	broj	%	broj	%
Bosna i Hercegovina	133749	35.5	32062	42.8	165811	36.7
Hrvatska	242744	64.4	41592	55.6	284336	62.9
Makedonija	9	0.0	139	0.2	148	0.0
Slovenija	629	0.1	1056	1.4	1685	0.4
Ukupno	377131	100.0	7849	100.0	451980	100.0

Izvor: Podaci popisa izbeglica i drugih ratom ugroženih lica, Komesarijat za izbeglice Republike Srbije, jun 2001.

Od ukupnog broja izbeglica (377131) u Centralnoj Srbiji se nalazi 51,2%, u Vojvodini 48,7%, dok je na Kosovu i Metohiji, zbog političkih prilika krajem 90-ih godina i iseljavanja velikog broja lica, broj izbeglica znatno smanjen (387) u odnosu na pet godina ranije (oko 20000) (tabela 2). Mada je u Centralnoj Srbiji i dalje veći broj izbeglica nego u Vojvodini, i u komparaciji sa prethodnim popisom ovde je izraženo znatno veće smanjenje u apsolutnom (za 97000) i relativnom iznosu (za 33,4%) nego u Vojvodini (46000 ili 20%). Vojvodina je područje gdje se slio najveći izbjeglički talas koji je po svom absolut-

nom broju prevazišao čak i veliku kolonizaciju stanovništva posle Drugog svetskog rata (1945-1948). Tako, najveći uticaj na pravce kretanja, razmeštaj i mesta nastanjivanja izbeglica u Vojvodini imao je i svojevremeni razmeštaj kolonista. Izbegličko stanovništvo i danas čini veliki procenat ukupne vojvodanske populacije (oko 9%), što znači da govo svako deseto lice koje sada živi u Vojvodini je sa ratom ugroženih područja bivše Jugoslavije. Istovremeno, u Centralnoj Srbiji učešće izbeglica u ukupnom stanovništvu iznosi oko 4%.

Tabela 2. Izbeglice prema ranijem i sadašnjem prebivalištu

	Centralna Srbija		Vojvodina		Kosovo Metohija		Ukupno	
	broj	%	broj	%	broj	%	%	
Bosna i Hercegovina	78154	40.5	55522	30.2	30.2	73	18.9	133749
Hrvatska	114776	59.3	127962	69.7	69.7	306	79.1	242744
Makedonija	3	0.0	6	0.0	0.0	0	0.0	9
Slovenija	390	0.2	231	0.1	0.1	8	2.1	629
Ukupno	193023	100.0	183721	100.0	387	387	100.0	377131

Izvor: Kao za tabelu 1.

Etnička heterogenost bivših jugoslovenskih republika, izmešanost različitih nacija, religija i kultura, s jedne strane i ideal homogenosti etničke strukture, s druge strane, doveo je do jugoslovenske tragedije, velikog broja poginulih, nestalih, izbeglica i interna raseljenih lica. Međunacionalni konflikti i ratni sukobi imali su za posledicu vojne ili prisilne etnocentrične migracije odnosno kretanje manjinskog stanovništva ka svojim matičnim državama. Pripadnici srpske nacionalnosti bežali su na teritorije u kojima njihove nacije predstavljaju većinsko stanovništvo. Tako, podaci pokazuju da su u nacionalnoj strukturi izbeglica i drugih ratom ugroženih lica na području Srbije preko 90% činili Srbi, zatim lica koja su se deklarisala kao Jugosloveni (oko 1,8%) i ostale nacionalnosti (Muslimani 1,2%, Crnogorci 1,1% i drugi).

Sastav izbeglog stanovništva registrovanog u Srbiji prema starosti i polu je relativno uravnotežen, odnosno nema značajnijih odstupanja u odnosu na autohtono stanovništvo (tabela 3.). Za razliku od prvog talasa izbeglica u kome su žene činile dve trećine odraslog stanovništva, prema podacima popisa iz 2001, žene čine 52,7% a muškarci 47,3%. U starosnoj strukturi, za proteklih pet godina znatno se smanjio udeo lica mlađih od 18 godina (sa 26,2% na 19,7%), ali je to rezultat u prvom redu njihovog starenja odnosno prelaska u sledeću starosnu kohortu.

Tabela 3. Izbeglice prema starosti i polu

Starost	Ženski		Muški		Ukupno	
	broj	%	broj	%	broj	%
0–4	4056	1.1	4373	1.2	8429	2.2
5–17	32304	8.6	33833	9.0	66137	17.5
18–59	117232	31.1	107727	28.6	224959	59.7
60+	45274	12.0	32332	8.6	77606	20.6
Ukupno	198866	52.7	178265	47.3	377131	100.0

Izvor: Kao za tabelu 1.

Medu izbegličkom populacijom većina ima završenu srednju školu (42,7%) zatim osmogodišnju (23,2%) dok oko 8% ima višu školu ili fakultet (tabela 4). U poređenju sa stanovništvom Srbije obrazovna struktura izbegličkog stanovništva je povoljnija, pa se može pretpostaviti da su lica sa višim nivoom obrazovanja mobilnija i da su se lakše odlučivali na izbeglištvo, ali postoji i opravdana pretpostavka o nedovoljnoj pouzdanosti podataka prilikom njihovog izjašnjavanja o stručnoj spremi.

Tabela 4. Izbeglice prema obrazovnoj strukturi

	Žene		Muškarci		Ukupno	
	broj	%	broj	%	broj	%
Bez obrazovanja	29538	14.9	15716	8.8	45254	12.0
Osnovna škola	51504	25.9	36115	20.3	87619	23.2
Srednja škola	76274	38.4	84747	47.5	161021	42.7
Više i visoko	14301	7.2	16249	9.1	30550	8.1
Bez odgovora	27249	13.7	25438	14.3	52687	14.0
Ukupno	198866	100.0	178265	100.0	377131	100.0

Izvor: Kao za tabelu 1.

Izbeglištvo pored ostalih negativnih konsekvenci ima za posledicu i prekid u obavljanju profesionalnih i radnih funkcija što znači isključenost iz ekonomskog života, materijalnu zavisnost i nemogućnost samostalnog izdržavanja. Podaci o zaposlenosti pokazuju da je većina izbeglica nezaposlena, mada se pri tome mora imati u vidu da je zapravo jedan broj izbeglica u većoj ili manjoj meri angažovan u sivoj ekonomiji, ali da ovaj radni status iz razumljivih razloga nije registrovan. Na osnovu anketnih istraživanja može se zaključiti da su mladi, nedovoljno obrazovani i žene u nepovoljnoj situaciji, kao i da izbegla lica koja obavljaju određeni posao ne rade u svojoj struci tj. nisu rešila svoje zaposlenje na adekvatan i trajan način. Imajući u vidu postojeće ekonomske uslove i činjenicu da u Srbiji ima preko 700 000 nezaposlenih, problem zapošljavanja izbeglica i drugih ratom ugroženih lica postaje još teži. Sve ovo upućuje na zaključak da se ova lica nalaze u veoma nepovoljnoj finansijskoj situaciji, kao i da većina živi ispod granice siromaštva. Očigledno da i pored značajne pružene humanitarne pomoći medunarodne zajednice ona nije bila dovoljna za potrebe izbeglog stanovništva jer neke procene ukazuju da je svega 10-20% ukupne humanitarne pomoći bivšim jugoslovenskim republikama upućeno SR Jugoslaviji.

Izbeglice prema smeštaju i planovima za budućnost

Za razliku od drugih zemalja u kojima su izbeglice uglavnom smeštene u izbegličkim logorima i kolektivnim centrima, u Srbiji se u početnom periodu preko polovine izbegličke populacije nalazilo kod rodbine i prijatelja, što je i razumljivo s obzirom na vrlo složenu solidarnost uslovljenu bliskim rodačkim vezama i tradicionalnim sistemom vrednosti. Koliko se status izbeglica promenio po ovom pitanju najbolje pokazuju podaci popisa iz 2001. godine, prema kojima je gotovo trećina (29,2%) i dalje smeštena kod rodbine i prijatelja, dok je jedan broj na neki način rešio svoj stambeni problem bilo da je u pitanju iznajmljeni (oko 165000 tj. 43,6%) ili sopstveni smeštaj (70000 tj. 17,1%), što je dva puta više u odnosu na ranije stanje. Međutim, činjenica da i posle toliko godina izbeglištva vrlo mali broj izbeglica ima sopstveni krov nad glavom predstavlja ne mali problem posebno imajući u vidu teške socio-ekonomske prilike u državi. Takođe, i dalje relativno veliki broj izbegli-

ca koji su već više godina smešteni kod rodaka i prijatelja predstavljaju veliki finansijski teret za ta porodična domaćinstva i njihov materijalni status (prema jednom ranijem istraživanju, u većini tih porodica na jednog člana domaćinstva dolazilo je manje od 10 metara kvadratnih stambenog prostora). Istovremeno, treba imati u vidu da od ukupne izbegličke populacije koja želi da ostane u Srbiji samo petina ima trajno rešeno stambeno pitanje, kao što je i realno prepostaviti da će jedan broj lica koja su neodlučna u pogledu svojih budućih planova takođe ostati u Srbiji, a od tog broja samo 12% ima sopstveni smeštaj (tabela 5).

Tabela 5. Izbeglice prema vrsti smeštaja i planovima za budućnost

Smeštaj	Ingerencija		Repatriacija		Neodlučni		Bez odgovora		Ukupno	
	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%
Kolektivni	10939	4.8	1280	6.4	7138	7.4	1782	5.3	21139	5.6
Rodbina, prijatelji	64682	28.4	7909	39.6	29041	30.3	9816	29.2	111448	29.6
Iznajmljen	96801	42.5	8092	40.5	44857	46.7	14670	43.6	164420	43.6
Sopstveni smeštaj	47965	21.1	1934	9.7	11482	12.0	5762	17.1	67143	17.8
Ostalo	7134	3.1	778	3.9	3485	3.6	1584	4.7	12981	3.4
Ukupno	227521	100.0	19993	100.0	96003	100.0	33614	100.0	377131	100.0

Izvor: Kao za tabelu 1.

Na buduće planove i želje izbeglica u pogledu rešavanja svog izbegličkog statusa deluju mnogi promenljivi faktori, naročito u neizvesnim ekonomskim i nestabilnim političkim uslovima. Proces prilagodavanja veoma je složen i obuhvata biološko i društveno adaptiranje pod kojim se podrazumeva psihološko, ekonomsko, kulturno kao i međuetničko prilagodavanje. Pod uticajem faktora nove društvene sredine u okviru specifične političko-ekonomske situacije u kojoj se Srbija nalazi, proces prilagodavanja je nekada veoma spor tako da se može graničiti sa manjim ili većim stepenom izolacije i rezistentnosti prema novim uticajima. Ova populacija je mnogo osjetljivija na tzv. pull i push činioce koji uobičajeno deluju u migracionim procesima i preko niza pozitivnih i negativnih faktora neposredno utiču na dugoročne planove i odluke izbeglica o svom budućem prebivalištu. U vreme sprovodenja prethodnog popisa, dve trećine izbeglog stanovništva (63,5%) se izjasnilo da želi da ostane u Srbiji, oko 8% bilo je za repatrijaciju, a oko 18% neodlučno. Koliko se socio-ekonomski položaj i status izbeglica promenio govore najnoviji podaci o njihovim planovima za budućnost, prema kojima 60% želi da se trajno nastani u Srbiji, samo 5% želi da se vrati u prethodno mesto boravka, dok se broj neodlučnih čak povećao na 25,5%, (tabela 6). Relativno veliki broj neodlučnih i posle toliko godina u izbeglištvu pokazuje da su njihove odluke u tesnoj korelaciji sa političkim rešenjima i preduzetim merama, odnosno da li će im u slučaju povratka biti vraćena imovina, da li će moći da se zaposle i pre svega da li će biti sigurni na područjima koja su zbog rata napustili. S druge strane, nije u potpunosti jasan njihov status i perspektive i ako ostanu u Srbiji. Može se zaključiti da su uglavnom mlađi, zaposleni, oni koji imaju viši nivo obrazovanja i koji su rešili stambeno pitanje u većoj meri opredeljuju za integraciju. Među licima koja planiraju repatrijaciju veći je udio starih, zatim lica nesrpske nacionalnosti, nezaposlenih kao i lica koja se nalaze u neadekvatnom smeštaju. Analiza izbeglica prema ranijem prebivalištu i planovima za budućnost, pokazuje da se izbegla lica iz Hrvatske najmanje odlučuju za repatrijaciju (4,3%) i u najvećem broju su neodlučni (27,4%), dok kod izbjeglica iz Bosne i Hercegovine manje je neodlučnih i duplo veći udio onih koji planiraju povratak. Najzad,

treba istaći da veliki broj (preko 30000) nije odgovorio na pitanje o svojim planovima za budućnost.

Tabela 6. Izbeglice prema ranijem prebivalištu i planovima za budućnost

Smeštaj	BiH		Hrvatska		Makedonija		Slovenija		Ukupno	
	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%
Integracija	80035	59,8	147093	60,6	4	44,4	389	61,8	227521	60,3
Bez odgovora	14746	11,0	18805	7,7	3	33,3	60	9,5	33614	8,9
Repatriacija	9578	7,2	10381	4,3	2	22,2	32	5,1	19993	5,3
Neodlučni	29390	22,0	66465	27,4	0	0,0	148	23,5	96003	25,5
Ukupno	133749	100,0	242744	100,0	9	100,0	629	100,0	377131	100,0

Izvor: Kao za tabelu 1.

Način trajnog rešavanja problema izbeglištva zasniva se na tri osnovna rešenja koja su u saglasnosti sa međunarodnom praksom. Prvo rešenje je repatrijacija, odnosno povratak izbeglica u svoju zemlju porekla. Svakako da ovo mora biti u skladu sa željama izbeglica, bezbednosnim uslovima i medudržavnim dogовором, odnosno prihvatanje povratka izbeglica od strane države iz koje su prebegli. Drugo rešenje je organizovana pomoć izbeglicama za odlazak u treće zemlje. Iseljenje a posebno njihov status i integraciju u tim zemljama nije lako obezbjediti, ali u saradnji sa UNHCR-om mogao bi da se postigne dogovor oko sticanja statusa izbeglice i kasnije postepenu integraciju. Ovo je vrlo bitno jer je često izbeglicama srpske nacionalnosti posebno u početnom periodu uskraćivan status izbeglica, pa je neophodno na međunarodnom planu se zalagati za očuvanje humanitarnog karaktera izbeglištva. Treće, i jedno od najvažnijih trajnih rešenja posebno imajući u vidu dugoročni karakter izbeglištva u Srbiji je lokalna ingerencija onog dela izbegličke populacije koja ne želi ili ne može da se vратi na područja odakle su prebegli.

Mada se planovi izbeglica za budućnost ne mogu smatrati pouzdanim ipak je sasvim izvesno da će velika većina ostati i trajno se nastaniti u Srbiji tim pre što su šanse za repatrijaciju još uvek neizvesne i male. Analiza onog segmenta izbegličke populacije koji želi da ostane u Srbiji (227521 lica), od posebnog je značaja jer ovim licima treba pomoći da se integrišu u društvo, što podrazumeva rešenje stambenog problema, nezaposlenosti, kao i regulisanje penzija, obezbedenje zdravstvene zaštite i obrazovanja.

Proces trajne integracije je složen i zahteva planski pristup pri čemu treba imati u vidu želje, interes i specifičnosti izbeglica kao i karakteristike pojedinih područja koja bi trebalo da ispunjavaju neke demografske (gustina naseljenosti, rast stanovništva i sl.) i socio-ekonomiske kriterijume (stopa nezaposlenosti, raspoloživi stambeni fond i dr.) za trajnu integraciju izbeglog stanovništva. Takođe, pomoć lokalne zajednice (dodeljivanje zemljišta za izgradnju stambenih objekata, poljoprivrednog zemljišta i izbora područja za sprovođenje programa planske integracije izbeglica.

Na kraju treba konstatovati i određene posredne ili neposredne posledice velikog broja izbeglica u protekloj deceniji na demografski razvitak Srbije. Masovna doseljavanja trajnijeg karaktera uticalo je na promenu socio-ekonomskih i demografskih odlika kako autohtonog tako i izbeglog stanovništva. Prilagodavanje izbeglica novoj sredini podrazumeva i istovremeno menjanje te sredine pod uticajem ne samo njihovog broja već i kulturnih, psiholoških i etničkih karakteristika. Doseljavanje velikog broja izbeglica u Srbiju neposredno je uticalo na povećanje obima stanovništva, ali je to u izvesnoj meri kompenzirano intenzivnjim iseljavanjem autohtonog stanovništva u inostranstvo (naročito mladih i

visokoobrazovanih) tokom 90-ih godina, iz političkih i ekonomskih razloga. S druge strane, može se pretpostaviti da izbeglička populacija neće imati značajniji uticaj na promenu demografskih struktura stanovništva Srbije, kao ni na dugogodišnje negativne tendencije u prirodnom kretanju dok se intenzitet budućih unutrašnjih i spoljnih migracija ne može sa sigurnošću predvideti. Istovremeno, opravdano se pretpostavlja da je etnička struktura Srbije bitno izmenjena u odnosu na period pre raspada prethodne Jugoslavije. Nacionalni sastav izbeglica i drugih ratom ugroženih lica doseljenih u Srbiju, kao i etno-centrične (voljne ili prisilne) migracije uticali su na promenu etničke mape Srbije. U isto vreme, etničkoj homogenizaciji doprinelo je i iseljavanje pripadnika nesrpske nacionalnosti (Hrvati, Slovenci, Makedonci...) u svoje matične države iz političkih i ekonomskih razloga. Tako se procenjuje, da je došlo do prasta udela Srba u ukupnom stanovništvu Srbije (sa 66% na preko 68%) kao i Vojvodine (sa 57% na oko 60%) ali i da su se udeli nekih nacionalnosti smanjili (na primer, Madara sa 3,5% na 3,2%, Hrvata sa 1,1% na 0,9% i dr.)

Medutim, pravu sliku o kvantitativnim i kvalitativnim promenama u demografskom razvitu, teritorijalnom razmeštaju, migracijama i strukturama stanovništva Srbije pokazaće tek očekivani popis stanovništva 2002. godine.

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 2001.
YEAR 2001.

Свеска 6
Volume 6

UDK:
173.1

Душан Дрљача*
Ирена Медар*

ПУТЕВИ ПРЕВАЗИЛАЖЕЊА ГРУПНЕ
ЗАТВОРЕНОСТИ: ЕТНИЧКИ/НАЦИОНАЛНО
МЈЕШОВИТИ БРАКОВИ

Извод: У овом раду се говори о етнички/национално мјешовитим браковима као једном од видова превазилажења групне затворености.

Кључне ријечи: хомогени бракови, етнички/национално мјешовити бракови, етнохетерогамија, транскултурацијски елементи.

Abstract: In this work we talk about ethnically/nationally mixed marriages which are one of the ways of overcoming group isolation.

Key words: homogeneous marriages, ethnically/nationally mixed marriages, ethno-heterogamy, transculturation elements.

Етнички/национално мјешовити бракови (у даљем тексту: етнохетерогамија) један су од видова превазилажења групне затворености. Теренска проучавања национално мјешовитих бракова, откривају исто тако, путеве међусобног прожимања два или више етника и на основу брачних веза.

Појава транскултурацијских елемената на датом терену у близкој је вези са етнохетерогамијом. Примјера ради, транскултурацијске појаве у посавском дијелу Републике Српске садрже елементе сјеверноевропске (Њемци, Холанђани), алпске (Италијани из Тирола), карпатскогалицијске (Пољаци, Украјинци, Чеси, Моравци), панонске (Мађари) и балканске (јужнословенски народи) културе, обликоване претежно од краја 19. и до половине 20. вијека.

1.

Што се тиче досад регистроване појавности етнички/национално мјешовитих бракова на нашим просторима, од помоћи за убудуће могу бити нека предходна запажања. То се, прије свега, односи на непотпуност, па и непоузданост глобалних статистичких података. Ти подаци, са свим врлинама и манама,

*Др Душан Дрљача, Етнографски институт, САНУ, Београд
Ирена Медар, асистент, Природно-математички факултет, Бања Лука. Рад примљен 25.03.2002.

само су путоказ за прибављање оних прецизнијих у локалним срединама према којима, такође, не смијемо гајити илузију о апсолутној тачности.

Половином шездесетих година 20. вијека, укидањем административне обавезе да се у матична акта уноси подatak о националној припадности супружника, преостала је једина могућност да "препозивање" таквих бракова у малим срединама врши истраживач, уз помоћ обавијештеног локалног казивача, што наравно усложњава сама истраживања.

Сличне тешкоће се јављају и приликом утврђивања бројности етнички хетерогених бракова на датом терену. И ту се, у самом теренском испитивању треба клонити произвољног уопштавања. На примјер, број регистрованих етнички/национално мјешовитих бракова у једној средини уопште не мора да значи да ти супружници и живе на датом терену; или су се супружници убрзо по вјенчању одселили (под притиском средине!), што је веома честа појава, или су само – с обзиром на поријекло једног од партнера дошли у његов завичај да ту склопе брак. Етнички хетерогени бракови, који од самог склањања живе и дјелују у завичајној средини, чине – по правилу – незнатац проценат ту склопљених мјешовитих бракова. С поменутом малобројношћу на домаћилном терену у вези је и недовољно снажан утицај таквих породица на прихватање транскултурацијских елемената, на свеукупне етничке процесе и међуетничке односе у таквој средини.

Једна врста етнички/национално мјешовитих бракова функционише, ипак, на скоро сваком испитиваном подручју. Постоје већ деценијама, а у свом завичају проводе ограничено вријeme, једном или давапут годишње. То су бракови оних који "привремено" бораве у иностранству и дјелују у завичајној средини као својеврсни модел превазилажења етничке/националне учаурености. Административне службе располажу најчешће евиденцијом о броју таквих бракова, рјеђе о карактеру мјешовитих брачних веза својих грађана у другим земљама.

2.

Сљедећа наша запажања се односе на неједнаку заступљеност етно-хетерогамије у руралним и урбаним срединама, на посебност брачне провенцијенције у етнички/национално мјешовитим браковима, неједнако учешће полова, повољна и неповољна времена за етнохетерогамију, засићеност поједињих типова мјешовитих бракова у ратним временима, заступљеност припадника већинског народа у етнохетерогамији, слободи избора етнички различитог партнера и препрекама у том избору, презименима и именима у мјешовитим браковима.

Етнички мјешовитих бракова је неупоредиво више у градовима, што је и разумљиво, него у селима мада у том погледу има изузетака кад су упитању рурална насеља с националним мањинама. Већа градска заступљеност хетерогамије посебно је изражена у српско-муслиманским срединама (нпр. у Рашкој области, у Републици Српској) где су муслимани, процентуално узвеши, претежно градско становништво.

Брачна провенцијенција етничке хетерогамије веома је прецизно одређена, јер прати не само миграциону кретања на релацији село-град, већ и искса стална исељавања од прије неколико деценија. Партинер друге национал-

ности, која је веома присутна у завичају, проналази се – по правилу – у другој, удаљенијој средини.

Неједнако је у етничкој хетерогамији учешће половца. У склапању етнички мјешовитих бракова предњаче мушкарци с обзиром на њихову физичку и друштвену покретљивост (рад ван мјеста становаша, служење војног рока, привремени боравак у иностранству), који доводе невјесте из других средина, на што значајно утиче и појава "мањка удавача" које одлазе из завичаја на школовање и најчешће се удају у градовима. На посебној су цијени етнички различите дјевојке из досељеничких (алохтоних) породица за често престареље партнere у сатриначким (аутохтоним) породицама.

У погледу склапања етнички мјешовитих бракова постоје године и деценије учсталости и исти такви периоди затишја, па чак и изостанка етнохетерогамије. Занимљиво је и питање колективног (регионалног, локалног, породичног) опредељења за етнохетерогамију као и "моде" на одређени вид етнички/национално мјешовитог брака. Изузев разлога неуједначености тзв. брачног узраста, непољовних међуетничких односа након ратних сукоба, затим жеље да се брак склопи с припадником "побједничког" народа, и политичка заоштравања могу бити узрок изостајања етнички/национално мјешовитих бракова (на примјер, српско-албанских, муслиманско-српских и др.).

Познато је из прошлости на нашим просторима да у ратним приликама постоје мање или више заштићени типови етнички/национално мјешовитих бракова, што је најчешће условљено политичком оријентацијом већинског/доминантног становништва према матичној нацији супружника.

Заступљеност припадника већинског народа у брачној хетерогамији проучаваног региона није увијек најтипичнија одлика, поготово ако ту средину насељавају релативно новији досељеници из европских земаља, као што је то случај са неким колонизационим подручјима Републике Српске. Остављајући по страни могуће и понекад изражене асимилационе притиске различите врсте и пасиван утицај многонационалне средине од значаја за слободан избор инородног партнера могу бити и многи разлози: јединство вјере или религијска сродност (римокатолици-грекокатолици, грекокатолици-православни), исти претходни завичај за секундарне мигранте (Буковина, Галиција) језичка сродност (русински-украјински, словачки-пољски), веома релевантна за земљораднике припадност типу традицијске културе (нпр. карпатске: Чеси-Словаци, Украјинци-Пољаци) и сл. резултати наших етнолошких проучавања у неколико средина у Југославији и иностранству показују да је за тај избор већег значаја била близкост традицијске културе - поготово у руралним заједницама, од на примјер, истости вјере.

Уз поменуте факторе привлачности, поменимо само неке чиниоце одбијања, који се испољавају у заосталијим срединама и нису увијек етничке природе. То су: различит однос према брачном узрасту невјесте (убичајен женски сениорат или малољеност супружника), специфичан став према домазетству, имовинско-правним односима, разводима и др.

У склопљеним етнички/национално мјешовитим браковима није небитан однос супружника према породичном имену и личном имену дјече. Задржавање дјевојачког презимена невјесте у браку, а посебно етнички хетерогеном, својеврстан је показатељ друштвене еманципације, већ и (транспарентно) истицање сопственог етничког поријекла. Правна могућност да

женик узме невјестино презиме, још увијек се не користи на нашим просторима. Ту је, затим, и однос према избору имена дјеце из етнички хетерогамних бракова. Имена се бирају из регистра личних имена припадника властите групе (нпр. очеве етничке заједнице – што је чешћи случај), посредних или страних имена – све то уз обавезну и изражену подјелу на различита права мушки и женске дјеце.

3.

Теренска проучавања узрока и пољедица етнички/национално мјешовитих бракова требало би да обавезно имају два вида: Етничку хетерогамију супружника поријеклом из хомогених бракова и Етничку хетерогамију супружника поријеклом из мјешовитих бракова, јер се процеси у ове две категорије знатно разликују, ако ни по чему другом оно по динамици промјена.

За суптилнији приступ браковима разнојезичних партнера требало би да истраживач, осим познавања одлика различитих традицијских култура којима партнери припадају, влада бар у основним цртама језиком једног и другог партнера. Свођење цјелокупне проблематике култура у контакту на само један језик, поједностављује резултате истраживања до неприхватљивих уопштавања.

Испитивање брачних партнера и њихових потомака изузетно је сложен и длеикатан посао, јер понекад и преко сваке мјере, задире у приватност. Стога се истраживања неријетко продужавају, понекад им недостаје дијахронска димензија и често су непријатна колико за испитанike толико и за испитиваче.

Не треба посебно истицати да су солидна проучавања етнохетерогамије и финансијски веома захтјевна и не би их требало почињати недовољним и несигурним средствима.

4.

Савремена проучавања етнохетерогамије у Републици Српској морају поћи од резултата Пописа становништва 1991. године - по насељеним мјестима и од доступних и релевантних локалних извора за прецизно одабране пунктове. Апроксимативно утврђени број склопљених етнички/мјешовитих бракова био би, тако, полазна основа за трагање за подацима: колико је тих породица послије 1992. године преостало на датом терену, у непромијењеном брачном стању, колико се бракова развело (разлози!), а колико се одселило и на коју страну; колико се послије Дејтонског споразума вратило и који су нови трендови у етнохетерогамији.

У најсведенијем избору пунккова, Републику Српску могло би представљати 5 пунккова (4+1), и то: Бања Лука, Пријавор, Бијељина, Требиње и Брчко као контролни пункт. Бања Лука се предлаже као етнички најшароликији град Републике Српске; Пријавор као мултиетнички центар досељавања разних народности крајем 19. вијека; Бијељина за проучавање српско-муслиманских мјешовитих бракова; Требиње треба да представља Српску Херцеговину. Српско Сарајево изостаје као могући пункт због територијалних помјерања и изузетно измијењене етничке структуре. О неким одликама

етничке хетерогамије данас у Бањој Луци и етнички/национално мјешовитим браковима све до пред крај прошлог вијека у Прњавору биће у овом излгању нешто више ријечи.

Општину Бања Лука у периоду 1948-1991. године карактерише изразита етничка хетерогеност, која се огледа у великом броју националности. У овом својеврсном етничком шаренилу српска националност доминира кроз цијели историјско развојни пут насељавања овог простора. У посљедњих десет година у националној структури становништва општине Бања Лука још доминантније је изражено учешће српског становништва. То је посљедица ратних разарања и присилних миграција српског становништва које је бежало са несрпских територија које су до јуче биле њихов завичај спашавајући се од сигурне смрти и тражећи уточиште на подручју општина у Републици Српској. Међутим, право стање ствари ће се имати када се изврши први посљератни попис који је требао бити проведен почетком 2001. године али је његову имплементацију спријечила Међународна заједница.

Ако се узме у обзир изразита етничка хетерогеност овог простора за претпоставити је да је на овом подручју био и одређен проценат мјешовитих бракова. Под појмом "мјешовити брак" подразумијевамо брак склопљен између супружника који су различите етничке или вјерске припадности. Значајно је напоменути да се овим проблемом до данашњих дана нико није бавио и да до података о структури склопљених бракова на подручју општине Бања Лука није могуће доћи у Заводу за статистику Републике Српске нити у било којој другој Владиној или невладиној организацији. Једини извор података су Матичне књиге вјенчаних које се у Матичном уреду воде за сваку календарску годину. Због временске ограниченошти одлучили смо се да методом случајног избора одаберемо Матичне књиге вјенчаних из три године и то једну из периода прије грађанског рата на овим просторима (1988. година), једну из ратних година (1993. година) и једну из периода послије грађанског рата (2000. година). У следећој табели дати су резултати овог истраживања.

Табела 3. Број мјешовитих бракова склопљених 1988, 1993. и 2000. године у општини Бања Лука

	1988		1993		2000	
	број	%	број	%	број	5
Мјешовити брак између држављана Републике Српске	165	16,4	45	5,2	49	5,5
Мјешовити брак са једним страним држављанином	7	0,69	13	1,5	97	10,9
Укупан број мјешовитих бракова	172	17,1	58	6,7	156	17,6
Укупан број склопљених бракова	1005	100	859	100	885	100

У Матичне књиге вјенчаних из 2000. године уведене су рубрике у којима се супружници изјашњавају о националној и вјерској припадности, тако да су подаци из 2000. године прецизни. Што се тиче података из 1988. и 1993. године они се базирају на субјективној процјени истраживача. Националну и вјерску

припадност одређивали смо према имену и презимену супружника, именима родитеља и донекле према мјесту рођења.

Анализом података добијених из Матичних књига вјенчаних и из разгово-ра са госпођом Видом Гуслов која ради као матичар у Матичном уреду Бање Луке преко 30 година дошли смо до сљедећих закључака:

– У периоду прије грађанског рата око 20% од укупног броја склопљених бракова отпада на мјешовите бракове. Углавном су то били бракови склопљени између Срба и муслимана, те Хрвата и муслимана. Тек око 1% чинили су бракови у којима један супружник није био држављанин Републике Српске

– У ратном периоду је проценат склопљених мјешовитих бракова опао на 7-8% годишње. И даље су то, углавном били бракови између Срба и муслимана, те Хрвата и муслимана. Проценат бракова склопљених са страним држављанима је незнатно порастао

– У посљератном периоду проценат склопљених мјешовитих бракова је опет порастао на близу 20%. Ипак, у овом периоду тек око 5% бракова је склопљено између држављана Републике Српске различитих националности или вјериоповјести, док је проценат бракова склопљених са страним држављанима порастао на око 10%. Овај пораст бракова са страним држављанима има да узрока. Први је повећан број странаца, који су у оквиру "мировне мисије" дошли у Републику Српску. Многи држављани Републике Српске су се усљед ратних збивања иселили у иностранство и тамо склопили брак са држављанима тих земаља што је у великој мјери узроковало пораст броја мјешовитих бракова.

Немогуће је у овом раду не споменути судбину мјешовитих бракова које је грађански рат затекао на простору Републике Српске. Бракови у којима је супруг српске националности су у већини случајева наставили да живе у Републици Српској. Потпуно је другачија ситуација са браковима у којима је мушкарац био несрпске националности. Због неодазивања у Војску Републике Српске, ови мушкарци су углавном остајали без посла, што је опет узроковало њихово исељавање из Републике Српске. Најчешће су одлазиле комплетне породице. У не тако малом броју одлазили су сами мушкарци, а жене и дјеца су остајале да би сачували имовину. По завршетку грађанског рата дио мушкарца се вратио, док је дио остао да живи у "новој домовини", најчешће са "новом женом".

Страни досељеници у Прњавор и околину, крајем 19. вијека, основали су – према захтјевима тадашњих аустро-угарских власти – етнички и вјерски "чисте" колоније. То је био само један од разлога што до Другог свјетског рата није било, на примјер, мјешовитих бракова евангелистичких Њемаца са другим народима. При kraју колонизације, дозвољено је формирање мјешовитих колонија, па је пољско-украјинска хетерогамија, започета у Галицији, још више узnapредovala у Босни. Након Другог свјетског рата из Босне су се одселили сви Њемци и Мађари и скоро сви Пољаци, па су изостале претпоставке или су сведене на најмању могућу мјеру, за етнохетерогамију те врсте. Међутим, према нашим истраживањима из седамдесетих година 20. вијека, Италијани су се највише и у знатном броју мијешали са Србима, Чеси и Моравци међусобно и у високом проценту са преосталим Пољацима, Украјинци са малобројним Пољацима и Србима. Према попису становништва из

1991. године у Прњавору и околним селима живјело је 46894 становника, од којих 83% на селу. Око 10% становника Прњавора и околине било је сврстано у пописну категорију "Остали" и "Југословени" (2711 и 1718). У оквиру те двије категорије могао се, без сумње, открити највећи број (неколико стотина или чак више од хиљаду) људи у етнички/национално мјешовитим браковима.

Једини на територији Републике Српске дистрикт Брчко био би, с обзиром на своје специфичности, контролни пункт. Према резултатима Пописа становништва из 1991. године у етнички мјешовитој општини било је апсолутно "чистих", једнонационалних насеља (Чосета, Чанде – муслимани, Крбете – Срби, Ланишта – Хрвати), што је јединствен случај за мултиетничке средине у Босни и Херцеговини. Сада је Брчко са окolinom територија на коју се, релативно масовно и убрзано, уз помоћ међународне заједнице, враћају изbjеглице разних народности. Склапање етнички/национално хетерогених бракова или њихов изостанак у садашње вријеме био би наговјештај позитивних или негативних рјешења за будући заједнички живот.

5.

Задржали смо се само на неким елементима појавности у проучавању етнохетерогамије, уз напомену да је упитању само уводна димензија предстојећих мултидисциплинарних испитивања.

Своје погледе на будућа испитивања етнички/национално мјешовитих бракова имали смо прилику да упоредимо са приступом који су на конференцији: "Мјешовити бракови као мост за мултикултуралност у Југоисточној Европи", у организацији Европског центра за мир и развој (марта 2002. године у Београду) изнијели представници скоро свих земаља (изостала Хрватска) нашег региона.

Испоставило се да у већини ових земаља располажу веома прецизним подацима, посљедњих редовних пописа, поготово кад је ријеч о религијској припадносити супружника. Неке државе су једнонационалне са 5-8% етнички/национално различитог становништва чиме је сужен простор за склапање мјешовитих бракова (Албанија, Грчка, Словенија), а неке су у погледу хетерогамије много затвореније (Бугарска 1,78%). Неки истраживачи су проблем поједностављивали сводећи га намеђурелигијску размјену партнера, што је само један вид нашег проучавања.

Изосало је подробније разматрање питања испитивања мјешовитих бракова у традиционално стабилним (аутохтоним) заједницама и мигрантским (алохтоним) заједницама, односно, прецизније одређивање приступа браковима Рома са представницима других етника у датој средини. Нека проучавања имају ту олакшицу јер су подручја етничког/националног мјешања распоређена углавном у приградничном појасу с једне и друге стране границе, тако да могу да се формирају двострани (билатерални) истраживачки тимови и тако добије заокруженија слика.

С обзиром да проучавања мјешовитих бракова у Југоисточној Европи треба да трају четири године од почетка финансирања пројекта, биће довољно времена за даљу разраду методологије, а затим и за усклађивање нашег приступа истраживању.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Вуковић, А. (1988): **Мешовити српско-енглески бракови у Лондону.** Етнолошке свеске, број IX, Београд-Нови Пазар.
2. Дрљача, Д. (1971): **Национално мјешовити бракови сремских Русина** Традиционална култура југословенских Русина, Нови Сад.
3. Дрљача, Д. (1981): **Етнолошка грађа о становништву Брзе Паланке у посљедњих сто година.** Зборник радова Етнографског института САНУ, књига 11, Београд.
4. Дрљача, Д. (1983): **Матичне књиге као извор за проучавање етничких процеса.** Гледишта, број 1-2, Београд.
5. Дрљача, Д. (1984): **Учесничко посматрање као вид проучавања брака и породице у граду.** Етнолошке свеске, број V, Београд.
6. Дрљача, Д. (1987): **Значај етнолошких стационарних и поновљених проучавања једног насеља.** Етнолошке свеске, број VIII, Београд-Крушевача.
7. Дрљача, Д. (1990): **Национално мјешовити бракови Срба у околини Будимпеште.** Сеоба Срба некад и сад, Београд.
8. Петровић, Р. (2002): **Чиниоци демографских промена српског становништва у Хрватској.** Научни скуп САНУ: Избјеглице из Хрватске, Београд.
9. Прелић, М. (1997): **Српско-мађарски бракови у Будимпешти и околини.** Етнографски институт САНУ Посебно издање: Етнички и етно-културни контакти у панонско-карпатском басену, Београд.
10. Радовановић, М. (1971): **Неке промене у традиционалном склапању брака код бачких Русина.** Традиционална култура југословенских Русина, Нови Сад.

Dušan Drljača, Irena Medar

THE WAYS OF OVERCOMING GROUP ISOLATION: ETHNICALLY/NATIONALLY MIXED MARRIAGES

SUMMARY

Ethnically/nationally mixed marriages are one of the ways of overcoming group isolation. The field studies of nationally mixed marriages also reveal the ways of mutual pervasion of two or more ethnic groups through matrimonial bonds.

Insofar as the hitherto registered incidence of ethnically/nationally mixed marriages in our territories is concerned, some earlier observations can be of help in future research. This refers, above all, to the fact that global statistical data are incomplete or even unreliable. Similar problems are also faced in determining the incidence of ethnically mixed marriages in a given area. For example, the number of registered ethnically/nationally mixed marriages in an environment does not have to imply that those married couples live in that area at all. They might have moved away soon after their marriage, which happens most often, or might have only come to marry there, because it is the place of origin of one of the spouses.

Our observations refer to an unequal incidence of ethnoheterogamy in rural and urban areas, the peculiarity of marital provenience in ethnically/nationally mixed marriages, unequal share of genders, favourable and unfavourable times for ethnoheterogamy, protection of certain types of mixed marriages in times of war, the incidence of members of the dominant ethnic group in ethnoheterogamy, freedom to choose an ethnically different spouse and the obstacles to making such a choice, surnames and personal names in mixed marriages.

The field studies of the causes and effects of ethnically/nationally mixed marriages should consider the following two forms of ethnic heterogamy; ethnic heterogamy of the spouses descending from homogeneous marriages and ethnic heterogamy of the spouses descending from heterogeneous marriages, because the data on these two categories differ considerably, at least in the dynamics of change.

The contemporary studies of ethnoheterogamy in the Republic of Srpska must be based on the data from the 1991 Census - by settlement, as well as on the available local sources for the carefully selected locations. Thus, the approximate number of ethnically/nationally mixed marriages would be a starting point in search of the following data: how many of such families remained in a given area after 1992 and in the same marital status, how many of them returned after the signing of the Dayton Accords and how the new trends in ethnoheterogamy look like. If a minimum number of the above mentioned locations is to be selected, the Republic of Srpska could be represented by 5 of them (4+1) i. e. Banja Luka, Prijedor, Bijeljina, Trebinje and Brčko as a control.

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 2001.

YEAR 2001.

Свеска 6
Volume 6

UDK:

711.4 : 504.03

Мира Живковић - Мандић*

РАЗВОЈ ГРАДОВА И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА ЖИВОТНУ СРЕДИНУ

Садржај: У раду су поменути неки проблеми који су произашли из наглог развоја градова у XX вијеку, као посљедица индустријализације и њиховог утицаја на квалитет животне средине.

Кључне ријечи: индустријализација, урбанизација, плански развој, животна средина, екологија

Abstrakt: In this work we point out some problems, which came out from the illogical cities development in the XX century. It was a consequence of the process of industrialization and its influence on the human environment.

Key words: industrialization, urbanism, planned development, human environment, ecology.

УВОД

У овом раду наводе се неки проблеми настали као посљедица наглог просторног и демографског ширења града и савременог начина производње и живота уопште, који су резултат модерне технологије, која уз позитивне оставља и бројне негативне посљедице на животну средину. У раду се уопште говори о проблемима деградације животне средине, а бројчани показатељи користе се као примјери којима се доказују изнесене тврђење. Иако је ова проблематика мултидисциплинарна, у њеном изучавању географија заузима значајно место као комплексна наука о прожимању утицаја човјека и природне средине.

РАЗВОЈ ГРАДОВА

Историја развоја градова дуга је преко 5 000 година: почиње настанком градова у Месопотамији око 3 500 година прије наше ере као неопходних управних центара, вјерских и трговачких, а затим наставља развојем градова у Египту, Индији, Кини. Градови у Европи су млађи и настају између 800 - 500

* Mr. Мира Живковић-Мандић, виши асистент Природно математички факултет, Универзитет у Бањој Луци

година прије наше ере у Италији, Шпанији и Грчкој. Први градови били су мали и они који су имали од 5 - 10 000 становника сматрани су значајним. Већ тада је било евидентно да градска насеља интензивно утичу на промјене у свом окружењу, те да потичу развој културе и привреде и привлаче становништво околине и ширег простора.

Развој градова одвијао се постепено кроз историју, као одраз свеукупних привредних и политичких кретања у друштву, па су периоди процвата смjeњивани застојем. Основна мрежа градских насеља била је успостављена крајем XVIII вијека, кад је почетак развоја индустријске производње означио и почетак процеса убрзане индустријализације и урбанизације које су имале одраза у просторном и демографском ширењу постојећих градова и јачању њихове економске моћи. Овим промјенама, чије је извориште Западна Европа, нису сви континенти истовремено и истим интензитетом захваћени, већ су се одвијале постепено, овисно о близини утицаја Западне Европе и степена друштвено - економског развоја поједињих дијелова свијета. Значајне регионалне разлике у степену индустријализације и урбанизације, изражене су како између континената, тако и унутар истих држава као посљедица разлика у природно - географским обиљежјима и културно - историјском развоју. Удио градског становништва у укупном становништву свијета није био значајан до почетка XX вј. У градовима већим од 20 000 становника живјело је 1800. г. само 22 милиона стан. или 2,4 % свјетске популације. Год. 1900. тај удио је износио 9,2%, а у 1970. години 30,7% (Врек, 1990.). По најновијим процјенама 2000. године око 47% свјетске популације живјело је у градовима. Степен урбанизације, у смислу удеја градског становништва у укупном становништву, земаља у развоју износио је 40%, а развијених земаља 76%. Пројекције за 2 030. годину говоре да ће 60% становништва свијета до тада настањивати градове. Насеља су резултат одређених историјско-цивилизацијских вриједности као географски специфична мјеста стаљне или привремене концентрације људи и радnih активности из чије комплексности произлази и њихова класификација прилагођена условима и потребама одређених друштвених заједница. Зато постоји више критеријума за одређивање типа насеља: од нумеричких до управно-административних и они се знатно разликују од државе до државе, па су поређења врло тешка. У државама у којима је број становника критеријум за одређивање урбанизације насеља, тај се број креће од 200 (Шведска, Финска) до 30 000 (Јапан) становника. Не улазећи у анализу критеријума и појма урбанизације, чињеница је да је овај процес све израженији. Нагли пораст удеја градског становништва посљедица је имиграције становништва са села тзв. руралног егзодуса и високог природног прираштаја у земљама у развоју које посљедњих деценија брже увећавају број градског становништва, док су ти процеси у развијеним земљама углавном завршени, а преразмјештање радне снаге из града у град прати нове индустрије засноване на модерним технологијама.

ПРОБЛЕМИ РАЗВОЈА ГРАДОВА

Од ране фазе појаве градова до данас њихов утицај на социо-економске промјене постаје све већи, као и на промјене у природно-географском окружењу у смислу његове валоризације, експлоатације и трансформације које постају много интензивније. Уз бројне позитивне посљедице, истовре-

мено оставља и низ негативних посљедица које су интензивније што је урбанизација већа. То су: непланска изградња, уништавање аграрног земљишта, рушење амбијенталних историјских и културно значајних објеката, загушеност саобраћаја, недостатак зелених и слободних површина, бука, брзо загађивање и „трошење“ природне средине, до социјалних посљедица као што су: нагомилавање сиромаштва у град, отуђеност, криминал и др. Неоспорна је чињеница да су градови основни покретачи цјелокупног развоја и да утичу на позитивну трансформацију ширег простора (унапређивање производње, инфраструктурна опремљеност, стамбена изграђеност, преношење градског начина живота у аграрни простор), али врло интензиван раст градова у другој половини XX вијека изазван брзим промјенама у напретку индустрије и технологије, оставља све више штетне посљедице на цјелокупно стање животне средине уништавајући аграрно земљиште, воде, ваздух, биљне и животињске заједнице доводећи поједине биоценозе на границу опстанка. Загађеност и све већа несташница чисте, питке воде постаје алармантна у толикој мјери да многи стручњаци из области природних наука и геополитике прогнозирају да ће XXI вијек бити вијек борбе за воду. Загађеност атмосфере достигла је алармантне размјере и већ видљиво утиче на промјену климата на Земљи. Куда иде човјечанство неконтролисаним развојем у коме је профит много важнији од будућности човјечанства, питање је које се све чешће поставља, али се мало ради на његовом рјешавању. Тек данас разумљива је и еквијалента опомена индијанског поглавица упућена америчком предсједнику Френклуну Пиреју 1854. приликом предаје индијанске земље... „Чувајте ову земљу, она вам је мати. Не заборавите, све што се додгodi мајци земљи, енахи ће и њену дјецу. Све је на земљи повезано.“ Гледајући брзи развој Америке, поглавица је закључио: „Људском животу је крај, почиње борба за опстанак.“ Ову поруку шаље ОУН свим земљама свијета 5. јуна за Свјетски дан заштите човјекове околине. Жеља да се влада природом и њено кроћење, створило је ујеренje да је човјек свемоћан и довељан до трошења природних ресурса које треба оставити будућим покољењима. У XX вијеку потрошено је природних богатстава више него у току цijеле историје.

Технолошки најразвијенији дијелови свијета су уједно и простори наглашене урбанске концентрације, а то су: западна и средња Европа, сјевероисток САД и обални дијелови источне Азије. Највећи градови свијета у ширим агломерацијама окупљају око 20 милиона људи: Сидуад Мексико, Њу Јорк, Сао Паоло, Токио. Свакодневно њиховим улицама креће се више милиона возила, а потребе за водом, свјежим намирницама те количина произведеног смећа су енормно високи. Велики градови, посебно у привредно слабије развијеним земљама, стварају утисак могућег уточишта и могућности рјешавања социјалних проблема, јер се очекује да у великим граду има мјesta за све социјално угрожено становништво, па су социјално преструктуирање и просторни преразмјештај становништва врло интензивни. Зато око великих градова вишак становништва сва села ствара насеља сиротиње (фавеле, сламови), у којима не постоје основни инфраструктурни садржаји. Овај процес карактеристичан је за земље у развоју (Латинска Америка, Африка) са недовољно развијеном индустријом, израженим високим природним прираштајем и вишком аграрног становништва. Социјално преструктуирање и просторни мобилитет становништва у тим су земљама бржи од развоја индустрије

и прелазе потребе градова и друштвеног развоја уопште. Рурални егзодус према већим урбаним центрима држава не може контролисати, па је просторно ширење и демографско увећање градова непланско и спонтано, праћено бројним урбанистичким, инфраструктурним и социјалним проблемима. Само у Сидуад Мексику од 20 милиона становника 6 милиона насељава фавелу, од чега 3 милиона нема воду и струју, а становници су највећег града свијета. Ту се сваког дана роди око 2 000 беба, од чега већи дио у фавели, па не зачуђује велика смртност дојенчади. Данас су сиротињске четврти великих градова простори најбједнијих услова живота уопште. Може се поставити питање да ли се ово становништво може убројити у урбано јер иако живи на простору града, оно нема основних инфраструктурних садржаја које има свако село у развијеном дијелу свијета.

НЕОПХОДНОСТ ПЛАНИРАЊА РАЗВОЈА УРБАНИХ НАСЕЉА

Наведени проблеми указују на потребу планског раста градова као средишта производње и становља и утицали су на појаву регионалног планирања као институцијализиране дјелатности постављене на законодавним основама, (Врек, 1990.) коју су између два свјетска рата развиле и подржале многе државе западне Европе, СССР и САД, а касније и друге да би плански усмјерили своју економију и ублажиле социјалне проблеме. Из потребе усмјеравања регионалног развоја произашле су бројне теорије о просторном планирању оvisno о конкретном простору и проблему. Плански развој насеља и цијелих регија познат је још у старим државама: Грчкој и Риму, касније у Турском, Аустријском и Руском Царству кроз изградњу нових насеља и пресељавање цијелих скupина становништва и систематском развоју одређених области првенствено из војно-стратешких разлога. Имајући у виду нагли пораст становништва у XX вј. и даљњу тенденцију његовог пораста као и све интензивнију експлоатацију природних ресурса просторно планирање ће у XXI вијеку бити значајан фактор усмјеравања развоја привреде и насеља. Тиме на значају добија и урбана географија. Средином XX вијека држава и градови такмичили су се ко ће саградити највећу зграду у свијету, а данас се такви објекти све више сматрају урбанистичким промашајем. Док су за пословни простор још увијек привлачни, као стамбени објекти губе на цијени, па их све више настањују нижи социјални слојеви. Пр. у Лондону у стамбеним објектима вишим од девет спратова станује само 3% становника града (Перковић, 1989). Све више држава доноси прописе о урбаној изградњи којима се планира изградња објекта до четири спрата висине (Грчка) па ће се градови више развијати у ширину, чиме би се спријечила превелика концентрација становништва, привреде и објеката на малом простору. У XIX и поч. XX вијека многе просперитетне рударско-индустријске регије у свијету (Велика Британија) доживеле су средином XX вијека стагнацију због исцрпљености рудних залиха и преструктуирања у развоју индустрије, којим су класичне гране индустрије (металургија, текстилна) изгубиле на значају. Овај процес био је праћен бројним економским и социјалним проблемима. У циљу преструктуирања привреде ових депресивних регија на друге гране привреде и рјешавања социјалних проблема, јавило се регионално планирање и бројне теорије о регионалном развоју као покушаји рјешавања насталих проблема.

Овисно о степену друштвено економског развоја и врсте власништва над земљом и средствима производње поједине државе су развиле за њих специфичан начин планирања економског развоја који је првенствено укључивао индустрију и градове. Практичне потребе утицале су између два свјетска рата на појачан географски интерес за проучавање градова и појаву урбане географије. Послиje Другог свјетског рата тежиште изучавања је на значају града у простору и његову утицају на трансформацију околине. Проблем развоја градова као центара производње и становаша прате, свако из свог угла интересовања; економија, урбанизам и просторно планирање, али и урбана географија која је посебно развијена у земљама Западне и Сјеверне Европе и Англоамерики. Географија је комплексна наука која проучава природне и друштвене садржаје геопростора, а насеља као продукт човјековог рада на одређеном простору незаобилазан су предмет њених проучавања. Иако свака наведена научна дисциплина на свој начин третира урбану проблематику, коначни циљ је исти па не треба правити границе у предмету изучавања појединачних научних дисциплина, већ тежити размјени њихових искустава и заједничком третирању актуелних проблема у циљу њиховог рјешавања.

Географи с простора претходне Југославије, у односу на западноевропске, почели су касније проучавати проблематику урбаног развоја, што је разумљиво, јер на нашем простору се касније јављају велики урбани системи, чиме смо се касније суочили са посљедицама њиховог развоја. Прва упутства за проучавање географије градова на југословенском простору, написао је словенски географ Игор Вришер 1963. г. на иницијативу Савеза географских друштава СФРЈ 1956. г. Упркос недостатку стручне литературе, теоријске основе и методологије од Другог свјетског рата до данас на југословенском простору, посебно међу српским, словенским и хрватским географима настало је много радова који су изучавали урбану проблематику. Млађа генерација српских географа те отворена катедра за просторно планирање при Географском факултету у Београду указују да се ова проблематика све интензивније изучава.

Иако је прве планове развоја насеља на простору Хрватске и Војводине урадила Хабсбуршка Монахија, а у Србији су рађени још у вријеме Милоша Обреновића, било је градова који нису ни пред распад СФРЈ имали модерно урађене генералне урбанистичке планове, па су доста стихијски развијени. О урбанистичким плановима позванији су да говоре просторни планери и урбанисти, а урбана географија у цјелокупном контексту сагледава проблеме произашле из неконтролисаног и непланског развоја градова и указује на његове посљедице на шири геопростор. Република Српска има проблем изrade генералних урбанистичких планова и њиховог провођења јер се општинска и градска управа често стављају изнад донесеног урбанистичког плана и не проводе га како је предвиђено. Дакле, постојање планова је само предпоставка рационалном планирању и искориштавању простора, али не и њихова гаранција. Зато је потребно усклађено дјеловање стручних институција, лица и представника локалне управе. Плански развој градова требао би се одвијати у складу са просторним, генералним урбанистичким и проведбеним планом који садржавају правце развоја и имају одређене границе допустивости угрожавања човјекове околине и мјере заштите већ угроженог. Плановима посебне намјене се утврђује шта се ставља под посебну заштиту (заштићени објекти и дијелови природе).

По комбинованим квантитативно-аналитичким критеријума РС има 45 насеља градског типа, али само 12 има више од 10 000 становника: 2 насеља између 20 - 50 000 стан., а само Бања Лука прелази величину од 50 000 стан. и то неколико пута јер има око 200 000 стан (Демографска статистика, бр. 1, 1999.), тј. акумулира око 17% становништва РС. Обзиром на број становника и привредну снагу градова РС, у већини њих се не може третирати савремена урбана проблематика јер нису достигли одређени степен демографског, привредног и територијалног развоја који постаје оптерећујући за квалитетно функционирање насеља па негативне урбане појаве још јако нису изражене. То је уједно шанса да ова насеља избегну негативности у развоју и трансформацији која су пратећа појава већине великих градова у свијету. Иако мала ова насеља пате од неорганизованости појединих сегмената урбаних садржаја међу којима су првенствено слаба заштита зелених површина плућа града и неријешено питање депонија. Бања Лука је достигла величину која је критична у развоју урбаних насеља, кад су потребне хитне интервенције просторних планера и урбаниста и сарадња управних структура да се развој града у свим сегментима правилно усмјери, тако да развој једног дијела не угрози остале сегменте града већ да се допуњују као јединствен организам који задовољава стамбене, производне и услужне и културно-рекреативне потребе становништва. На осталим просторијама предходне Југославије ови проблеми су израженији јер су на њима лоцирани већи урбани системи.

ПОТРЕБА ЕКОЛОШКЕ ЗАШТИТЕ

У урбаним срединама изузетно је велика концентрација становништва и материјалних добара са тенденцијом даљег пораста уз стални напредак технологије што је довело до неизbjежног угрожавања неких простора и изазива општу деградацију културних и природних вриједности. Што је свијест становништва мања и што је друштво неодговорније, то је степен угрожености већи. Еколошка криза је данас изражена као криза геопросторног погледа на свијет. Потреба заштите квалитета живота у граду од њега самог има за посљедицу и појаву урбане еколођије као нове научне дисциплине, неопходне за очување природне и друштвене средине пред експанзијајућим растом градова. Равнотежа између човјека и природне средине опасно је угрожена развојем технологије у којој је изражена криза свијести система вриједности. Свијест о потреби успостављања давно нарушене хармоније између човјека и његових потреба за природним богатствима, као основни предуслов опстанка на планети, још није заживјела међу свим људима и у свим друштвеним системима. Што је друштво привредно развијеније, оно је већи потрошач и акумулира већи капитал (пр. САД) и еколошка свијест ту не може практично заживјети већ само као парола што доказује и одбијање САД да потпише Декларацију из Кјота којом се потписнице обавезују на смањење загађености ваздуха. Тек кад еколођија постане дио човјекових моралних схватања и буде на врху система вриједности испред капитала, релација природа-човјек-друштво-технолошки развој постојаће у јединству у коме неће бити међусобног угрожавања. То вријеме сазријевања људске свијести и измене система основних вриједности још је далеко, а еколошке катастрофе као реалност је чешћа и је ближе глобалној еколошкој катаstroфи. Тако

се човјеков технолошки напредак јавља као највећа опасност његовом опстанку на планети. На дјелу је деструкција човјека и човјекове околине.

Као илустрација оште деградације животне средине могу послужити слиједећи подаци. Један од основних предуслова опстанка на Земљи је вода. Већина ријека у Европи су биолошки мртве воде (пр. у Польској 65%). Приближно 1/3 површине бивше Источне Њемачке је биолошки мртво, велике површине у Чешкој и Словачкој. У околини Њујорка око 25% језера и ријека толико су кисели да у њима више нема живота. Проценат шума уништих киселим кишама у већини европских држава креће се од 40-65%. Количине произведеног смећа по становнику расту пропорционално технолошком развоју (изузев Јапана), па износе пр. у Аустрији 681 кг по становнику годишње, у САД 864 кг (извор GAIA Atlas City 1993.). Свјетска Здравствена Организација је у периоду 1980-1984. г. обављајући истраживања утврдила да преко 600 милиона људи живи у стално загађеним урбаним срединама и објавила листу најзагађенијих градова свијета. По тим подацима у Европи најзагађенији ваздух удишу становници Глазгова, Бирмингема и Лондона; у Африци Каира и Лагоса, у Азији Бомбаја, Калкуте и Техерана; у Сј. Америци Лос Анђелеса; у Јуж. Америци Каракаса, Сантајага и Сао Паола. Истраживања показују да је у земљама Европске Уније половина становништва изложена саобраћајној буци већ од 65 децибела. Повећан број оболјелог становништва, као посљедица загађења животне средине и епизика већа квалитета живота у земљама је развијеним прљавим индустријама и високим степеном деградације животне средине, говори да није само природа угрожена већ и човјек.

Економисање основним геобресурсима у коме је степен загађености ваздуха, воде и тла, уништавање шума, атмосферског омотача, промјена климе и нагло смањивање природних ресурса, уз све израженију потрошњу и стварање отпадних материја испред квалитета живота, звони на узбуну. Потребно је хитно одређивање граница угрожености у свим сегментима природних и антропогених садржаја геопростора и успостављање мориторинга као комплексног и интердисциплинарног истраживања и организовања због регистраовања стања и утицаја дегенеративних и деструктивних елемената животног простора на сви живи свијет и материјална добра те преузимање превентивних мјера у циљу заштите и санације. У том смислу неопходна је изградња еколошке свијести и културе широких слојева становништва и оптимална организација простора која мора почети из урбаних средина које су највећи покретачи развоја, али и највећи пружирачи природне средине и њени највећи загађивачи.

ЗАКЉУЧАК

У току XIX и XX вијека нагли развој индустрије утицао је на урбанизацију у цијелом свијету која се, оvisno o степену друштвеног и економског развоја поједињих регија, одвија различитим интензитетом и временском динамиком.

Степен урбанизације, као и критеријуми за њено утврђивање, разликују се од државе до државе, међутим посљедице које је изазвала врло су сличне у разним крајевима свијета.

Потребно је истакнути позитивну страну раста градова, јер су градови покретачи развоја у геопростору (културног и привредног), они концентришу производњу, капитал и становништво, али акцент у овом раду стављен је на

негативне ефекте произашле као посљедица напретка науке и технологије, од којих се дио може избjeти или смањити њихов интензитет правовременим реаговањем и планским развојем у циљу заштите животног простора. Зато се еколошка свијест све више намеће, не само као потреба и елемент културе живљења, већ као основно морално схватање у свијести сваког човјека у циљу спречавања еколошке катастрофе и правилног усмјеравања технолошког развоја.

Урбани системи у различитим државама и регијама развијају се под утицајем бројних фактора: цјелокупног друштвено-економског развоја, традиције урбаног развоја, величине територије, културних и политичких утицаја окружења, економске и политичке стабилности и др. и овисно о њима резултирају одређеном мрежом насеља и њиховом просторном организацијом и квалитетом урбаних садржаја и културом становања (живљења). Планирање развоја урбане мреже може се проводити на локалној, регионалној и националној редини и у том смислу регионализација (диференцијација простора на мање дијелове специфичних обиљежја) може послужити као полазиште, основа планирања развоја регија и урбаних насеља као нодуса у којима се концентрише становништво, привреда и капитал и која су извориште свих економских, социјалних и културних промјена у простору.

Концентрација капитала и производних капацитета резултирала је великим концентрацијом становништва на релативно малом простору. Рудна богатства, извори енергије, саобраћајна доступност и транспортни трошкови, јефтина радна снага и близина тржишта основни су фактори валоризације геопростора у ХХ вијеку. Све израженије слободно кретање радне снаге према концентрацији производње и капитала има за посљедицу интензивни раст градова и велики диспаритет између просторности Земље као планете и концентрације насељености на њеном релативно малом простору. Величина и стопа раста градова нису узроци проблема којима су савремени градови изложени, већ како то каже грчки урбаниста и научник Константин Доксијадис: „основни узроци леже у недостатку уравнотежености и одговарајуће структуре градова“ (Доксијадис, стр. 110, 1982.), мислећи на просторно-физичке и организационо-институционалне структуре које због све веће комплексности града захтијевају брзу и адекватну изграђеност. Иако економисти и просторни планери у многим земљама указују на потребу реорганизације насеобинске мреже и усмјеравања развоја градова ка мањим урбаним средиштима величине 20 000 - 200 000 становника у којима је организација свих сегмената живота лакша, а деградација природне средине и човјека као друштвеног бића мања, немогуће је контрољати кретање капитала и становништва. Градови се шире стварајући конурбације и мегалополисе у којима је еколошка равнотежа давно нарушена, а покрет тзв. зелених више постоји као помодарство него израз свијести.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Динић Јован, О односу економске географије и екологије. екологија и географија у решавању проблема животне средине, Посебна издања - књига 69, Српско географско друштво, Београд 1990.

2. Доксиђас Константин, Човјек и град, Београд 1982. (Општа криза градова - Emergence and Growth of an Urban Region, A Concept for Future Development, Detroit Edison, 1970.
3. Goodall Brian, Dictionary of Human Geography, Facts On File Publications New York 1987.
4. Hall Tim, Urban Geography, London and New York, 1998.
5. Илић Јован, Еколошки процеси и географија, Екологија и географија у решавању проблема животне средине, Посебна издања књига 69, Српско географско друштво, Београд 1990.
6. Myers Norman, GAIA An Atlas of Planet Management, Anchor Books, Doubleday, New York 1993.
7. Perković Zorislav, Neke Novije tendencije u životu i razvoju Londona, Geografski glasnik broj 51, Zagreb 1989.
8. Roth Ljubica, Razvoj urbanih sistema u svijetu, Beograd 2001.
9. Стаменковић Србољуб, Бачевић Милан, Географија насеља, Београд 1992.
10. Vresk Milan, Osnove urbane geografije, Zagreb 1986.
11. Vresk Milan, Grad u regionalnom i urbanom planiranju, Zagreb 1990.
12. Vrišer Igor, Uputstva za proučavanje gradova, Ljubljana 1963.
13. Подаци Свјетске Здравствене Организације

SUMMARY

During the XIX and XX centuries the illogical development of the industry influenced the whole world urbanism, which has developed its own intensity and dynamic depending on the social and economic development of each region.

The level of urbanism and the way it has been set up, is different in every state, but it is similar if we consider its consequences on the whole world.

The consequences are; an illogical way of building, an illogical dislocation of the urban object, building infrastructures, no respect for the environment, destruction of the rural areas, destruction of the cultural and natural resources water pollution, rubbish dislocation, traffic intensity, noise and social alienation. These consequences have a heavy influence on the human environment and are strictly connected with the cities development.

Even though the consequences of the cities development are positive too (cities develop themselves in a cultural and economic way), in this paper we point out the negative consequences, from which we have the right to defend or to correct by a logical way of development, just to improve our human environment.

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 2001.
YEAR 2001.

Свеска 6
Volume 6

UDK:
339.923 : 061.1(4)

Проф. др Мићо Стојановић,
Угор Зекановић, проф. асист.

ОБЛИКОВАЊЕ ГЕОПОЛИТИЧКЕ КАРТЕ ЕВРОПЕ

Увод

У остваривању идеје "новог светског поретка", Европска унија има улогу креатора једне нове Европе чији је циљ јаче економско, војно и политичко осамостаљивање европског континента, првенствено у односу на Сједињене Америчке Државе, Русију, Кину и Јапан.

Европска унија је током свог развоја мијењала број чланица. Тако су је 1951. године, тада као Европску заједницу, сачињавале Белгија, Француска, СР Њемачка, Луксембург, Италија и Холандија, да би 1. јануара 1973. била формирана заједница деветорице, када су Данска, Ирска и Велика Британија постале чланице ове асоцијације. Грчка је овој заједници приступила у току 1981., а Шпанија и Португалија су својим приступањем 1986. године заокружиле заједницу дванаесторице. Ова организација је, такође, од оснивања мијењала и своје циљеве. Тако када је основана 1951. године, првенствени циљ је био да се стратешке индустрије угља и челика Француске и СР Њемачке удруже у једну организацију која ће бити отворена и свим другим европским демократијама за удруђивање. Међутим, у суштини циљ овог плана је био да се помире европске земље које су претходно учествовале у Првом и другом светском рату, и у којима су биле у непријатељствима и максимално иссрпљене.

Каснији циљеви су били да се процесима зближавања оформи европска федерација преко које би се ојачале економије западноевропских земаља чланица. Даљи развој ове организације поставио је циљеве везане за заједничку вајску политику, затим стварање европске валуте еки - данас евро, а у перспективи организовање заједничких европских војних формација, тј. снаге западноевропске уније - ЗЕУ, напосе, и јединствени европски наступ према другим државама, регионима и континентима (кад је у питању спољна политика). Данас то ЕУ већ дјелимично и чини, нарочито када су у питању војни односи. Европска унија знатно је ширла, и чини је 15 земаља чланица.

Мотиви генезе и развија Европске уније

Европска унија, у почетку Европска заједница, а потом Европска економска заједница, је првенствено замишљена као економска организација с

цијем да допринесе повећању даљег економског напретка и просперитета земаља чланица заједнице. С временом интеграције између европске "петнаесторице" дстижу такав степен да се кроз низ година у оквирима Уније размишља и о могућностима војне организације (изван НАТО пакта), а нарочито чвршће политичке интеграције, јер је ниво, рушењем граница, међудржавних односа омогућио несметан проток људи, робе и капитала, а увођењем евра, као заједничке монете, приближио је ЕУ институцији Сједињених Европских Држава.

Идеја о уједињеној Европи (тзв. паневропској унији) доста дуго је стара. Захваљујући грофу Рихарду Нуденхоф-Калегрију и његовој идеји о "Сједињеним Европским Државама", 1922. основана је паневропска заједница. Први конгрес ове организације одржан је у Бечу 1926. године. Упркос добро сроченим и амбициозним плановима, те подршци утицајних људи, организација и разних кругова тога времена, овај покрет никада није добио масовну подршку, нити се наметнуо као реалан и озбиљан политички и економски чинилац. И 1928. године услиједио је нови покушај да се Европа организује у једно заједничко тијело, а иницијатор је овог пута био министар вањских послова Француске Аристид Бријан, који је заједно с њемачким колегом Густавом Стреземаном на једном засједању Лиге народа у Женеви предложио стварање Европске уније, а која би дјеловала у оквиру ове Лиге. Његов приједлог је предвиђао само тјешњу сарадњу европских држава, без уплитања у њихов унутрашњи суверенитет. Међутим, јак национализам и освајачки планови Њемачке још увијек нису омогућили историјску шансу да се ове и сличне идеје о сарадњи и мирољубивом уједињењу европских држава у то вријеме остваре.

Послије Другог свјетског рата, на новим таласима институционализације ранијих идеја о европском јединству 1946. године у свом говору у Цириху, британски ратни предсједник владе Винстон Черчил, истакао је корисност стварања "Уједињених Европских Држава". Тако се већ 1948. родио нови паневропски покрет за мир, а из тог покрета директно настају економске групације и међународне организације као што су ЕЕЗ – Европска економска заједница (1958) са сједиштем у Бриселу, те на регионалном нивоу ЕФТА – Европско удружење за слободну трговину (1960) и ОЕЦД – Организација за економску сарадњу (1961).

Од свих организација ЕУ представља најуспјешнији примјер унутаревропске економске, институционалне и политичке организације. (Не треба искључити да гро НАТО - пакта као војно-политичке организације чине европске државе). Европска унија треба да се супротстави огромном природном богатству и пространству Русије и америчког континента, а и радном фанатизму Јапанаца, те на овај начин старом континенту врати некадашњи планетарни примат културног, економског и политичког престижа. С обзиром да ЕУ чине државе сличног друштвено-политичког система и приближних развојних потенцијала, али и различитих географских величина, (са великим и малим бројем становника) специфичне друштвене историје, географским положајем, поставља се питање који су то политички, психолошки и други моменти повезали и уједињили у европску интеграцију Француску, Њемачку, Белгију, Холандију, Луксембург, Италију, Данску,

Велику Британију, Ирску, Грчку, Шпанију, Португалију, Финску, Шведску и Аустрију.¹

Француска – је губитком колонија изгубила политички, економски и културни утицај у свијету. наиме, Париз је схватио да неће бити јефтиних сировина из прекоморских територија. Зато је тражила нова рјешења која ће поново ојачати њене позиције у Европи па и у свијету.

Премда једна од побједница у Другом свјетском рату, Француској је било јасно да ће се Њемачка релативно брзо опоравити од ратне катастрофе и зато јој је, умјесто неке "нове" конфронтације, предложила сарадњу, која ће послије рата представљати симболично "помирење европских народа". Сарадња ће између ове двије земље временом постати нека врста интеграције. Ове прве интеграције довешће до рађања ЕЕЗ, а улога државника Де Гола и Аденаура у процесу изналажења заједничких интереса између Француске и Њемачке остаће као доказ демократичности и политичке луцидности.

Деветог маја 1950. године тадашњи министар вањских послова Француске изложио је храбар план да се виталне индустрије угља и челика Француске и СР Њемачке удруже у организовану и отворену сарадњу. Крајњи циљ је, између осталог, био да се помире не само ове двије државе које су били противници у два свјетска рта, већ да се формира европска федерација. Тако је 1951. године потписан Париски уговор који је значио почетак прве од три ЕЗ – Европска заједница за угљ и челик. Овај потез је био изразито успјешан; за првих пет година трговина угљем и челиком је порасла за 129%. Ово је навело шест земаља да овај принцип примјене на целокупну привреду. Преговори су крунисани потписивањем уговора у Риму 1957. са чиме је почела да функционише ЕЕЗ, као и Европска заједница за атомску енергију (ЕУРАТОМ), за поспешивање употребе нуклеарне енергије у мирољубиве сврхе у Европи.

Римским уговором створена је царинска унија, укинуте су квоте и остала ограничења трговине између земаља чланица.

СР ЊЕМАЧКА – се може посматрати на два начина, прије уједињења са Источном Њемачком и послије уједињења. Прије уједињења СР Њемачка је са Француском главни покртач за стварање ЕУ. Оптерећена тешким историјским наслеђем. СР Њемачка је кроз институције НАТО-а и још неке европске организације покушала да разбије психолошку баријеру, која је одвајала Њемачку и Нијемце од других Европљана. Многи кредити које је као чланица НАТО добила од САД, учинили су ову земљу најразвијенијом западног политичког система. Стога су се појавиле сумње да ли ће прејака Њемачка (нарочито послије уједињења) бити заинтересована за европску творевину. Многе земље су посумњале у искреност Њемачке. Међутим, до сада се то дјелимично показало као оправдано, али основни разлог треба видjetи у томе што је Нијемцима већ било постало тијесно у Њемачкој, па јој је европски модел заједништва "петнаесторице" био апсолутно потребан.²

Ништа мање подозрења није било према уједињеној Њемачкој. Својим географским положајем Њемачка је и економски и политички усмјерена

¹ Због ограниченог простора за овај текст изложићемо мотиве само неких земаља за улазак у европску интеграцију.

² М. Стојановић: Нијемцима опет у Њемачкој тијесно, Б. Лука, 2000. стр. 67.

према истоку европског континента, наравно, више него друге западноевропске државе. То је за привреду Њемачке, стварно, огромно тржиште. Постоје сумње да би се посебно удржиле Француска и Њемачка у једну посебну организацију - државу, звана Фраманија, што се сматра закулисном тајном игром у ЕУ, што би био преседан.³

И земље ван ЕУ, које настоје да уђу у ову интеграцију плаше се да ће им бити то онемогућено великим политичким утицајем Њемачке, што би имало за циљ стално "држање" отвореног источног тришта европског континента за производе са Запада, првенствено из Њемачке. Међутим, све ће зависити од "европске архитектуре" како ће се Њемачка у наредном периоду понашати у ЕУ.⁴

ДАНСКА – је са географског становишта велика, али и мала земља. Ако се узме да Гренланд и Фарска Острва признају администрацију Копенхагена, онда је то врло велика држава. Али због климе, економски и политички живот је сведен на мали дио копна између Њемачке и Скандинавије.

Гледано шире, Данска никада ни политички, ни економски, ни бројчано није могла парирати великим сусједу Њемачкој. Зато се Данска дијелом окреће скандинавској политици. То јој је омогућило да изгради висок стандард и постане земља економског благостања.

Данска је економским и политичким уговорима повезана са Скандинавијом, као и западном Европом (чланица НАТО и налази се у ЕУ). Међутим, суочена са економски јаком Шведском и још јачом Њемачком, осећала се у "специфичној изолацији" из које је тежила да изиђе. Тако се 1973. године укључила у ЕЕЗ. Оваква политика и економска одлука Данске проистекла је због суштинских разлика економских организација ЕФТА и ЕЕЗ. За разлику од ЕЕЗ, ЕФТА није имала претензије око политичког обједињавања чланица, нити економску интеграцију овог подручја. Дакле, у питању су биле спољнополитички интереси, без којих би Данска била у подређеном положају у Европи. Уласком у ЕЕЗ она је добила политичку и економску заштиту, с једне стране, а, с друге, отворене су јој економске перспективе за дужи период. Сматра се да је Данска повукла разумне потезе. Јер, приступањем ЕЕЗ обезбиједила је своје присуство у Европи.⁵

ИТАЛИЈА – поразом у Другом свјетском рату биле су јој одузете колоније. Срушена земља није могла развијати нормалан привредни живот. Престала је бити војна сила. У међународној политици није имала приступа до формирања НАТО, 1949. године. Уласком у ЕЗ, Италија је превазишла своју изолацију и укључила се у европске интеграционе процесе. Овим јој омогућено добивање кредита од европских земаља, нарочито од САД.

ВЕЛИКА БРИТАНИЈА – учешћем у Другом свјетском рату због изнурености, и ако је била побједница у рату, није имала утицаја на свјетске токове. Ту улогу је имала само формално у ОУН. Изгубила је и велики дио својих колонија, име су умањене сировине из прекоморских земаља. Међутим, криза Велике Британије услиједила је прије другог свјетског рата давањем

³ М. Стојановић: Фраманија – земља сутрашњице, Српске земље и свијет, ГД РС, Б. Лука, 2001, стр. 6-8.

⁴ М. Стојановић: Нијемцима опет у Њемачкој тијесно, Б. Лука, 2000, стр. 77.

⁵ Касније ће Шведска и Аустрија, које су као неутралне земље давале снажан печат ЕФТИ, приступити ЕУ.

аутономија својим колонијама. Стварањем доминиона формиран је комонвелт. И то јој је помогло да остане само дијелом свјетске силе. Међутим, због ратне исцрпљености, од повјериоца постаје дужник. Дугови су били велики па је морала дизати нове кредите, ли тражити и смањење дугова. Увоз је био већи од извоза. Са оваквим стањем је престала бити велика и утицајна земља. У консталацији оваквих међународних односа и због све већег слабљења, Велика Британија приступа 1973. године ЕЕЗ.

ХОЛАНДИЈА, БЕЛГИЈА и ЛУКСЕМБУРГ – као територијално и демографски мале земље, у окружењу јаких земаља, међу првима су биле иза ЕЗ и то су остале до успостављања ЕУ.

Захваљујући повољностима које нуди ЕУ европским земљама, без обзира на проблеме који су присутни, опредијелило је и Ирску, Шпанију, Португал, Грчку, Финску, Шведску и Аустрију да се укључе у ову интеграцију.

Геополитичке назнаке ЕУ

Европска унија има низ геополитичких назнака које карактеришу једну државу.

Прво, ЕУ је географски конституисана на јасно одређеној територији;

Друго, ЕУ има свој парламент чије је сједиште у Стразбуру (Француска);

Треће, границе ЕУ су ограничени спољним границама чланица Уније према земљама које нису у интеграцији;

Четврто, ЕУ има институцију вањских послова оличена у високом представнику за вањске послове (Хавијер Солана);

Пето, царински послови су уређени тако да националне државе не осправају прелаз и кретање робе у оквиру ЕУ; тј. роба која уђе у ЕУ даље не подлијеже царинању без обзира које националне границе прелазила;

Шесто, ЕУ има неку врсту владе оличене у савјету предсједавајућег министра (Проди из Италије);

Седмо, оружане снаге су јединствене, изражене у НАТО – пакту (без обзира што су чланице САД и Канада) на челу са британским министром Робинсоном, а са командом у Бриселу;

Осмо, заједничка валута за ЕУ је **евро** који је већ у оптицају и према којем се односе и друге земље са својим валутама. (Нема више француског франка, њемачке марке, холандског гулдена аустријског шилинга, шпанског пезоса, данске круне, италијанске лире...);

Девето, све националне државе су сагласне за укидање смртне казне.

На крају треба додати да чланице, без обзира на пренесени дио суверенитета на ЕУ, даље преговарају да се максимално пренесе њихов интегритет при чему би се заокружила институција "Сједињених Држава Европе".

Проширење ЕУ

Чланство у ЕУ затражило је 10 земаља бившег источног блока и Кипар. Међутим, њихов улазак условљен је спровођењем реформи предвиђених "удрженим партнерством" прије него што буду примљене. Реформе су неопходне у свим земљама, а оне се односе на: 1) јачање административних структура, 2) смањење корупције и организованог криминала и 3) поштовање контроле на спољним границама.

Приликом уласка у ЕУ постављени су оштри услови, појединачно за сваку земљу. У том смислу су, према политичким и економским приликама земље кандидати подијељене у двije групе.

У прву групу за пријем омогућено је: 1) **Естонији**, под условом да смањи инфлацију и осигура права руске мањине, 2) **Пољској**, претходно мора да смањи производњу угља и челика и оживи пољопривреду, 3) **Чешкој Републици**, мора да преструктурише индустрију челика и реформише прописе у банкарству, 4) **Мађарској**, треба да реформише здравствену заштиту и смањи субвенције у државном сектору, 5) **Словенији**, дужна је и да измијени закон о имовини (посебно за страно власништво) и пријемни закон о ВАТ – у и 6) **Кипру**, мора да укине подјелу између грчког југа и сјевера који је окупирала Турска.

"Други талас" потенцијалних чланица за пријем у ЕУ чинило би следећих пет држава бившег Варшавског уговора: 1) **Летонија**, с тим да спроведе земљишне реформе (имовинска права) и да осигура права руске мањине, 3) **Литванија**, мора да преструктурише банкарски систем, да пооштрава регулative у приватном сектору и да затвори нуклеарне реакторе из совјетске ере, 3) **Словачка**, за пријем би морала да гарантује право на језик мађарској мањини и затвори реакторе из времена Совјетског Савеза, 4) **Румунија**, под условом да заштити право РОМА и приватизује банке и 5) **Бугарска**, би такође морал да затвори нуклеарне реакторе који су грађени у времену ВУ, да приватизује банке и да заустави пиратску продукцију ЦД-а.

Заправо, да и нека земља стекла право на кандидатуру за пријем у ЕУ мора да прође кроз тзв. Процес придруживања, чији је крајњи дomet потписивање Споразума о придруживању.⁶

Да би уопште могле да започну преговоре о склapanju Споразума, земље аспиранти морају да се пред Европском комисијом докажу у низу подручја, на примјер владавина права, демократији, слободи медија, слободни избори итд. И тек пошто се Европска комисија увјери у задовољавању свих услова потребних за закључивање Споразума, слиједи потписивање Споразума.⁷

Закључак

Земље Европске уније су кроз низ година створиле солидну основу за стварање европске државе. Без обзира на екстремне десничарске снаге у Француској, Холандији, Италији и још понегде, које се противе све чвршћој интеграцији Европе, ЕУ има перспективу, односно на помогну је европска држава.

⁶ У случају земаља југоисточне Европе (Албанија, Хрватска, Босна и Херцеговина, СР Југославија и Македонија) овај случај је нешто другачији него што је био случај са десет централно и источноевропских земаља од којих се многе већ цијелу деценију настоје приклучити Унији, а некима би то требало наредних година да успије. Дакле, у случају земаља из наше регије говоримо о Процесу стабилизације и придруживања, док се споразум зове Споразум о стабилизацији и придруживању.

⁷ Што се БиХ тиче, за њу је Европска комисија 2000. године прописала документ са 18 услова из Мапе пута. (У штампи се истиче да је БиХ испунила око 90% предвиђених услова).

ЛИТЕРАТУРА

1. М. Стојановић: Политичко-географски и геополитички аспекти глобализације савременог свијета, Графомарк, Лакташи, 1999.
2. М. Стојановић: Нијемцима опет у Њемачкој тијесно, Удружење дефендолога РС, НИУ "Ослобођење", Бања Лука, 2000.
3. М. Стојановић,
И. Зекановић: Фраманија – земља сутрашњице
- Пројект између политике, фантастике и европске стварности –
Српске земље и свијет 20/2001. ГД РС Бања Лука.
4. Војна енциклопедија књ, 1, ИИ изд. РВЕ, Бгд, 1972.
5. М. Ђеловитић: Европа послије слома социјалистичког државног система, Српске земље и свет 1/1994. ГД РС Бања Лука.
6. Ђ. Марић: Европска унија (ЕУ), Српске земље и свет 9/10/1997. ГД РС Бања Лука.
7. Гласник напретка, Сарајево 32/2002.
8. Часопис: Српске земље и свијет..., Међународна политика 1080/2001.
9. Штампа: Политика, Глас српски...
10. Интернет; WWW. sipri. COM. (Међународни институт за мир).
11. Нова Ларусе енциклопедија, ЈРЈ, Земун, 1999.

ПРЕГЛЕД ГЕОГРАФСКЕ ЛИТЕРАТУРЕ – REVIEW

Др ЈОВАН ЧВОРО,
ПЕТАР ГОЛУБОВИЋ,
ВАНРУСКА АЗИЈА, Универзитет
у Нишу,
ПРИРОДНО-МАТЕМАТИЧКИ
ФАКУЛТЕТ
Ниш 2000. стр. 387.
тираж 200 примерака.

Иза више од десетак година паузе, српски географи су се огласили већ трећом књигом, која обрађује Азију, односно Европу. На тај начин се попуњавају празнине у српској географији, која је дуже вријеме остала без толико неопходних уџбеника из тако важног предмета као што је то Регионална географија свијета.

Послиje К. Ристић, С. Кицошева и Р. Давидовића, сада се јавља двојац професора др Јована Чвора и др Петра Голубовића са књигом мало неубичајеног наслова: Ванруска Азија, иако он у потпуности одговара садржају. Наиме, Сјеверна или руска Азија уједно погледу припада Руској Федерацији и сасвим је разумљиво што се обрађује заједно са европским дијелом ове највеће државе свијета.

Књига Ванруска Азија узето у целини заслужује прилично високу оцјену ради својих садржаја. Наравно да она има и слабости, а посебно посматране као уџбеник из Регионалне географије. Но о слабостима касније.

На почетку књиге-уџбеника даје се Општи преглед Азије од одлика мора и обала, геолошке грађе и рељефа, климе, унутрашњих вода, тла, до вегетације и животињског свијета. Овај преглед је веома обрађен. Слиједи приказ становништва и наслов: Контакти Азије и других континената, што би требало послужити као нека врста замјене за класични Географски положај.

У диби огромног простора Азије на макрорегије аутори су се одлучили за схему: Западна, Југоисточна и Јужна Азија и Централна и Источна Азија. Нелогична је оваква подјела, јер само треба посебно издвојити Јужну и Источну Азију, па да се добије у свијету већ уобичајена подјела Азије на шест регија (заједно са Сјеверном или руском Азијом). Највећи је проблем у обради регије Централна Азија, прије свега због припадности више од половине западне Кине овој регији, а велике се регије обрађују по државама!

Свака макрорегија је обрађено прво по општим одликама, а затим слиједе регије и на крају привреда! То је прва принципијелна примједба на концепцију овог уџбеника. Привреда се мора обрадити прије регија, које су круна комплексног садржаја и развоја сваког простора! У регији Западна Азија испуштена је држава Грузија! Диоба држава на регије је друга принципијелна примједба на концепцију

уџбеника. Иако смо свјесни потешкоћа на које наилази сваки аутор уџбеника-књиге из регионалне географије, да је писање регија у оквирима држава веома тежак и готово немогуће изводљив задатак. Наиме, аутори дијеле државу Турску на 8 великих регија као и Авганистан, али зато малом Израелу дају чак 7 регија, које би се у конкретном случају могле и називати мезо-регије!

Слиједи макрорегија Југоисточна и Јужна Азија, које су уствари двије макрорегије, као што је то случај код назива Централна и Источна Азија. Убрајање Казахстана у Централну Азију није баш сасвим прихватљиво, а он је добио само 3 стране текста, док су и остale бивше совјетске републике централне Азије обрађене енциклопедијски. Аутори још нису стигли да забиљеже да је главни град Казахстана Ақмола (руски Ақмолински а не више Алма Ата, као и да је главни град Киригизије Бишкек, преименован од града Фрунзе.

Држава с највише становништва Кина и прва са преко једне милијарде људи, обрађена је на 74 странице текста и подијељена на 33 макрорегије. Треба похвалити веома добар текст обојице аутора, посебно у приказивању природне средине, тектонско-рельефних односа и повезаности цијelog природног комплекса. Ипак и ту се може ставити примједба, да се можда у обради сувише иде на детаље и зато недовољно на **генерализацију** која чини једну од битних црта сваког уџбеника. Уџбеник се зато разликује од приручника или књиге о регијама. Но, одмах да будемо објективни, много је лакше писати критику и опаске, него сјести и писати било уџбеник било приручник!

Треба похвалити табеле уз регију Кине и њено јесто у свјетској произ-

водњи. Посљедња држава у уџбенику Јапан је обрађен на 32 стране текста, а подијељен на 3 макрорегије. И Јапан је солидно обрађен и из уџбеника се може добро схватити развој и данашњи значај ове друге индустријске земље свијета.

Једна од крупнијих слабости уџбеника су слабе и претрпане карте са нечитким легендама. Такође је превише штампарских грешака као и плеоназама (мала котлиница нпр.). Уџбеник је штампан само у 200 примјерака, што указује на тешкоће штампања.

Уџбеник поред наведених слабости заслужује високо признање како за достигнути ниво излагања материје, тако и за огроман уложени труд.

Милош Ђеловитић

В. А. Кварталнов:
ТУРИЗАМ,
Москва, 2000. године,
"Финансије и статистика",
5.000 примјерака,

Прод. др Валериј Александрович Кварталнов, доктор историјских наука и ректор Руске међународне академије туризма након 30 - годишњег научно-истраживачког рада у туризму написао је једно веома запажено дјело у свјетској туристичкој литератури.

Књига (315 страница) има шест поглавља и то:

I Туризам феномен XX вијека (Историјски развој туризма и саобраћаја, Основни појмови и карактеристике туризма, Утицај индустрије туризма на економију државе, Врсте туристичких организација, Основне карактеристике индустрије туризма у Русији),

II Туристички мотиви и путовање (Мотивациони аспекти и туризму, Култура као мотив, Социопсихолошки аспекти туризма),

III Туризам, као сектор економије (Економске основе туризма као дјелатности, Функционисање економских законитости у туризму, Карактер функционисања механизма туристичког тржишта),

IV Маркетинг у туризму (Суштина и комплексни карактер маркетинга у туризму, Маркетинг тржишта потреба туристичких услуга, Елементи маркетинишке стратегије туристичких предузећа у Русији),

V Еволуција туристичког тржишта (Оцјена потенцијалног раста свјетског тржишта туризма, Перспектива развоја свјетског туристичког тржишта, Заштита права и интереса тржишта у Руској Федерацији).

VI Литература

Аутор наводи тридесет три дјела литературе, извора и грађе којом се служио при изради ове веома корисне и квалитетне књиге. Једини недостатак овог уџбеника за студенте и специјалисте је ограничена литература само на руске ауторе.

Поглавља су подијељена на 63 параграфа, Увод и Законско разматрање.

Аутор је поставио себи циљ: да напише уџбеник за студенте и специјалисте туристичких студија, да систематски изложи основне појмове и карактеристике туризма и комплекност појаве.

Уџбеник је актуелизирањ туристичком статистиком, и осавремљен футуризмом, дата је веома оптимистичка прогноза и пројектана развоја туристичке привреде до 2020. године.

Највећу динамику раста имаје Кина; Хонгконг, Русија а учешће у

свјетском туристичком тржишту Кина 8,6 САД 6,4, Француска 5,8, Шпанија 4,4, Хонконг 3,7 Италија 3,3 Велика Британија 3,3, Мексико 3,1, Русија 3,1%.

Веома је интересантна анализа социодемографске структуре становништва свијета и њен однос према свјетском туристичком тржишту.

Аутор анализира учешће становништва свијета према узрасту (истиче велики потенцијал и интерес за туристичка кретања популације (од 55-59 и 15-25 година) и популације жена где се предвиђа нешто касније ступање у брак и велики туристички интерес жена до ступања у брак - Јапан, Швајцарска).

Веома су интересантне и анализе односа миграција и туризма, као и образовне структуре, висине дохотка и туристичког тржишта.

Књига је писана на руском језику, јасног је и приступачног стила, и представља значајно и веома квалитетно дјело свјетске туристичке литературе.

Проф. др Здравко Маријанац

Др Бранислав С. Ђурђев
**ОСНОВНЕ ТЕХНИКЕ У
ДЕМОГРАФИЈИ,**
Друштво демографа Југославије,
Београд,
Змај, 2001. стр. 1-206, Тираж 500.

Намјена ове публикације је да послужи као универзитетски уџбеник првенствено студентима демографије на Природноматематичком факултету универзитета у Бањој Луци и Географском факултету универзитета у Београду али и студентима сродних наука: економије, социологије, географије, историје итд.

Уџбеник је подијељен на 9 поглавља и осим текстуалног дијела садржи

више од 40 табела, 18 графика, 2 карте и већи број прилога, статистичког материјала и формула.

Прво поглавље уџбеника је посвећено примарним и секундарним изворима за прикупљање демографске грађе. Други дио је нотација, тј. апсолутне и релативне мјере у демографији и израчунавање линеарног, геометријског и експоненцијалног раста становништва. Наредно поглавље у цijелости је посвећено природном кретању становништва. Њега чине мањи дијелови посвећени смртности становништва (израчунавање и примјена таблица морталитета, фактори морталитета, регионализација морталитета итд.), плодности становништва (наталитет и фертилитет), пристонским индексима и демографској транзицији. Четврто поглавље чине миграције становништва (узроци и фактори миграција и методе мјерења). Даље слиједи поглавље посвећено урбанизацији и миграцијама становништва на релацији село-град. Шесту цјелину уџбеника чине најважније структуре становништва (полна и старосна структура). Наредно поглавље је посвећено домаћинствима и типологијама домаћинства Кембријске групе. Даље слиједи поглавље о методама израчунавања пројекција становништва (математичка, статистичка и метода компонената).

Последње поглавље овог уџбеника посвећено је аутоматској обради података о становништву. Треба истаћи и три веома значајна прилога, на крају уџбеника, за практичну проверјеру демографских техника и метода узврштених у овај уџбеник. Први прилог чини табеларни преглед основних података о становништву свијета по државама и регионима у петогодишту 1985-1990. године. Други прилог је у форми практикума и од изузетне је важности за студенте јер

садржи 48 различитих задатака и пријмјера за самосталну вježbu. Трећи прилог је енглеско-српски ријечник основних демографских појмова.

Од посебне важности је и велики број извора и литературе (84 јединице), од којих је више од половине иностраних аутора, значајна програмска документација (mort Pak-Lite, ESCAP/POP itd.). и велики број WWW адреса које је аутор овог уџбеника користио.

На крају треба укратко подврјти да је уџбеник Основне технике у демографији аутора Др Бранислава С. Ђурђева, редовног професора Института за географију на Универзитету у Новом Саду, веома значајна и изузетно драгоценја публикација у тренутку када у нашој литеатури недостаје савремених приручника за самостално проналажење, нотирање, обраду и анализу елементарних демографских података по угледу на свјетске публикације. Стога наведени уџбеник треба топло препоручити не само демографима, него и ширем кругу јавности заинтересованим за демографску проблематику.

Драшко Маринковић

Ђуро МАРИЋ-Мирко ГРЧИЋ:
ГЕОГРАФИЈА за II раз. гимназије
(1. изд.), Завод за уџбенике и
наставна средства,
Српско Сарајево, 2001. год., 250 стр.:
илустр.; 24 см, тираж 3000.

Почетком ове школске године простори Републике Српске су постали богатији за још једно вриједно географско уџбеничко издање, ријеч је о уџбенику географије за II раз. гимназије. Несумњиво је да су аутори морали уложити много труда, стручног знања и педагошког искуства да би ученицима на приступачно-попу-

ларан начин приближили доста тешку и врло опсежну материју. Из обиља могућих података одабрани су и приказани они који су од посебно трајног и актуелног интереса у настави географије и који најбоље представљају одређене важне појаве и процесно-посљедичне односе у простору. Уџбеник се одликује разумљивим и прегледним садржајем с популарним текстом употпуњеним бројним добро одабраним илустрацијама (фотографије, графике, картодијаграми, картограми, скице, шеме - укупно 105) и табелама (27), што укупној концепцији даје савремен и научно-популарни карактер. Садржај уџбеника се у основи своди на разматрања општих савремених просторно-географских појава и процеса као и специфичности истих кретања праћених по континентима и унутар њих мањим просторним целинама. Аутори су сходно наставном плану и програму, бољој прегледности и разумијевању изложене материје исту подијелили на седам основних тематских целина које условно можемо, према третирanoј проблематици, свrstati u двије веће целине - општих и регионалних географских садржаја.

У првом дијелу уџбеника (пет тематских целина), које захватају 1/3 књиге, обрађени су неки сегменти опште географске проблематике (картографске и друштвене). "Увод у друштвену географију" чини прву и најмању тематску целину чијом је обрадом обухваћен предмет, подјела и апликативни значај друштвне географије. "Карта и картографски метод у географији" је друга тематска целина у којој су обрађене математичке основе географске карте, картографски методи и подјела карата према садржају и размјери. У трећем тематском поглављу "Становништво и насеља" представљене су,

добро одабраним показатељима, одлике и фактори демографског развоја и просторног распореда становништва на Земљи, његове структурне одлике и културно-социјалне прилике. Насеља (сеоска и градска) су обрађена кроз њихов смјештај, типове и функције. Сви наведени садржаји су складно текстуално повезани међуодносом узрочно-посљедичних веза и процеса у простору, презентованих значачко одабраним примјерима. Четврта тематска целина је насловљена са "Политичкогеографске карактеристике савременог свијета". У њој су на интересантан начин приказани основни политичкогеографски садржаји и типови држава, кратки историјско-географски пресјек политичке карте свијета од Другог светског рата и савремена политичко-географска кретања свијета.

"Економско-географске одлике свјетске привреде" чини пету целину овога уџбеника. У њој се презентују одлике свјетске привреде, међународне подјеле рада, индустријализација као друштвеноекономски процес, супротности савременог свијета, те појава нове научнотехнолошке револуције и њене послједице. У овој тематској целини сагледана је у пуној мјери закономјерност и међувисност фактора који утичу на нове процесе структурних економскогеографских промјена и економскогеографске просторне диференцијације у свијету.

Други, много већи, дио уџбеника посвећен је савременој географској проблематици унутар одређених просторних целина (регија) у свијету. Чине га двије основне тематске целине: „Политичкогеографске, демографске и економскогеографске одлике појединих дијелова свијета“ и „Основна демографска обиљежја и

културни утицаји на Балканском полуострву". Прва тематска целина започиње општим питањима привредно развијених и неразвијених региона у свијету и наставља разматрањем општегеографске проблематике по континентима с акцентом на специфичностима бројних савремених друштвено-регионалних процеса. Европи је у односу на остале континенте, што је и ологично, посвећено знатно више пажње. Овде се ученици упознају са основним географским одликама континента, политичкогеографским одликама и регионално-економским групацијама, природногеографским и друштвеногеографским одликама Европске уније, те политичкогеографским и друштвеногеографским одликама и савременим процесима Источне Европе с посебним освртом на Русију и Украјину. Друга тематска целина регионалног дијела уџбеника чини изложена материја везана за становништво и културне зоне утицаја на Балканском полуострву, Србији и Црној Гори као геополитичким целинама СР Југославије (где је дат пресјек историскогеографског развоја "првег", и "друге" и " треће" Југославије), те територијални разменјештај српско-црногорског становништва ван граница СР Југославије.

Уџбеник се завршава рјечником који објашњава 62 мање позната, у књизи кориштена, географска појма и пописом, у изради уџбеника, кориштене основне литературе.

Нови уџбеник је, вјерујемо на опште задовољство свих медијатора везаних за педагошко-образовни рад, већ поодавно у рукама оних којима је намијењен. Подједнако успјешан у текстуалном и визуелном погледу уџбеник води ученике кроз сложен сплет појава и процеса просторно различито условљених и посљедично

манифестованих. Уџбеничка грађа је веома добро структурирана, како у глобалу и тематским целинама, тако и по методским јединкама. Проблематика презентације садржаја се заснива на научним достигнућима географије, њених научних дисциплина и њима сродних наука. Изложена материја подстиче ученике на комплексно посматрање географске проблематике, развој логичког размишљања и закључивања. У ствари, цјелокупни дидактичко методички приступ је у служби подстицаја развоја сазнајне образовно-васпитне активности ученика.

На крају се без устручивања може рећи да су аутори у наведеној књизи презентовали најсавременији приступ обраде. Овај, по свему вриједан, зналачки написан уџбеник, обзиром на актуелности садржаја и могућности његовог кориштења, има посебну вриједност, не само као географска уџбеничка литература, већ и као општебразовна, много шире примјене.

Миленко Живковић

ТУРИЗАМ

"Савремене тенденције у туризму
2001"

- Научно-стручни часопис из
туризма -

Издавач: Природно-математички
факултет, Институт за географију,
туризам и хотелијерство, број 5,

Нови Сад, 2001. године
стр. 119, тираж 200.

Туризам као просторни, економски, културолошки, социолошки и психолошки феномен тема је о којој се у велико разговара и којој стручњаци различитих профиле посвећују велику пажњу. Знатан број научних склопова, "округлих столова" и струч-

них савјетовања посвећен је туристичкој теорији и пракси. Једно од таквих окупљања је и међународни научни скуп "Савремене тенденције у туризму" који се већ пету годину за редом одржава у Новом Саду у октобру мјесецу у организацији Природно-математичког факултета и Института за географију, туризам и хотелијерство Универзитета у Новом Саду. Као писани траг који остаје иза овог скупа, који има теоријске и практичне импликације, јесте научно-стручни часопис "ТУРИЗАМ".

У ери савремених информатичких и технолошких достигнућа, комуникационе и информационе глобализације, друштвено-економских и политичких глобализационих процеса, интерактивне едукације, развоја организационих наука и менаџмента дешавају се корјените промјене и у туризму, како на локалном тако и на глобалном (међународном) нивоу. Управо основни циљ петог по раду научног скупа "Савремене тенденције у туризму 2001" био је сагледавање и стављање у однос туризма и поменутих савремених процеса. Реферати са овог научног скупа објављени су у научно-стручном часопису "Туризам бр. 5". Својеврсни зборник радова "Туризам бр. 5" је савременог дизajна прилагођен свјетским стандардима. Научни, стручни и практични значај Часописа произилази из великог броја објављених радова у њему, којих је у овом броју 41 а које је потписало преко 50 аутора. "Туризам бр. 5" издиференциран је на неколико тематских цјелина, прилагођених сложеној туристичкој проблематици.

У уводном дијелу (пленарна сједница), кроз шест теоријских радова, профилисана је основна тематика и проблематика часописа. Посебан акценат стављен је на однос глобализације, као савремених друштвено-

економских, политичких, информационих и др. а процеса, и туризма, те на савремене технике и технологије у туризму, маркетингове и организационе иновације, као и на савремене наставне технологије у туризму. Ту су радови: Примјена теорије глобализације на туризам (Б. Чомић), Туризам – национално наспрот глобалном (С. Станковић), Глобализација авио саобраћаја у функцији развоја туризма (С. Штетић), Потреба комплексног маркетинга приступа у развоју туризма (Д. Томка), Структура и функција савремене наставне технологије на вишим и високим школама из области туризма (Ј. Ромелић, С. Кицошев), Опрема, техника и технологије, фактори савремене организације рада у угоститељству (А. Ковачевић, М. Николић).

Прву тематску цјелину (секција 1) сачињавају радови у којима је разматрана геопросторна димензија глобализације туризма и реинтеграција поједињих земаља у глобалне токове. Кроз осам радова, који имају углавном практични карактер, на конкретним примјерима из СР Југославије и свијета разматране су могућности развоја поједињих туристичких простора и њихова интеграција у међународне токове.

Другу тематску цјелину (секција 2) сачињавају радови у којима су разматране технолошко-организационе иновације и едукација у туризму. Ова проблематика обрађена је кроз шеснаест радова, како теоријског, тако и практичног карактера. Велика вриједност радова произилази из чињенице да су у њима разматрани конкретни примјери.

Трећи дио часописа сачињава једанаест радова у којима је обрађена комплексна туристичка проблематика, те извршена својеврсна презентација, поједињих туристичких локали-

тета на простору СР Југославије и Републике Српске.

На крају се може закључити да научни скуп "Савремене тенденције у туризму" и научно-стручни часопис "Туризам" представљају једна од најзначајнијих скупова, односно часописа, који егзистирају на простору српских земаља. Научни скуп и часопис третирају савремену туристичку проблематику која прати свјетске трендове. По обиму, структури и квалитету радова, који имају велики теоријски и апликативни значај часопис је верификован и на међународном нивоу.

Даворин Бајић

САВРЕМЕНЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ

У КАРТОГРАФИЈИ,

Издавач: Географски факултет,

Универзитет у Београду,

"Геокарта" Београд.

2001. година (139 стр.)

За југословенску картографију дан 30.07.2001. године представљаје дан нови преокрет, јер тог дана основано је Југословенско удружење картографа. Оснивачи Удружења су југословенски ауторитети у области картографије из различитих дјелатности и то: цивилне, војне, академске и приватне.

Уз одређене договорене циљеве, Удружење планира сарадњу са различитим организацијама и професионалним асоцијацијама како у земљи тако и у иностранству. Југословенско Удружење картографа је 23.08.2001. године постало члан, односно обновило чланство Међународне картографске асоцијације (ICA).

Удружење картографа до сада је организовало три научна скупа и то:

1) Први скуп о проблемима испи-
сивања назива (топонима) на нашим

географским и топографским карта-
ма, 1997:

2) Други скуп се бавио проблеми-
ма о заштити ауторских права у
области картографије, 1998.;

3) Трећи скуп: Савремене тенден-
ције у картографији, 2001.

У овом приказу зборника анал-
изирано је неколико интересантних
тема. Драгица Живковић и Милан
Јевтић у раду "**Актуелни проблеми
националне картографије**" (7-13)
истичу основне проблеме и нагла-
шавају да СРЈ има дугу традицију у
картографији, њен положај и развој
условљавали су разни фактори, као
нпр. економски, политички, историјс-
ки и др. Иако коријени картографије
сежу у далеку прошлост, она је наука
будућности.

Графикација, језик картографије,
морао би се уврстити у основне видо-
ве описмењавања. Упоређујући дос-
тигнут степен развоја југословенске
kartографије са многим земљама у
свијету, може се рећи да је у самом
врху без обзира на проблеме који је
прате.

За развој националне картографије неопходна су:

- добра струковна организација,
- материјална и организациона подршка државе,
- срећено законодавство,
- профитабилност струке,
- међусобна сарадња, разумијева-
ње и подршка,
- повезаност са свијетом и пра-
ћење свјетских развојних тенденција,
- учешће на међународним скупо-
вима и пројектима и др.

Рад Дејана Филиповића "**Геотопо-
графски материјали у аналогном и
дигиталном облику**" (13-23) у себи
садржи податке о облику и броју
геотопографских карата, велики број
општегеографских, географских, тематских
и рељефних карата које се

годинама израђују у ВГИ, у конвенционално аналогном облику. 90-тих година неке су преведене у дигитални облик за потребе кориштења у војним и цивилним структурима.

Представник "Геокарте" Владан Стојовић у раду "Картографска продукција данас" (23-33) износи једну кратку али не детаљну анализу картографске продукције која је данас присутна на тржишту СРЈ.

Развој нових технологија, нарочито РС технологије доводи и до наглог развоја картографије, а самим тим и велике продукције карата. Овим радом он истиче да је потребно створити картографску асоцијацију која ће се само бринути о издавачима карата и добијање лиценце за издавање карата, да фирме које се желе бавити израдом и да се заштити ауторство од плахијата, а да би се школске карте требале обавезно рецензирати итд.

Иван Несторов у свом раду "**Примјене дигиталних растарских база података у картографији**" обrazlаже могућности примјене дигиталних растерских база података у картографији и истиче значај кориштења дигиталне обраде слике за брже добијање планова и карата. Поред тога скреће се пажња стручној јавности релевантним државним институцијама, што је потребно учинити да би технологија о којој је ријеч добила пун ефекат и смисао у нашим условима.

Мирко Борисов и Снежана Стојчић у раду "Приказ дигиталних географских карата коришћењем савремених технологија" разматрају техничко-технолошке могућности приказа дигиталних географских карата размјера 1:1 000 000 у неутрални формат, при чему је коришћен ХТМЛ. језик. Дају се и неки основни стандарди и процедуре при приказу података у простору.

Мирко Грчић у раду "Геополитичка картографија" (90-101) даје одређене појмове, циљеве и сврху политичкогеографских и геополитичких карата. Истовремено врши утврђивање и међусобне везе између мапе и власти; мапе и геополитике; мапе, власништво и суверенитет. Објашњава како садржина карте може бити у служби власти, где издаваја: смишљено искривљавање садржине карте и "ненамјерне" деформације садржине карте (у којима се издаваја три аспекта ових скривених структура: геометријске деформације, "прећуткивање" садржаја на картама и хијерархијске тенденције у картографском представљању). Аутор закључује: могућност картографских манипулатија поставља проблем не само ауторства, него и интелектуалног дуга и моралне одговорности аутора, о чему такође треба дискутовати.

Александра Петрашевић

Шпиро Кулишић, Петар Ж. Петровић, Никола Пантелић
СРПСКИ МИТОЛОШКИ РЕЧНИК

Друго допуњено издање,
Етнографски институт САНУ,
Интерпринт, Београд, 1998.
(стр. XX, 484, тираж 1500)

Српски митолошки речник представља дјело у којем је први пут спрска традиционална култура и њена древна религија цјеловито сагледана на одређен начин, не само из општег теоријског угла већ и са становишта богатства народне обичајности и вјеровања.

Ријечник обухвата митологију Срба и Црногораца која, и поред неких занимљивих разлика и специфичности, ипак представља цјелину. Материја потиче из далеке старине и

представља једну преживјелу, архаичну идеологију и донекле етничку карактеристику.

О митологији и религији стarih Срба и Јужних Словена има веома мало података у историјским изворима. Због тако оскудних података неки старији научници сматрали су фолклор, прије свега народну поезију, главним изворима за упознавање наше митологије. Да би фолклорна грађа могла послужити као поуздан извор за проучавање митологије било би потребно проверити да ли је ријеч о стварном народном вјеровању и у тој грађи критички издвојити оно што има митолошку основу. Главни извор за познавање старе српске религије представљају народни обичаји и народна вјеровања.

Митологија српског народа, онолико колико је сачувана у народним вјеровањима, обичајима и предањима и према историјским изворима не представља слику једне више и развијеније религије и углавном не садржи митологију у ужем значењу те ријечи. Она обухвата богату митолошку материју која одражава ниже фазе у развоју наше старе религије. Ту се убрајају вјеровања о разним митолошким бићима, вилама, суђјама, вемпирима и сличним демонским бићима. Уз то, Ријечник обухвата многобројна народна вјеровања, магијске радње и ниже елементе култа који показују однос према природи, билькама, животињама, небеским тијелима, атмосферским појавама, па и према појединим предметима, као што су *вериге, огњиште, кућни праг* и сл., којима се приписује мистична моћ и који су предмет култа. Обухваћени су и обичаји и вјеровања у вези са радом, прије свега са земљорадњом и сточарством, затим вјеровања и вјерски обичаји везани за људски живот од рођења до смрти, где се посебно истичу вјеровања и обичаји

из култа покојника. Многа вјеровања и обичаји везани су за поједине празнике и светковине и садрже остатке обичаја и обреда који су се у прошлости вршили у одређено доба године и представљају остатке једне природне религије. Тако, Ријечник садржи и елементе из нижих фаза старе народне религије који су дјеломично ушли у састав вишег паганског култа, а затим, обухваћени хришћанским култом, представљали специфичну форму спајања народне религије са хришћанством. Ту се могу свrstati и вјеровања о неким историјским личностима којима је народ временом придавао изјесне мистичне особине, стварајући донекле од њих митска бића.

Српски митолошки речник садржи око 1300 одредница прегледно послаганих по азбучном редосљеду и више десетина упутница на појмове у којима се могу наћи потпунији подаци, шира објашњења или компарације. Поред обраћене материје дат је и врло користан списак важније литературе кориштене у изради овог Ријечника (80 аутора, 156 библиографских јединица), те списак часописа и серијских издања који се баве етнолошким темама.

Иако су сами аутори свјесни да овим дјелом нису обухваћени сви појмови, те да је негде грађа можда исувише аналитички исцјепкана, **Српски митолошки речник** представља важно етнолошко дјело за сазнавање општих, а за неке појмове и најзначајнијих података из српске народне религије, митологије и знатног дијела вјеровања. Он је важан и користан за све који се баве истраживањем српске традиционалне културе и за много шири круг оних који имају потребу да на лексикографски начин добију одговоре о значењу и садржају одређених ријечи и појмова у свјетлу етнолошких проучавања магије, вје-

ровања и предања. Ријечник треба видјети као синтетички приказ одређене материје и као могуће полазиште за истраживања и области етнологије.

Иrena Медар

НОВИ ЧАСОПИСИ

ЗБОРНИК ЗА ПРИРОДНО-МАТЕМАТИЧКЕ НАУКЕ, БАЊА ЛУКА 2001. ГОДИНА I, број 1.
ИЗДАВАЧ: МАТИЦА СРПСКА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ. Бања Лука 2001. Стр. 1-197.

ЗБОРНИК ДРУШТВЕНО-ХУМАНИСТИЧКИХ НАУКА, БАЊА ЛУКА 2002. Година I, број 1.
ИЗДАВАЧ МАТИЦА СРПСКА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ. Бања Лука 2001. Стр. 1-276.

У првој години трећег миленијума Република Српска је добила два нова научна часописа у издању Матице Српске Републике Српске. Агилни и кретивни директор Матице Српске Сртен Вујковић успио је у тешким општим условима да покрене у заједници са научним кадровима бањалучког универзитета два научна часописа.

На овај начин се Матица Српска РС угледала на Матицу Српску из Новог Сада, која већ годинама издаје такође два научна часописа из домена природних и друштвених наука. Оправдање покретања двају нових научних часописа у Републици Српској произилази из чињенице да бројни факултети бањалучког универзитета немају ни финансијске нити кадровске могућности покретања властитих научних часописа. То је случај са Пољопривредним, Шумарским, машинским, Грађевинским, Архитектонско-урбанистичким, Сто-

матолошким, Медицинским и сигурно још неким факултетима. Слично је стање на факултетима на којима се изводи настава и научноистраживачки рад из више научних дисциплина као што је то случај на Природно-математичком факултету где одсјеци за Физику, Хемију и Биологију немају издавачких могућности. Због тога су у потпуности оправдана покретања издавања два научна часописа из домаћа Природних, и Друштвено-хуманистичких наука.

Главни уредник Зборник за Природно-математичке науке је проф. др Здравко Маријанац, а Зборника Друштвено-хуманистичких наука проф. др Слободан Ђорђић.

Ријечи уредника се констатује да се "Зборник појављује као резултат достигнутог културног и научног нивоа у Републици Српској, опште цивилизацијске и културно-образовне потребе, интереса великог броја стваралаца, као и многобројних корисника духовног и културног добра". На крају се износи порука Петра Рађеновића (из 1935. године) "Није до чекања" да се у науци покажу српском народу и свијету његова духовна богатства.

Зборник за природно-математичке науке доноси у првом броју ове прилоге: Др Невенка Скакић, Поредак канонских коефицијената корелације код условних промјењивих: Ј. П. Шетрајчић, Стања елементарних побуђења у ограниченим и нискодимензионим кристалним структурама и суперпроводност у овим системима; Иван Томљеновић, Марко Николовић, Одређивање фотонског фактора расијања уназад за одређивање врсте фантома; Миленко Радевић, Раст салмонидних врста риба у средњем и доњем току реке Брбас; Драган Микавица, Раст

ципринидних врста риба у ријеци Дрини; 3. Микавица, Раст ципринидних врста риба у ријеци Дрини; 3. Миловановић, Б. Недовић, Еколошко-термичке могуће посљедице очекivanог рада термоелектране-топлане Бања Лука на ријеку Врбас; 3. Миловановић, Б. Недовић, Наташа Стевандић, Ненад Стевандић, Еколошко-економски аспекти у избору локације термоелектране-топлане Бања Лука; Никола Mrкоброда и др., Хипертензија и бијели лук; 3. З. Вујковић и др. Хемодинамски поремећаји код оклuzивне болести картоидне артерије; Живко Саничанин и др. Однос концентрација алфа-1-протеиназа инхибитора и укупног имуноглобина Е у серуму дјеце са алергијском бронхијалном астмом; Бранко Пејовић, Прорачун грешке машинске обраде усљед еластичне деформације при попречној обраду обратка класе дискова аналитичком методом; Чедомир Црногорац, Опште карактеристике сливова Велике и Мале Усоре; Милена Спасовска, Владимир Станковић, З. Маријанац, Аналитичке могућности и значај пописане грађе и анкетних истраживања за научно сагледавање миграционих процеса.

Из садржаја Зборника се види да су прилози из медицине, и машинства укључени у природне науке, што је само привремено како је констатовано у Ријечи уредника, док се не створе услови за посебну едицију за медицинске и техничке науке.

Тринаест прилога из шест научних области су сасвим солидан садржај првог броја Зборника. Главна примједба на оба Зборника се односи на непостојање УДК система, који је обавезан у цijелом научном свијету, што се мора свакако избеги у сљедећим бројевима Зборника. Друга мање значајна примједба је да неки

прилози не доносе на енглеском језику Абстракт и Кључне ријечи, које су данас такође обавезне.

Други нови научни часопис Зборник друштвено-хуманистичких наука садржи научне прилоге из области Филозофије, Економије, Права, Психологије, Друштвене теме и Прикази. Први број доноси укупно 12 прилога и то: др М. Аћимовић, Ерос и логос; Mr. P. Керовић, Филозофско искуство и битак човјека; др С. Ђорђић, Свјетска привреда, глобализација и транзиција и њихово наличје; Др Д. Дракулић, Запосленост и технолошке промене; др А. Шаги, др Д. Дракулић, Актуелна схватања регулисања тржишта; др М. Симовић, Окривљени и његова одбрана у кривичном поступку Републике Српске; др В. Поповић, Зашто сам против конститутивности народа Босне и Херцеговине; Др М. Дмичић, Од богате српске уставности и демократске традиције до остваривања и заштите уставности и законитости у Републици Српској; Mr Љ. Мијовић, Међународни субјективитет устаника и ослободилачких група (покрета); Др А. Милић, Стресори рата; Др Ж. Секулић, Акције санитетских органа НОП Западне Славоније 1944/45. у спречавању заразних болести и Mr Н. Радосављевић, Реорганизација црквене управе у Западној Србији и Источној Босни по склапању Београдског мира 1739. године. На крају првог броја су два опширна приказа.

Дванаест опширних и квалитетних, неки и веома квалитетних прилога из домена пет научних области су сасвим солидан садржај првог броја новог научног часописа Зборника друштвено-хуманистичких наука. Главна примједба и овом новом научном часопису се односи на непостојање УДК система, који је данас обавезан у свим научним публикацијама.

јама. То ће сигурно уредници обадва нова часописа урадити већ у наредним бројевима. Друга, мање важна или ипак важна примједба се однос на непостојање код свих прилога обавезног Сажетка-Абстракта и Кључних ријечи, који су једно од мјерила правих научних критеријума свих прилога који претендују на научни карактер.

Аутору овог приказа се посебно свиђају прилози М. Аћимовића, Ерос и логос у Огледу о Аници Сави-ребац, у ком се хеленски принцип, филозофије поставља за темељ естетичког мишљења поетике песника и С. Ђорђића, Свјетска привреда, глобализација...

На овај начин се некако заокружује научна мисао и истраживања у Републици Српској.

Милош Бјеловитић

ШТАМПА СРБА У ХРВАТСКОЈ

ЉЕТОПИС СРПСКОГ
КУЛТУРНОГ ДРУШТВА
"ПРОСВЈЕТА" Загреб, 200.
Свезак V Уредник Чедомир
Вишњић. Страница 1-487.

ПРОСВЈЕТА, мјесечни часопис,
Година 7, јули 2000. Уредник
Милорад Новаковић. ИДЕНТИТЕТ
Независне новине Срба у Хрватској,
Година В, јуни 2000. Загреб,
Уредник Чедомир Вишњић.

С обзиром на чињеницу шта се све догађало српском народу у Хрватској таквом посљедње деценије XX вијека, најприје брисањем из Устава као конститутивног народа и на крају рушењем његове Републике Српске Крајине 1995. године, заједно са пртјеривањем готово половине његовог укупног броја те пљачком имовине послије истјеривања и спрјечавањем

његова повратка на вјековна огњишта, угодно изненађује релативно велик број јавних гласила тог народа, од којих су два штампана ћирилицом! Сазнање да ова издавачка дјелатност добива и државну помоћ говори, да су ратна времена, изгледа отишла у сфере прошлости?!

Још више од квантитета гласила угодно изненађује висок квалитет тих гласила, што је вјеран одраз интелектуалних капацитета преосталог српског становништва.

Главно издање СКД "Просвјета" јесте ЉЕТОПИС, а приказујемо његову V свеску за 2000. годину. Ова је свеска не само веома обимна него и веома квалитетна. Подијељена је на 5 поглавља: Сјећања, Хисторија, Политика, Књижевност и Прикази.

Луцидни уредник Чедомир Вишњић у уводном слову Љетопис поставља битна питања о садашњости и будућности српског народа у Хрватској. Ми додајемо – остацима тога народа. У том уводу много је тога речено и јасније него у другим прилозима, који имају други карактер. Боримо се за демократију и слободу, а не за Југославију. Један од проблема је како повезати Србе од Дубровника до Вуковара, пита се уредник. Завршава са мудрим закључком "Чуда међу људима се постижу само великим и осмишљеним радом. А нама може помоћи само чудо. (?!)

Поглавље Сјећања доноси прилог М. Радека: Нека сјећања на 1941. у којима се веома објективно одражавају прва четири стравична мјесеца у животу квислиншке творевине зване НДХ. Вјерно су описане људске судбине стотина познатих лица, прије свега припадника српске интелигенције (свећеника, професора, трговаца из разних дијелова Хрватске и Босне и Херцеговине). Све то на путу до затвора у Карловцу, преко Петрињске улице у Загребу до логора Да-

ница крај Копривнице и Цапрага код Сиска, одакле је аутор са обитељи протјеран у Србију.

Слиједи прилог: 40 година Хисторијског архива у Карловцу др Ђуре Затезала, оснивача и дугогодишњег директора, који је 1992. пензионисан. Ова институција је објавила 35 вриједних и обимних публикација, највише о НОБ.

Поглавље Хисторија има чак 9 прилога, који чине више од половине годишњака. Главни је прилог Д. Роксандића: СТОЈАН ЈАНКОВИЋ У МОРЕЈСКОМ РАТУ у којем је на темељу богате историјске грађе приказано страдање народа на тромеђи интереса тадашњих великих сила: Турске, Аустрије и Венеције. Слиједи Предговор Захарија Орфелина СЛАВЕНО-СЕРБСКОМ МАГАЗИНУ штампаном 1768. године у Венецији, који представља почетак модерне српске књижевности. В. Милинчевић даје прилог: ПАВЛЕ СОАЛРИЋ - ЛИК У СЕНЦИ, поводом објављивања његових песама ГОЗБА (Београд 1999). Овај је аутор - Соларић 1804. године објавио у Венецији прву модерну српску географску књигу: НОВО ГРАЖДАНСКО ЗЕМЉЕОПИСАНИЈЕ, која је надопуњени превод са њемачког језика. Соларић је син свећеника из В. Писанице код Бјеловара, који се упознао и са Доситејем Обрадовићем.

Од осталих 5 прилога истичемо М. Демићев: "БИБЛИОГРАФИЈА СРПСКОГ ГЛАСА ИЗ ТОПУСКОГ (1990-1995) у којем је срећено укупно 2031 јединица!"

Из Поглавља Политика истичемо прилог Б. Рашете: ФЕРАЛ ТРИБУН - СЛОБОДА НАРОДУ у којем се износи истина о овом гласилу, које је куражно износило истину и у тешким ратним данима и које се могло набавити и у Републици Српској

Из Поглавља Књижевнсот истичемо прилог З. Крстановића: "Из књижевне радионице".

Поглавље Прикази доноси пет вриједних прилога. Ђ. Затезало приказује књигу др М. Крухека: Градитељска баштина карловачког Покупља под насловом: "Православље на Кордуну, у којем указује на тешке обмане др наука, који неће да види разрушене православне цркве и у њима побијен народ. Пажњу заслужују прикази књига аутора који су у еуфорији национализмизма били на другој страни: Д. Угрешић: КУЛТУРА ЛАЖИ и С. Шнајдер: КАРДИНАЛНА ГРЕШКА (Ријека 1999).

Општа оцјена Љетописа заслужује високо признање и служи на част и понос народу кога представља, послије страхота, које је недавно преживио.

ПРОСВЈЕТА је мјесечник са вриједним садржајима, прије свега књижевног карактера.

ИДЕНТИТЕТ је часопис који се штампа латиницом, а у броју 41 за 2000. годину истиче се интервју: Го-ран Бабић: НЕ БИХ ПРИХВАТИО НИЧИЈИ ОПРОШТАЈ и други вриједни прилоги.

Надамо се да ћемо ускоро и у Републици Српској моћи куповати издања СКД ПРОСВЈЕТА из Загреба, јер они имају високу вриједност.

Милош Ђеловитић

ГРАДИШКИ ЗБОРНИК

- часопис за друштвена питања -
Издавач: Српско просвјетно и културно друштво "Просвјета" -
Општински одбор Грађашка, Година III, број 3, Грађашка, септембар 2001., стр. 147. тираж 400 прим.

Изашао је и трећи број "Грађашког зборника", садржајнији и богатији у опусу третиране проблематике

од претходна два. Овај годишњак је без сваке сумње, у кратком времену свога постојања, израстао у часопис коме по свим елементима научно-културне вриједности могу позавидјети и простори много већих културних средишта. Кроз проблематизовање, истраживање и публиковање тематских садржаја широког спектра и значења у науци, култури и свакодневници битисања, "Градишки зборник" можемо окарактерисати као мултидисциплинарно и универзално гласило с локалним, регионалним и интеррегионалним општенационалним предзнаком, али и гласило опште проблематике интернационалног карактера.

Садржај овога броја "Зборника" чини седам тематских целина с различитим бројем прилога интересантне и разноврсне проблематике. Прве двије тематске целине ("Завичајне теме", "Чланци и расправе"), на које ћемо се укратко осврнути, твори пет чланака научног карактера.

Први чланак, прве тематске целине, Богдана Шмитрана ("Нека етнографска обиљежја села Грбавци") је одломак из његовог рукописа "Хроника села Грбавци" која ускоро треба да се појави у издању Српског просвјетног и културног друштва "Просвјета" из Градишке. Представљени материјал чини етнографска грађа којом се кроз изглед куће, начин становља и живљења одсликава трансформација и социо-економске прилике насеља Грбавци у периоду од турске владавине до 80-их година 20. виј., а кроз њих и целокупног градишког Поткозарја. Други рад, "Босанска крајина на почетку XX вијека према виђењу генерала Алборија" Ђорђа Микића, односи се на елаборате из 1904. г. генерала Алборија, шефа Земаљске владе за Босну и Херцеговину.

У њима су изложене социо-економске прилике у Босанској Крајини као и специфичности истих у њена 23 значајнија насеља, те нека Алборијева запажања о њиховој физиономији.

У другој тематској целини први рад ("Чија је Босна"?") представља посебно интересантно, за шире читалаштво непознато, штив и аутора. Наиме, Зоран Милошевић (научни сарадник Института за политичке студије у Београду) поред кратке библиографије др Лазе М. Костића, анализира његову политолошко-социолошку студију, "Чија је Босна", од изузетне важности за интересе српског национала у Босни и Херцеговини. Друго штиво, "Преглед неких дохришћанских схватања мира", аутора Слободана Наградића се односи на социолошко-филозофску проблематику неких схватања мира у религијско-филозофским учењима прије хришћанства (старокинеском, индијском, јеврејском, старогрчком и староримском) стављених у компарацију истог проблематизовања Христовом научавању. Трећи чланак, "Етнос и политика", А. С. Безвербњина (преузет из часописа "Феникс" - Руска Федерација) нам доноси објашњење појмова нација, народности, етничка група, етнографска скупина, а онда разматра тенденције и контрадикторности социјално-етничког развоја и принципа хумане међуетничке политике на просторима бившег СССР-а и данашње Руске Федерације.

Остале тематске целине својим прилозима нуде бројне садржаје са ових простора, из ранијег периода и данас, везане за културне институције, њихове творевине и личности, те њихов рад, литературна и друга културна и хуманитарна остварења. Последње странице ове едиције су посвећене освртима и приказима (ше-

ст), а на крају је врло импресиван календар културних догађаја остварених у Градишици за последњих годину дана.

На крају бисмо, послије ишчитања трећег броја "Градишког зборника", могли закључити да је ово годишње гласило израсло у квалитетно препознатљив и свакодневно животан часопис, задобивши форму која би задовољила и најпробирљивију културну средину. Тако је ова публикација за кратко вријеме, с правом то можемо рећи, постала угледна јавна и научна трибина, где резултате свога рада саопштавају бројни научни и културни радници.

Између осталих и научни радници из домена области географских наука имају прилику остварити, кроз овај Зборник, значајну мисију у ширењу и популатизацији својих научних спознаја, актуелизирању и рјешавању питања савремене просторне проблематике овога краја и шире.

Миленко Живковић

СРПСКЕ ЗЕМЉЕ И СВИЈЕТ,
Научно-популарни часопис,
Географско друштво
Републике Српске

У току 2001. г. Географско друштво Републике Српске, између осталог, издало је четири броја (18, 19, 20,

21) научно-популарног часописа Српске земље и Свијет (стр. 36, формат 17x24 цм). Часопис је намијењен ученицима и наставницима основних и средњих школа, студентима и свим читаоцима који се интересују за друштвену и природно-географску проблематику српског етничког простора и свијета уопште. Часопис се бави демографском, етнографском, геополитичким физичко-географским проблематиком.

Издвојићемо неколико наслова: Демографски проблеми Републике Српске, Руска Федерација, Лондон, Савјежђа љетног неба... (бр. 18), Република Српска - темељи развоја у прошлости, садашњости и будућности, Природне катастрофе, Грчка, Москва... (бр. 19), Новоградска општина, Јеврејска заједница у Бањој Луци, Кавказ и Закавказје, Утицији из Финске... (бр. 20), Купрес, Гламоч и Јањ, Свјетска држава - нови свјетски поредак, Морфогенеза Ђерданске клисуре, Вјерска структура становништва свијета... (бр. 21) уз друге краће текстове, географски рјечник, географске занимљивости са свих меридијана и др. Аутори текстова су професори и асистенти Одсјека за географију Природно-математичког факултета, студенти и сарадници Географског друштва РС. Свим заинтересованим читаоцима часопис је отворен за сарадњу.

Мира Живковић-Мандић

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 2001.
YEAR 2001.

Свеска 6
Volume 6

UDK:
012(Војиновић П.)

ГЕОГРАФСКА ХРОНИКА И БИЉЕШКЕ - INFORMATION

Здравко Маријанац

IN MEMORIAM

ПРОФЕСОР ДР ПЕРКО ВОЈИНОВИЋ
(1935-2002. ГОДИНЕ)

Проф. др Перко Војиновић родио се у селу Развршју, општина Жабљак у Црној Гори, где је завршио основну школу; низу и вишу гимназију завршио је у Пљевљима.

Филозофски факултет - група историја завршио је јуна, 1957. године у Београду. Стручни испит положио је с одличним успјехом у Сарајеву, 1961-године.

Докторску дисертацију "Врбаска бановина у политичком систему Краљевине Југославије" успјешно је одбранио на Филозофском факултету у Сарајеву, децембра 1979-године.

Радио је као професор основне школе у Јабланици, Српцу, Старом Петровом Селу (Република Хрватска), гимназији у Јајцу (као професор историје, латинског језика, филозофије, социологије...).

За професора историје изабрање на Педагошку академију у Бањој Луци 1970. године, а за професора на Филозофском факултету у Бањој Луци, 1994. године.

Радио је и у Историјском институту у Титограду 1980 - 1992. године, а био је и професор по позиву на Природно-математичком факултету у Бањој Луци.

Професор Перко Војиновић родио се и одрастао у вишечланој богатој сељачкој породици (што баш није била препорука у дугом социјалистичком периоду; далеко је било боље бити рођен?" у сиромашној сељачкој или радничкој породици".

Баба Љубица била је из познатог црногорског рода Крстајића (" имала је уста, али не и језик ", због опака мужа Михаила, дједа професора Војиновића).

Ђед Михаило, био је богат сељак са доста имања (слабе земље, доста шуме, и " блага " -оваца, крава и коња).

Војевао је у балканском, а војевање продужио у Првом свјетском рату. Из мађарског логора побјегао је у Швајцарску, те у Француску, где је дugo радио и зарадио нешто новаца које је уложио у имање на Развршју.

Дјед Михаило био је вриједан, вичан сеоским пословима, али и писмен, знао је " Горски вијенац ", куповао и читao књиге. Волио је започињати разговоре од политike, економије до Васионе.

Кад би га питали : " Што ћеде дође из Француске, из оне љепоте " ?

Кратко би одговорио: " Прије но би зато сваку вече би заплакао за Црном Гором, Дурмитором и мојим Спасом ". (Сином јединцем, напомена : З. М.).

Спасо се звао отац Перка Војиновић, "физички љепотан, вичан свим сеоским пословима, писмен и љубитељ књиге."

Погинуо је као партизан у нападу за ослобођење Сарајева.

Мајка, Зага била је из богате куће Мирковића, племенита, тиха, радна, обдарена динарском љепотом и женском тајанственошћу.

Зашто о Перковим предцима?

Сви су оставили трага на његовом формирању и личношћу.

Баба Љубица знала је да слуша и ћути, ћед Михаило био је и ћед и отац, а мајка Зага -права патријархална мајка. Расти без оца никад и ником није било лако.

Ћед Михаило би у дугим дурмиторским зимским вечерима око огњишта окупљао дјецу и уз гусле пјевао "Горски вијенац".

Било је то понекад и пресудно у животу и школовању дурмиторске нејачи и дјече. Кад је почела радити основна школа у Жабљаку, послије рата, 1945. године учитељ (полуписмени трговац) прими дједу и сврста по "знању" у сва четири разреда.

Перка "унаприједи" одмах у трећи, након што изрече стих из "Горског вијенца" који се завршавао:

"... Сам да Милош оста на Косову

Тек би данас Србин Србом био".

Тако је завршио и нижу гимназију и матуру у биједи и оскудици дурмиторског ратног сирочета ("ћед у међуврену ступи у сељачку радну задругу и за годину дана оста без имовине (земље и "блага ").

Од особина даљих и блиских предака било је понешто у наслијеђу Перка Војиновића. Као и сва дјеца, сирочад која су се школовала у биједи и немаштини уз природни дар показивала су неисцрпну енергију да што више науче и знају. За вријеме студија учење и носталгија биле су главна преокупација и теме.

Професор Перко Војиновић учи и много чита, не само историјску грађу него и књижевност (Достојевски, Горки, Толстој, филозофију античку, Канта, Хегела, Маркса), али и Јунга, Форда.

Мајка Зага ме је једном упитала : "Ма хоћеш ли ми рећи истину - Завршили мој Перо шта школе? Кад дође на Разврште само нешта стално чита и пише". И тако је било до краја живота, читање, писање.

За вријеме нашег дружења у Београду, поред учења привлачиле су нас планине, па смо заједно (Студентско планинарско друштво "Планика") планинари од Триглава до Шаре и Кајмакчалана. Био је одважан скијач и учитељ скијања. Човјечије врлине се могу добро упознати бавећи се спортом и дружењем.

Широко опште и стручно образовање омогућује му да у гимназији у Јајцу предаје поред своје велике љубави-историје, филозофију, социологију, латинску; а за зимског распуста учи дјецу скијању и режира све Нушићеве комедије у гимназијској драмској секцији.

Као млад професор почиње сарађивати у " Просвјетном листу" и стручним часописима. Духовношћу, знањем и радом превазилази окolinу , почиње се бавити научно-исраживачким радом.

Професор Перко Војиновић преласком у Бању Луку (на Педагошку академију) и касније на Филозофски факултет, почиње систематска историјска истраживања која су резултирала докторском тезом. Средином 1992, године ми пише: (слично је написао и проф. Предрагу Лазаревићу - туга - телеграфски).

"Одлучио сам да пређем у Бању Луку. Одлучио сам да служим науци и Српству, колико сам кадар. Ниједног тренутка се нисмо предомишљали. Мирјана (пок.супруга, напомена: З.М) ми је рекла: "Дијелићемо судбину народа". Чини ми се да је добро што радиш на оснивању Филозофског факултета. Те наш дуг према свом народу, ти као Васовићев, а ја Екмечићев пулен."

Ученици и студенти су цијенили и волили свог професора. Његова врена препдавања била су на високом нивоу, сваког часа могло се дosta сазнати, научити. Волио је свој позив, а све што је знао и у животу и науци хтио је прећети младима. Био је строг, али и вољен због своје праведности, хуманости. Био је човек који је живио за своју струку, и студенте у којима је препознавао себе као младића- студента. Све студентске муке с њимаје рјешавао.

Обављао је низ значајних функција у синдикату просвјетних радника, био замјеник директора гимназије, члан и предсједник Савјета.

На Педагошкој академији био је шеф Одсјека историје, као и на Филозофском факултету, те уредник стручног часописа факултета, као и продекан за науку и издавачку дјелатност.

Није било послла и задужења које неби прихватио и успјешно урадио. Покретач је многих организованих акција од уређења просторија на факултету до друштва историчара. Био је добар организатор послла, а кад је требало и шарманти козер.

У српској историографији оставио је дубоке и значајне трагове. Написао је дванаест значајних књига, како по тематици, тако и садржају. Објавио је и преко 150 научних, стручних и популарних радова.

Суптилне теме, бритак језик, суштински садржај, изврстан стил и језик, познавање литературе красе његове књиге и радове.

Понекад га околина није разумијевала, ни прихватала, а наручито квази интелектуалци. Био је велики противник неправде, интелектуалног криминала и шарлатанства, полtronе, цабалебараша, улицица, политичких и научних дилетаната, импровизатора, неправде.

Имао је визију једног другачијег социјализма, са социјалном правдом, једнакошћу људи у друштву и пред законом. Стренијо је ка неком идеалу друштва. Зато је добио пет година робије (враћао је партијску књижицу СКЈ (kad је студент теологије изабран за проректора на Свеучилишту у Загребу), оштро критиковао стање у друштву, као и појединце који су "ловили у мутном", залагао се за вишепартијски систем (1974 и 1975-године).

Робијао је у Зеници радећи најтеже послове, Удба скоро петнаест година није му дозволила рад у образовању.

Све је то стојички подносио, како је било у његовој души, срцу (које је отказано, само је он знао). Свеје то за живота објавио у својој аутобиографији.

Имао је племениту и добру животну сапутницу Миру, рођену Вуксан, наставницу, сретну жену и паћеницу. Оставио је здраво и честито потомство: двије ћерке : Дубравку, дипломираног економисту и Роману, доктора медицине, које су изродиле петоро дјече.

Заиста један завидан, честит, лијеп, буран живот са много успјеха и падова.

Познавао сам Перка Војиновића више од пола вијека. Били смо истински пријатељи и колеге. Имао је плаховиту динарску нарав, ("шта на уму то на друму"), многи нису разумјели наше пријатељство.

Имали смо сличне животне путеве: он од сиромашног дурмиторског чобана до професора Универзитета, ја од сеоског учитеља до професора.

Он се родио на планини, а моји старином су такође планинци. Можда нас је спајала његова плаховитост и моја мирноћа, можда и велика наша срећа, несрећа, падови и успони, сиромаштво и солидан живот, животни оптимистички погледи на живот, друштво и његов развој. Заједно смо туговали и радовали се, заједно смо били сретни људи и трагичари.

Човјека треба добро познавати, па га онда цијенити. Сигуран сам да ко је год познавао професора Перка Војиновића богатији је за једно непроцењиво духовно и интелектуално богатство, оптимизам, вјеру у човјека, будућност, љубав према људима-сретније сутра српског народа.

Његова породица, пријатељи, другови, као и наука, наш Универзитет, студенти и друштво изгубили су ЧОВЈЕКА.

БИБЛИОГРАФИЈА ПЕРКА ВОЈИНОВИЋА

I ПОСЕБНА ИЗДАЊА

1. Фотомонографија Јајца, Београд, 1965, (коаутор, Маријанац Здравко - Перко Војиновић).
2. Јајце - Град музеј револуције, Сарајево, 1973, 56.
3. Општа историја новог вијека, Бања Лука, 1973, (скрипта за студенте Педагошке академије), 215.
4. Црногорска интелигенција од половине XIX вијека до 1918. године, Титоград, 1988, 315.
5. Политичка и национална мисао црногорске интелигенције (1918-1941), Никшић, 1989, 210.
6. Врбаска бановина у политичком систему Краљевине Југославије, Бања Лука, 1997, 240.
7. Кад нас не буде било више, Бања Лука, 1998, 255.
8. Истине и заблуде о српству, југословенству и словенству, Бања Лука, 1999, 236.
9. Југословенство и формирање Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године, Бања Лука, 1999, 230.
10. Сељаштво у Црној Гори (1918-1941), Бања Лука, 2000, 337.
11. Положај Црне Горе у Југославији и погледи црногорске интелигенције, Бања Лука, 2001, 315.

II НАУЧНИ, СТРУЧНИ И ПРЕГЛЕДНИ РАДОВИ

1. Привремени план и програм за гимназије, Просвјетни лист, Сарајево, 1. X 1963.
2. Зборник крајишних музеја, Бања Лука, 1963/64, Годишњак Друштва историчара, година XVI, Сарајево, 1965.
3. Увредљива дезинформација једне неувредљиве информације, Просвјетни лист, Сарајево, маја 1965.
4. У Сарајеву одржан семинар за предмет Основи науке о друштву за наставнике средњих школа, Просвјетни лист, Сарајево, фебруар 1965.

5. Музеј Другог засједања АВНОЈ-а у Јајцу, Просвјетни рад Титоград, 15. XI - 1. XII 1966.
6. Хисторија Гестапоа, Просвјетни лист, Сарајево 15. II 1966.
7. Беседе, Просвјетни лист, Сарајево, 15. II 1966.
8. Верификација средњих школа - главна тема свих заинтересованих у Јајцу, Просвјетни лист, Сарајево, 1966.
9. Неуредно похађање наставе, Просвјетни лист, Сарајево, 1966.
10. Јубиларно пјевање десет историјских романа Душана Баранина, Просвјетни лист, Сарајево, бр. 284, 1966.
11. Тако је рођена нова Југославија, Просвјетни лист, Сарајево, 1. III 1966.
12. Мала галерија Спомен-музеја II засједања АВНОЈ-а значајна културно-просвјетна институција, Просвјетни лист, Сарајево 15. IV 1966.
13. Владимира Дедијера, Сарајево, 1914, Просвјетни лист, Сарајево 1966.
14. Југословенски ратни цртеж (1941-1945), Просвјетни лист, Сарајево 1966.
15. Наш интервју, Просвјетни лист, Сарајево, јун 1966.
16. Верификација једре гимназије у пракси, Просвјетни лист, Сарајево, 15. I 1967.
17. Сјећање вијећника Другог засједања АВНОЈ-а на филмском екрану и грамофонским плочама, Просвјетни лист, Сарајево, 1. март 1967.
18. Крагујевачки октобар, Просвјетни лист, Сарајево, 1. IV 1967.
19. Душан Баранин, Мехмед Паша Соколовић, Просвјетни лист, Сарајево, децембар 1967.
20. Поводом чланка "Пооштравати започети курс", Просвјетни лист, Сарајево, бр. 205, 1967.
21. Музеј II засједања АВНОЈ-а Настава историје, Загреб, бр. 1, 1968/69.
22. Мала галерија Спомен-музеја II засједања АВНОЈ-а из његовање традиције НОБ, Просвјетни лист, Сарајево, 1968.
23. Годишња скupштна Друштва историчара одржана у историјском граду Јајцу, Просвјетни лист, Сарајево, октобар 1968.
24. Где се не налазе узроци и негативне појаве у школама и ко није одговоран за њихове последице, Просвјетни лист, Сарајево, 1968.
25. На Требевићу одржан семинар за наставнике филозофије средњих школа, Просвјетни лист, Сарајево, 1968.
26. Немања Влатковић - борац револуционар, 4. Јуд (Београд), 6. V 1969, 359.
27. Шолаја - легендарни командант, "4. јул", Београд, 20. мај 1969.
28. Немања Влатковић - учитељ, борац и револуционар, Просвјетни лист, Сарајево, 1969. (коаутор, Перко Војиновић, Здравко Маријанац).
29. Пети конгрес историчара у октобру, Просвјетни лист, Сарајево, 1969.
30. Историчари треба да се укључе у Друштво историчара Босне и Херцеговине, Просвјетни лист, Сарајево, јун 1969.
31. Спомен-плоче и партизанска гробља у Јајцу и околини, Зборник краишских музеја, Бања Лука, 1969.
32. Педагошке академије - нов квалитет у реформи школства - Просвјетни лист, Сарајево, новембар 1970.
33. Друштво историчара Босне и Херцеговине активно учествује у свим друштвено-политичким акцијама, Просвјетни лист, Сарајево 1970.
34. Зборник Краишских музеја, III и IV, Зеница 1970, Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине, Сарајево, 1970.

35. Књига којој је потребна нова рецензија, Просвјетни лист, Сарајево 31. XII 1970.
36. Из Друштва историчара Босне и Херцеговине, Просвјетни лист, Сарајево, 1970.
37. Нусрет Шехић, Четништво у Босни и Херцеговини (1918-1941), Сарајево, 1971 - Настава историје, Загреб, 1973, 1, 61-63.
38. Обрен Благојевић "Пива", Београд, 1971. - Побједа, Титоград, 29/1972, 3121, 17. VIII.
39. Годишња скупштина Друштва историчара Босне и Херцеговине, Просвјетни лист, Сарајево, 1972.
40. Какав студиј финансирали, Просвјетни лист, Сарајево, 1972.
41. Оснивање и дјелатност Народног позоришта Врбаске бановине у Бањалуци (1930-1941), Путеви, бр. 3 и 4, Бањалука, 1972.
42. Радничко културно-спортивко друштво "Пелагић" у Бања-луци (1928-1941), Прилози, бр. 8, Сарајево, 1972.
43. Културно друштво "Змијање" у Бањалуци 41933-1941) и Часопис "Развитак" (1935-1941), Развитак, бр. 3, Београд, 1972.
44. Војислав Бањац - педагошки неимар и прегалац, Просвјетни лист, Сарајево, 1972, (коаутор, Перко Војиновић, Здравко Маријанан).
45. Спомен-музеј II засједања АВНОЈ-а у Јајцу, Просвјетни лист, Сарајево 21/1972, 406 (15. XI).
46. Радничко културно-спортивко друштво "Пелагић" у Бања-луци (1928-1941). - Прилози Института за историју радни-чког покрета, Сарајево, 1972, VIII, 8, 305-321.
47. Историјски романи Душана Баранина као штиво за проучавање наше прошлости, Искуства, Сарајево, 1972, бр. 11-12, 119-124.
48. Могућности марксистичког тумачења религије у настави историје, Настава историје, бр. 2, Загреб, 1973.
49. Методика наставе историје у свјетлу реформисаног плана и програма за основне школе у БиХ, Наша школа, бр. 7-8, Сарајево, 1973.
50. Женски покрет у Бањалуци између два рата, Зборник крајишких музеја, Бањалука, 1973.
51. Спомен-музеј II засједања АВНОЈ-а у Јајцу, Просвјетни рад, Титоград, 15. новембар 1973.
52. Оснивање и дјелатност Народног позоришта Врбаске бановине у Бањалуци, Путеви, бр. 3, Бањалука, 1973.
53. Женски покрет у Бањалуци између два свјетска рата, Зборник Крајишких музеја, Бањалука, 1973.
54. Културно друштво "Змијање" за подизање споменика Петру Кочићу у Бањалуци, Развитак, Београд, 1973, јануар -фебруар.
55. Муслиманска културно-просвјетна друштва у Бањалуци (1918-1941), Зборник крајишких музеја, Бањалука, 1974.
56. Прва основна школа и народно просвећивање у Јајцу (1943-1945), Наша школа, бр. 9-10, Сарајево, 1975.
57. Бањалучки универзитет постаје стварност, Глас, Бањалука, 25. јануар 1975. (коаутор, Перко Војиновић, Здравко Маријанац).
58. "Житија" Вида Билановића као извор за проучавање организовања устанака у Босанској Крајини, Историјски записи, Титоград, бр. 3, 1978, 127-131.

59. Владимир Дедијер, Документи 1948, књига Г, II, III, "Рад", Београд, 1979, Историјски записи, Титоград, 1979, бр. 4, 193-195.
60. Напредни недјељни лист "Зета" (1930-1941), Библиографски вјесник, Цетиње, 1980, бр. 3, 125-134.
61. Врбаска бановина у у концепцији споразума Цветковић-Мачек, Југословенски историјски часопис, Београд, 1980, бр. 1-2, 85-105.
62. Политичке структуре према административно-територијалној подјели Југославије на бановине с посебним освртом на њихов став према положају Црне Горе у Југославији, Историјски записи, Титоград, 1980, бр. 2, 61-110.
63. Ђоко Ђ. Пејовић, Друштвено-филозофски погледи у Црној Гори од почетка XIX до средине XX века. Прилог изучавању теоријске мисли у Црној Гори, Титоград, ЦАНУ, 1980, стр. 245, Историјски записи, Титоград, 33/1980, 2, 1979-175-184.
64. Могућности истраживања проблема интелигенције у Црној Гори између два светска рата - уводно излагање, Историјски записи, Титоград, 1981, бр. 2, 147-166.
65. Марксово схватање интелигенције, Пракса, Титоград, 1982, бр. 1, 71-91.
66. Друштвено биће интелигенције, Овдје, Титоград, 14/1982, 157,5-6.
67. "Казивања Николе Ковачевића", Никшић, 1981, Пракса, Титоград, 1982, 4, 145-149.
68. Будућност интелигенције, Овдје, април 1981.
69. Лењинова мисао о моралном и политичком васпитању као услову за стварање интелигенције, Овдје, Титоград, бр. 14/1982.
70. Интелигенција у културно-просветном животу Никшић, Зборник радова, Никшић, 1982, 7-41.
71. Интелигенција у Црној Гори према устанку у Херцеговини 1882. године, Посебна издања Академије наука Босне и Херцеговине, Сарајево, 1983.
72. Преглед издавачке дјелатности у Никшићу између два рата, *Никшић у иредрашном револуционарном иокрешу у НОР-у*, Зборник радова, Никшић, 1983.
73. Интелигенција у културном и политичком животу Боке Которске, Зборник радова, Херцег Нови 1983.
74. "Напријед" независни лист слободних. Црногораца у Београду 1911. године, Библиографски вјесник, Цетиње, 1984, 3, 307-314.
75. Интелектуални и морални профил комунистичке интелигенције у Црној Гори између два свјетска рата, Споне, Никшић, 1984. бр. 1, 55-61.
76. Надчовјек, свечовјек и тотални човјек, Овдје, децембар 1984.
77. Допринос црногорске интелигенције културно-просветном животу крајем 1943. године, *Преломни догађаји народноослободилачког рата у Црној Гори 1943*, Титоград, 1985.
78. Формирање интелигенције у Црној Гори (1860-1878), Васпитање и образовање, Титоград, бр. 6, 1985.
79. Из културно-просветне прошлости, Васпитање и образовање Титоград, 1985, бр. 6, 102-121.
80. Политички и интелектуални профил грађанске интелигенције између два светска рата, Овдје, Титоград, 5р. 10, 1986, 205, јун.
81. Лука Вукчевић, Црна Гора у босанско-херцеговачкој кризи 1908-1909, Титоград, 1985, стр. 320, Историјски записи, Титоград, 1986, бр. 2-3, 237-239.
82. "Народна мисао", - Историјски записи, Титоград, 1986, бр. 1-2, 159-169.

83. Мијушко Шибалић, Устанак у Дробњацу 1805. године, Шавник, 1986, Историјски записи, Титоград, 1987, бр. 4, 220-222.
84. Бранко Ковачевић, Његош, друштвено-политичка виђења и погледи, Никшић, 1987, 202, Овдје, Титоград, 20/1988, 225,17.
85. Црногорска стварност и интелигенција у XIX и почетком XX вијека, Овдје, Титоград, 20/1988, 227, 28-29.
86. Миомир Дашић, Увод у историју са основама помоћних историјских наука, "Универзитетска ријеч", Никшић, 1988, 328, Овдје, Титоград, 20/1988, 230-231, 19.
87. Марксистичка мисао црногорске интелигенције у области науке, морала и умјетности (1918-1941), Васпитање и образовање. бр. 1. Титоград, 1988, 74-97.
88. Дјеловање напредне интелигенције у културно-политичком животу Цетиња (1918-1941), Револуционарни покрет у срезу цетињском (1918-1945), Цетиње, 1988, 60-73.
89. Савремен заблуде о Његошу и Црногорцима . Овдје, бр. 234-245, Титоград, 1988.
90. Интелигенција у културно-просвјетном животу Никшића, Зборник радова, Никшић, 1982, 7-41.
91. Васо Пелагић и црногорска интелигенција, Провинција, 51, Брчко, 1988, 125-132.
92. Погледи Валтазара Богншића на структуру црногорског друштва у другој половини XIX вијека, Гласник одјељења друштвених наука, ЦАНУ, књ. 5, Титоград, 1989.
93. Обрада сељаштва у Црној Гори на страницама Записа и Историјских записа, Историјски записи, година 1.XIII, бр. 1, Титоград, 1990.
94. Погледи Андрије Јовићевића на положај Црне Горе у склопу Југославије 1918-1929, Зборник радова, Цетиње 1989.
95. Дјело Вука Караджића као извор за проучавање црногорског сељаштва, Дурмиторски зборник, I, На извору Вукова језика, Титоград, 1991, 339-351.
96. Основне идеје о словенској узајамности, Овдје, новембар 1988.
97. Неки аспекти идеје југословенства, Уједињење Црне Горе и Боке Которске 1813-1814. године, Зборник радова, Титоград, 1991, 331-344.
98. Српска интелигенција и њени задаци у савременим условима, Зборник радова, Петриња, 1992.
99. Политичка и национална мисао црногорске интелигенције између два свјетска рата у дјелу Димитрија Дима Вујовића, Зборник радова Црногорске академије наука, књ. 6, Подгорица,1994.
100. Српска културно-просвјетна друштва у Босанској Крајини између два свјетска рата, Западна Србија, бр. 10, Бања Лука 1994.
101. Босанска Крајина у прошlostи, Српске земље и свет, бр. 1, Бања Лука, 1994.
102. Куманово за Косово, уз годишњицу балканског рата, Глас српски, 14. и 15. октобар 1995, Бања Лука.
103. Чупање историјског коријена, Поводом Дејтонског споразума, Глас српски, 9. и 10. децембар 1995. године, Бања Лука.
104. Утицај вјере и цркве на судбину југословенства и Југославије, Научни скуп Педесет година послиje другог свјетског рата, Подгорица 1995, Дух Српске Усоре, бр. 2, Теслић, 1996.

105. Трајно дјело Владимира Ђоровића, Глас српски, Бања Лука, 10. и 11. фебруар 1996.
106. Потреба за истраживањем и проучавањем геноцида над српским народом у бившој Босни и Херцеговини, Глас српски, 23. и 24. новембар, Бања Лука, 1996.
107. Идеја о словенској узајамности у Црној Гори на размеђи XIX и XX вијека, "Наша школа", бр. 3-4, Бања Лука, 1996.
108. Исламски фундаментализам у Босни и Херцеговини, Елоха, бр. 2, Велико Трново, 1996.
109. Задружни покрет Срба у Босанској Крајини, Змијање, бр. 14, Бања Лука, 1997.
110. Идеја словенства и њена судбина, Словенски гласник, Подгорица, 1997.
111. Утицај вјере и цркве на судбину југословенства, Други свјетски рат - педесет година касније, Подгорица 1997.
112. Историјске основе Републике Српске, Република Српска у Дејтонским границама, Бања Лука, 1998.
113. Др Павле Радусиновић, Становништво и насеља Зетске равнице од најстаријег до најновијег доба, књ. I и II, Титоград, 1991, Гласник, св. 3, Бања Лука 1998, 139-143.
114. Критичко промишљање историје Југославије с посебним освртом на уџбеничку литературу, Зборник радова X конгреса СИЈ, Београд, 1998.
115. Српство Краља Николе I Петровића у политичким списима, Краљ Никола, живот, дјело и вријеме, I и II, Подгорица 1998.
116. Српство Васе Пелагића у Црној Гори, Васа Пелагић, живот и дјело, Београд - Бања Лука, 1999.
117. Поводом промоције књиге Владимира Ђоровића, Историја Срба, Мостар и Босна и Херцеговина, "Радови", бр. 2, Бања Лука, 2000.
118. Оснивање и почетак рада студија историје и латинског језика на Филозофском факултету у Бањој Луци, Радови, бр. 3, Бања Лука, 2000.

ОПРОШТАЈ ОД ЕКС ИНТЕЛЕКТУАЛЦА ПРОФ. ДР ПЕРКА ВОЈИНОВИЋА

Мотивисан изненадном смрти проф. Војиновића, осјећам дужност и потребу да се овим скромним текстом, с дужним људским поштовањем, опростим од једног дивног суграђанина, угледног професора, врсног педагога, интелектуалца и научног радника, а изнад свега честитог и поносног човјека и гордог борца за слободу људске мисли и достојанство човјеково.

Јер, шта би ми то људи уопште били, кад неби, свјесни људске пролазности, знали да цијенимо и поштујемо људе оваквог кова, људе истинске ствараоце и позитивне узоре, и ове и будућих генерација наше дјеце и људи опште.

Смрт сваког доброг човјека, а посебно истакнутог ствараоца, је велики губитак за читаву планету, а у малим срединама, попут ове наше, смрт оваквих људи је посебно ненадокнадив губитак за људску интелектуалну елиту, једног града једног народа, чији је Перко био истакнути члан.

Велики истакнути људи се познају и препознају и издвајају кроз своја дјела, а дјела овог врсног човјека су веома опсежни и значајна: здрава и образована породица, бројне књиге, научни радови научна истраживања, генерације ученика и студенат, и све то уз висок интелектуални и људски приступ свим сегментима свог обимног стварања, издвојили су и раздвојили проф. Војиновића, од просјечних интелектуалаца, а посебно квазинтелектуалаца, каквих је препун овај свијет наш данашњи.

Само ријетки људи, а у принципу високо профињени и надарени интелектуалци, могли су се осмјелити, дрзнути и издвојити из масе успаваних, да у временима неких монолитних и униформисаних система, укажу на њихову несавршеност, да разоткрију њихову хипокризију и лицемјерност, једном ријечју да мисле другачије.

Ти људи су у свим системима, представљали савјест човјечанства, онај његов најбољи дио, али су то своје убојење у принципу, плаћали веома скupo, најчешће бијесом владајућих структура, израженим кроз ломаче, гильотине и разна друга мучења и казamate.

У не тако давно вријеме, проф. Војиновић је, због слободе своје мисли доживио и проживио своју велику голготу.

И, узалуд су га били његови студенти, његови пријатељи интелектуалци, јер су само чувари система, они који су били задужени за чистоту мисли и судбине људи били мјеродавни.

И, један врстан, паметан и дубоко моралан човјек и педагог, уместо за катедру, међу своје студенте, који су га обожавали и радовали се његовим увијек креативним предавањима, вољом редара система, а због свог великог гријеха, званог слобода мисли кроз критику система, завршава у тадашњим југоказматима, у којима бистрина ума и интелигенција не значе ама баш ништа, напротив врло су контрапродуктивни.

Но, послије трогодишњег робијања, а у принципу духовног и физичког мучења и малтретирања, овог тада младог човјека, чувари система напокон попустише и дадоше му физичку слободу, наравно без извијења, јер им то не бијаше ни случај ни манир, али уз обавезну тиху анатему, која је увијек пратила људе оваквог кова и понашања.

Он анатемисан, практично прогнан, а уз то препоносан да се врати међу своје тужиоце, трпећи нову раздвојеност од породице, покушава, да поново започне живот и скраси се уродној Црној Гори, али тамо нова патња и ново мучење, јер и тамо у култури владају квазинтелектуалци и системски полтрони, препуни себе и своје врхунске памети и ту нема мјеста за нова лица, посебно не она перкове репутације, јер је систем био чврсто увезан у универзалну анатему од Триглава до Ђевђелије.

Ново разочарење и сазнање да од зла има горе зло, жеља да се скраси уз породицу и да им надокнади своје одсуство, уз глобалну промјену неких политичких и друштвених понашања, доводе га поново у Бању Луку град његових младалачких радови и минуле патње.

Поново је редовни профеоср на Катедри за историју на сада Филозофском факултету у Бањој Луци, а касније и продекан на истом и живот проф. Војиновића, напокон би се рекло улази у неку мирну фазу.

А, онда нови ударци судбине. Рат, па прерана смрт супруге Мирјане.

И, сви ови ударци, тешки и болни, чинило се нијесу могли убити дух и господарство овог слободног горштака. А, онда тихо ненајављена смрт, коју је у свом задњем, а испоставило се и последњем свом дјелу, снагом њему сопствене интуиције, некако предосјетио и најавио, журећи да кроз писање заврши и доврши незавршено, да не остане нешто што он није дочекао. И, коначно некад босоноги црногорски дјечак испод планине, који јекренуо у свијет, да стекне знање и мудрост, и оплемени свијет том мудрошћу, прије неки дан се по својој сопственој вољи, вратио као мудрац са црним шеширом, да своју стечену мудрост, заувијек завјешта код дурмиторских богова, а св у част и славу, првенствено свога рода и народа, а онда и шире космополитских, у част свих добрих а упринципу напаћених народа и људи широм свијета.

Скоро сви људи, а посебно ми горштаци с планине, свјесни свог пролазног битисања, прије или касније враћамо се на своје место са којег смо пуни идеала кренули у свијет, на свој поток, на своје језеро и своју планину, ако ни због чега другог, оно да својим родитељима и боговима поднесемо извјештај, какви смо то људи били, јер су само они мјеродавни да оцијене и процијене све то.

У то људско и божије име нека је вјечна слава и хвала нашем драгом брату и пријатељу проф. др Перку Војиновићу за неизбрисив људски траг, у свему што је у животу радио и урадио.

Искрено сам убијећен да због оваквих људи и постоји онај други свијет, далеко искренији и хуманији и да ће у њему професорова увијек немирна душа наши свој вјечни мир и спокој.

Искрени пријатељ с планине

Миљан Жугић

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 2001.
YEAR 2001.

Свеска 6
Volume 6

UDK:
910.1(497.15 Р.С.)

ВИЈЕСТИ
ИЗ ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Ђуро Марић

ОДРЖАНА ЧЕТВРТА РЕДОВНА СКУПШТИНА
ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

У Бањој Луци, 26.5.2001. године, у просторијама Природно-математичког факултета, одржана је редовна Скупштина Географског друштва Републике Српске. О раду Друштва у протеклом периоду (1999-2001) поднесен је извештај у коме су истакнути резултати из оквира приоритетних циљева и задатака, а који су са већим или мањим успјехом реализовани:

1) Најзначајнији резултати у протеклом двогодишњем периоду, Друштво је остварило кроз издавачку делатност. Издана су два броја научног часописа међународног карактера "ГЛАСНИК" – HERALD (број 4 и 5) као годишњи часописи за 1999. и 2000. годину који су послати у 25 земаља, а у размјену за исте добијени су часописи из Русије, Словачке, Польске, француске, Италије итд. Други часопис намијењен школској студентској популацији СРПСКЕ ЗЕМЉЕ И СВИЈЕТ издат је у шест бројева. У протеклом периоду Друштво је посебну пажњу посветило овом часопису, новирајући техничку и садржајну концепцију, повећавајући тираж са 2 на 4 хиљаде примјерака и ангажујући се на његовом редовном излажењу. У оквиру ПОСЕБНИХ ИЗДАЊА објављене су двије монографије: НОВОГРАДСКА ОПШТИНА – географске карактеристике мр Драге Тодића и ЗАПАДНА СЛАВОНИЈА – Окућанско-пакрачки крај – регионалногеографски приступ мр Миленка Живковића.

2) Друго, веома битно питање коме је посвећена значајна пажња јесте покретање иницијативе код Министарства за образовање и Републичког просвјетно-педагошког завода за измјену Наставних планова и програма из географије на основношколском и средњошколском нивоу, која се односи:

- на повећање броја наставних часова географије у петом разреду основне школе са једног на два часа недељно, што би омогућило нормалну реализацију веома битног и сложеног географског појмовног система у овом разреду;
- да се уведе географија као наставни предмет и у четврти разред гимназије, те да се истовремено уради нови Наставни план и програм за гимназију;
- да се у неким средњим стручним школама уведе примијењена географија (у саобраћајним – саобраћајна географија, у пољопривредним-пољопривредна географија, у медицинским – медицинска географија и сл., а у

неким, као што је економска и туристичка школа побољша статус наставе географије дајући јој наставни простор у три, односно све четири разреда.

3) У протеклом периоду чланови Друштва и Одсјека за географију су активно учествовали на научним и стручним скуповима организованим у Републици Српској или у СР Југославији, као што су: Међународни симпозијум "Савремене тенденције у туризму" који се сваке године одржава у Новом Саду; Зимски семинар за наставнике основних и средњих школа у Аранђеловцу (јануар, 2000) у организацији Републичког просвјетно-педагошког завода; организација стручног семинара "Цвијићеви дани" (октобар 2000), те низ других скупова организованих на простору Републике Српске.

4) Извршни одбор Географског друштва је у свом плану двогодишњег рада предвиђо организацију научног симпозијума на тему: ПРОЦЕСИ И ПОТЕНЦИЈАЛИ РАЗВОЈА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ, који је требао да се одржи крајем 2000. године. И поред обављених техничких прирема и доспјелих неколико вриједних научних и стручних радова, недостатак материјалних средстава је био кључни проблем реализације овог скупа. Зато је одлучено да се достављени радови објаве у редовним издањима научног часописа ГЛАСНИК.

5) Рад Извршног одбора Друштва у протеклом двогодишњем периоду је био посебно усмјерен на рјешавање финансијских потешкоћа, што је свакако утицало на мање успешну реализацију других активности, као што су: рад подружница и ширење чланства, организовање теренских семинара и стручних предавања и др.

Друштво је финансијски позитивно пословало, а поднесени извјештај, као и извјештај надзорног одбора Скупштина је једногласно усвојила.

На крају, извршен је избор нових чланова у органима Друштва. У Извршни одбор изабрани су: проф. др Милован Пецель, доц. др Чедомир Црногорац, Радислав Тошић, асс, Александра Петрашевић, асс, Драгица Шпирин, проф., мр Драго Тодић, Милка Михајловић, проф., мр Војин Мишљевић и Радослав Савановић, наставник. За предсједника Друштва изабран је Чедомир Црногорац, за секретара Радислав Тошић, а за благајника Александра Петрашиновић.

Чланови надзорног одбора су: мр Миленко Живковић, асс, мр Горан Мутабиција, асс, Дана Крунић, проф., Даворин Бајић, асс. и Милош Игњатић, а чланови суда части су: проф. др Здравко Маријанац, мр Драшко Маринковић асс. и Игор Зекановић, асс.

У уређивачки одбор научног часописа ГЛАСНИК – HERALD изабрани су:
Др Ђуро Марић, ванр. проф. ПМФ, Бања Лука,
Др Милоћ Бјеловитић, п ред. проф. (у пензији), Бања Лука,
Др Рајко Гњато, ванр. проф. ПМФ, Бања Лука,
Др Драгутин Тошић, доцент, Географски факултет, Београд,
др Ђовани Новели, проф., Економски факултет, бари, Италија.
За уредника часописа изабран је др Ђуро Марић.

Чланови редакционог одбора научно научно-популарног часописа СРПСКЕ ЗЕМЉЕ И СВИЈЕТ СУ:
Мр Мира Живковић-Мандић, асс, ПМФ, Бања Лука,
Др Ђуро Марић, ванр. проф. ПМФ, Бања Лука,
Мр Миленко Живковић, асс, ПМФ, Бања Лука,

Мр Драшко Маринковић, асс, ПМФ, Бања Лука,
Дана Крунић, проф., Бања Лука,
Драган Ковачевић, проф., Бања Лука,
Миодраг Самарџић, проф. Требиње.
За главног и одговорног уредника изабрана је мр Мира Живковић-Мандић.

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 2001.
YEAR 2001.

Свеска 6
Volume 6

UDK:
371.3 : 91(047)

ВИЈЕСТИ СА ОДСЈЕКА ЗА ГЕОГРАФИЈУ ПМФ-а

Миленко Живковић

ТЕРЕНСКА НАСТАВА У ШКОЛСКОЈ
2000/2001. ГОДИНИ

У складу са Наставним планом и програмом и ове школске године на нашем Одсјеку изведена је теренска настава са студентима, I, II, III и IV године студија.

Са студентима прве године студија обављена је дводневна теренска настава у времену 24 и 25.05.2001. године на профилу Бања Лука-Бочац-Мркоњић Град - језеро Балкана-излетиште Зеленковац - Шипово врело Пљеве-Јањске, отоке-Стројице. Учешће у теренској настави узело је 36 студената студијске групе географија-наставни смјер. У реализацији теренске наставе су учествовали: проф. др Раде Ракита, проф. др Милош Ђеловитић, мр Мира Живковић-Мандић, виши асс., мр Миленко Живковић, виши асс. и Александра Петрашевић, стручни сарадник. Студенти су упознати са свим релевантним физичкогеографским, историјскогеографским и друштвеногеографским карактеристикама наведеног профила.

За студенте друге године студија географије-наставни смјер и туризмологије изведена је четверодневна теренска настава, по групама, у периоду од 26-29. 04 и 20-23.05.2001. године на релацији Бања Лука – Котор Варош – Борја/Хајдучке воде – Манастир Липље/Теслић – Бања Врућица – Смолин-пећине Жираја и Раствура, Бања Кулаши – Прњавор – Бања Лука. Вођа ове теренске наставе био је доц. др Чедомир Црногорац, а у реализацији постављеног програма учествовали су асистенти Радислав Тошић, Игор Зекановић и стручни сарадник Даворин Бајић. У теренској настави је учествовало укупно 103 студента који су добили основне информације о географским садржајима овога простора.

За студенте треће године студија изведена је петодневна теренска настава у времену између 27 и 31.05.2001. године на простору Источне Србије (Пожаревац-Лепенски вир – Доњи Милановац – ХЕ Ђердан-Кладово-Мајданпек-Кучево). Реализатори ове теренске наставе били су проф. др Раденко Лазаревић, доц. др Чедомир Црногорац и асистенти Радислав Тошић и Игор Зекановић. У теренској настави је учествовало 80 студената студијске групе географија-наставни смјер и туризмологија који су добили елементарне

информације о свим релевантним геопросторним садржајима на пређеном профилу.

Са студентима четврте године студијске групе географија-наставни смјер и географија-туризам изведена је дванаестодневна стручна екскурзија у периоду 05-17.06.2001. године стручна екскурзија је изведена на простору Румуније (Банат-Трансилванија – Јужни Карпати – Влашка низија – подунавска лука Галати) и Црноморске Украјине (Измаил-Бјелогород-Дњестровск)-Одеса, те Севастопољ – Јалта на полуострву Криму). У извођењу теренске наставе учествовало је 40 студената уз стручно руководство проф. др Рајка Ѓњата, проф. др Милоша Бјеловитића и аистенцију мр Миленка Живковића, вишег асс. и мр Драшка Маринковића, асс. Током теренске наставе студенти су се упознали са свим, за њих битним, физичкогеографским, историјскогеографским, економскогеографским и туристичкогеографским карактеристикама наведеног профиле.

**СПИСАК ДИПЛОМИРАНИХ СТУДЕНТА У ОДСЈЕКУ ЗА
ГЕОГРАФИЈУ НА ПРИРОДНО-МАТЕМАТИЧКОМ ФАКУЛ-
ТЕТУ, БАЊА ЛУКА У ШКОЛСКОЈ 2000/2001. ГОДИНИ**

1. (52) ТАДИЋ (Бранко) БРАНКА, рођена 21.02.1977, у Чапчини.
Тема: УКРАЈИНЦИ У ДЕРВЕНТИ (крајем XIX и почетком XX вијека).
Рад одбрањен 24.10.2000. Оцјена: осам (8).
2. (53) ГАЛИЋ (Срето) НЕДЕЉКО, рођен 21.04.1973. у Србињу.
Тема: ИСЛАМ У БИВШОЈ БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ, ПОЛИ-
ТИЧКО ГЕОГРАФСКЕ ОСНОВЕ И ЦИВЉЕВИ. Рад одбрањен
20.11.2000. Оцјена: десет (10).
3. (54) ХЕЋИМОВИЋ (Никола) АНИТА, рођена 19.09.1976. у Козарској
Дубици. Тема: ОПШТИНА КОЗАРСКА ДУБИЦА – географски
приказ. Рад одбрањен 28.11.2000. Оцјена: осам (8).
4. (55) ЖИВКОВИЋ (Велибор) ДАЛИБОР, рођен 11.8.1974. у Загребу.
Тема: СТАНОВНИШТВО ОПШТИНЕ ДЕРВЕНТЕ. Рад одбрањен
07.12.2000. Оцјена: осам (8)
5. (56) БАЈИЋ (Слободан) ДАВОРИН, рођен 10.11.1976. у Високом.
Тема: ВАЛОРИЗАЦИЈА ПРИРОДНОГ ПОТЕНЦИЈАЛА КОЗАРЕ-
економско-географски приступ. Рад одбрањен 28.12.2000. Оцјена: десет
(10).
6. (57) КОЛАРЕВИЋ (Мирослав) ДРАГАНА, рођена 23.11.1977. у Сиску.
Тема: ХИДРОЛОШКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ СЛИВА РИЈЕКЕ
ВРБАЊЕ. Рад одбрањен 28.12.2000. Оцјена: осам (8).
7. (58) МАЛЕШЕВИЋ (Стеван) СИЛВИЈА, рођена 2.4.1976. у Козарској
Дубици. Тема: ГЕОГРАФСКИ ПРИКАЗ ОПШТИНЕ ЖАБАЉ. Рад
одбрањен 22.1.2001. Оцјена: осам (8)
8. (59) ТРБИЋ (Дане) ГОРАН, рођен 14.1.1974. у Бањој Луци.
Тема: ГЕОЛОШКЕ, ГЕОТЕКТОНСКЕ И СЕИЗМИЧКЕ ОДЛИКЕ
ОПШТИНЕ ЧЕЛИНАЦ. Рад одбрањен 13.3.2001. Оцјена девет (9).
9. (60) МИСИРАЧА (Миле) ДАЛИБОР, рођен 03.06.1973. у Новом Граду.
Тема: ИЗОПШТЕЊЕ ИЗ СЕОСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ И ДРУГЕ КАЗНЕ У
НАРОДНИМ ПРАВНИМ ОБИЧАЈИМА. Рад одбрањен 14.3.2001.
Оцјена: седам (7).
10. 61) МЕДИЋ (Владо) ЦВИЈО, рођен 08.03.1954. у Стројицама. Тема:
ОПШТИНА ШИПОВО – географски осврт са тежиштем на најновије
миграције становништва. Рад одбрањен 23.03.2001. Оцјена: осам (8).
11. (62) ВУКОВИЋ (Павле) РАДОЈКА, рођена 5.09.1950. у Лохову, Бихаћ.
Тема: ОПШТИНА БИХАЋ - географски приказ. Рад одбрањен
28.03.2001. Оцјена: девет (9).
12. (63) ПИЛИПОВИЋ (Милош) АЛЕКСАНДРА, рођена 07.09.1977. у
Бањој Луци. Тема: МОГУЋНОСТ ПРИМЈЕНЕ СФЕРНОГ ТРОУГЛА
У ГЕОГРАФИЈИ. Рад одбрањен 30.03.2001. Оцјена: десет (10).
13. (64) ПОПОВИЋ (Давид) ДРАГАН, рођен 18.03.1976. у Бањој Луци.
Тема: ЈЕВРЕЈСКА ЗАЈЕДНИЦА У БАЊОЈ ЛУЦИ НАКОН ДРУГОГ
СВЈЕТСКОГ РАТА. Рад одбрањен 12.04.2001. Оцјена: десет (10).
14. (65) ЗВЈЕРАЦ (Душан) ДРАГАН, рођен 01.07.1976. у Бањој Луци.

- Тема: САОБРАЋАНО ГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ОПШТИНЕ ЛАКТАШИ. Рад одбрањен 26.04.2001. Оцјена: девет (9).
15. (66) ЛАЗИЋ (Раде) ГОРАН, рођен 02.03.1976. у Дрвару. Тема: ШИРЕЊЕ НАТО-а НА ИСТОК И РЕПЕРКУСИЈЕ НА БОСНУ И ХЕРЦЕГОВИНУ И РЕПУБЛИКУ СРПСКУ. Рад одбрањен 16.05.2001. Оцјена: девет (9).
16. (67) КРИВОКУЋА (Петар) ДУШИЦА, рођена 03.08.1977. у Бањој Луци. Тема: Семберија – културна физиономија и функције простора. Рад одбрањен 11.07.2001. Оцјена: осам (8).
17. (68) МИТРОВИЋ (Бране) НИНОСЛАВ, рођен 18.09.1976. у Добоју. Тема: ЖИВОТ ИЗБЈЕГЛИЦА У НАСЕЉУ ВРБАЊА. Рад одбрањен 11.07.2001. Оцјена: девет (9).
18. (69) ТЕШАНОВИЋ (Недељко) ГОРАН, рођен 24.10.1973. у Бањој Луци. тема: НАТО ПАКТ – осврт на дјеловање у периоду од 1991. до 2001. Рад одбрањен 12.07.2001. Оцјена: девет (9).
19. (70) ШОЛАК (Ратко) СИНИША, рођен 02.12.1973. у Гламочу. Тема: МОГУЋНОСТИ ЗА УРЕЂЕЊЕ ИЗЛЕТНИЧКИХ ПРОСТОРА УЗ ТОКОВЕ ВРБАСА И ВРБАЊЕ. Рад одбрањен 12.09.2001. Оцјена: девет (9).

Александра Петрашевић

СПИСАК МАГИСТРАНАТА И ЊИХОВИХ ОДБРАЊЕНИХ МАГИСТАРСКИХ ТЕЗА

- 1. МАРИНКОВИЋ (Љубомир) ДРАШКО** одбранио је 27.04.2001. године магистарску тезу: **ДНЕВНЕ МИГРАЦИЈЕ СТАНОВНИШТВА ОПШТИНЕ ПРЊАВОР.** Комисија је била у саставу:
  1. проф. др Здравко Маријанац, предсједник,
  2. проф. др Бранислав Ђурђев, ментор,
  3. проф. др Милош Ђеловитић, члан.
- 2. МУТАБЦИЈА (Васо) ГОРАН** одбранио је 23.11.2001. године магистарску тезу: **ЕКОНОМСКОГЕОГРАФСКЕ ПРОМЈЕНЕ У ДИЈЕЛУ СРПСКОГ САРАЈЕВА (Српска Илиџа и Српско Ново Сарајево) И ЊЕГОВЕ ОКОЛИНЕ.** Комисија је била у саставу:
  1. проф. др Милош Ђеловитић, предсједник,
  2. проф. др Ђуро Марић, ментор,
  3. проф. др Милош Мишковић, члан.

**СПИСАК НАСТАВНИКА ГЕОГРАФИЈЕ КОЈИ СУ
ПОЛОЖИЛИ СТРУЧНИ ИСПИТ НА ПМФ, БАЊА ЛУКА
У ШКОЛСКОЈ 2000/2001. ГОДИНИ**

1. ПРЕРАДОВИЋ-ВУЧИЋЕВИЋ (Младен) ЈАСНА, дипломирани географ у Гимназији у Прињавору. Испит положила 28.11.2000. године.
2. ПРОДАНОВИЋ (Станко) ДАЛИБОРКА, професор географије Техничкој школи у Бањој Луци, Испит положила 28.11.2000. године.
3. КУКАВИЦА (Милорад) ЉИЉАНА, дипломирани географ, Мјешовита школа "Ђуро Радмановић", Нови Град. Испит положила 28.11.2000. године.
4. ИЛИЋ (Илија) ЉИЉАНА, наставник историје и географије у ОШ "Тодор Докић", Дервента. Испит положила 20.04.2001. године.

СПИСАК РЕЦЕНЗЕНАТА ЧЛАНКА И ПРИЛОГА ШЕСТЕ СВЕСКЕ ГЛАСНИКА ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБ- ЛИКЕ СРПСКЕ

Чланци:

М. Грчић:

РЕГИОНАЛНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ СТАНОВНИШТВА СР
ЈУГОСЛАВИЈЕ И БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

Рецензент др Ђуро Марић

Ђ. Марић,

Д. Бајић:

ГРАНСКО-ПРОСТОРНЕ ПРОМЈЕНЕ У ИНДУСТРИЈСКОМ СИС-
ТЕМУ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Рецензент др Мирко Грчић

Д. Миљановић:

ЖИВОТНА СРЕДИНА И РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ

Рецензент др Драгутин Тошић

M.Novelli:

RURALNA PODRUČJA – novi prostor za slobodno utjeće

Рецензент др Рајко Гњато

Прилози:

Б.С. Ђурђев,

Д. Маринковић:

МОРТАЛИТЕТ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ ПРИ КРАЈУ XX ВИЈЕКА
Резензент др Здравко Маријанац

Ж. Ђељац:

ТУРИСТИЧКА РЕГИОНАЛИЗАЦИЈА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
Резензент др Здравко Маријанац

Р. Давидовић,

Љ. Миљковић:

КРАШКЕ ВОДЕ У ПОДНОЖЈУ ГРМЕЧА, ПОТЕНЦИЈАЛНА
ОПАСНОСТ ЗА ЗАГАЂЕЊЕ ВОДА У НЕКИМ КОТЛИНАМА
Резензент др Ђуро Марић

М. Ђеловитић: СЕВЕРИН – Чувено српско насеље источне Билогоре

Рецензент др Ђуро Марић

Н. Радушки:

ПОПИС ИЗБЛЕГЛИЦА У СРБИЈИ 2001. ГОДИНЕ
– СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ

Рецензент др Рајко Гњато

Д. Дрљача,

И. Медар:

ПУТЕВИ ПРЕВАЗИЛАЖЕЊА ГРУПНЕ ЗАТВОРЕНОСТИ:
ЕТИЧКИ/НАЦИОНАЛНО МЈЕШОВИТИ БРАКОВИ

Рецензент др Раде Ракита

М. Живковић-Мандић:

**РАЗВОЈ ГРАДОВА И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА ЖИВОТНУ
СРЕДИНУ**

Рецензент др Драгутин Тошић

М. Стојановић

И. Зекановић:

ОБЛИКОВАЊЕ ГЕОПОЛИТИЧКЕ КАРТЕ ЕВРОПЕ

Рецензент: др Милош Бјеловитић

ИЗДАЊА ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Цијена КМ

1. ПОСЕБНА ИЗДАЊА

Здравко Маријанац:

Босна и Херцеговина у XIX вијеку очима странаца, књ. 2,
Бања Лука, 1996.

Рајко Гњато и Здравко Маријанац:

Бања Врућица, географско-балнеолошко-туристичка
Монографија, књ. 3, Бања Лука, 1996.

10

Ђуро Марић и Здравко Маријанац:

Бања Лакташи, географско-балнеолошко-туристичка
Монографија, књ. 4, Лакташи, 1996.

10

Милош Бјеловитић:

Старе Плавнице, географска студија села поред Беловара, књ. 5,
Бања Лука, 1990.

10

Мр Драго Тодић:

Новоградска општина, географске карактеристике, књ. 6,
Бања Лука, 2000.

10

Мр Миленко Живковић:

ЗАПАДНА СЛАВОНИЈА – Окучанско-пакрачки крај
– регионалногеографски приступ, књ. 7, Бања Лука, 2001.

10

Мр Дарко Маринковић:

ДНЕВНЕ МИГРАЦИЈЕ СТАНОВНИШТВА ОПШТИНЕ
ПРИЈАВОР, књ. 8 Бања Лука, 2001.

10

2. ЗБОРНИЦИ РАДОВА

РЕСУРСИ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ,
Зборник радова симпозијума Бања Лука, мај 1995.

РЕПУБЛИКА СРПСКА У ДЕЈТОНСКИМ ГРАНИЦАМА,
Зборник радова симпозијума, Лакташи, мај 1998.

3. ЧАСОПИСИ

Гласник, св. 1. Бања Лука, 1996.
Гласник, св. 2. Бања Лука, 1997.
Гласник, св. 3. Бања Лука, 1998.

10

10

10

Гласник, св. 4. Бања Лука, 1999.	10
Гласник, св. 5. Бања Лука, 2000.	10
Гласник, св. 6. Бања Лука, 2001.	10

СРПСКЕ ЗЕМЉЕ И СВИЈЕТ,
научно-популарни часопис за школску омладину

Број 1. Бања Лука, јун 1994.	-
Број 2. Бања Лука, новембар 1994.	-
Број 3. Бања Лука, април 1995.	-
Број 4. Бања Лука, септембра, 1995.	-
Број 5. Бања Лука, новембар, 1995.	-
Број 6. Бања Лука, март, 1996.	2
Број 7. Бања Лука, септембар, 1996.	2
Број 8. Бања Лука, јануар, 1997.	2
Број 9-10. Бања Лука, новембар, 1997.	2
Број 11. Бања Лука, новембар, 1997.	2
Број 12. Бања Лука, мај, 1998.	2
Број 13. Бања Лука, децембар, 1998.	2
Број 14. Бања Лука, октобар, 1999.	2
Број 15. Бања Лука, мај, 2000.	2
Број 16. Бања Лука, септембар, 2000.	2
Број 17. Бања Лука, децембар, 2000.	2
Број 18. Бања Лука, март, 2001.	2
Број 19. Бања Лука, мај, 2001.	2
Број 20. Бања Лука, септембар, 2001.	2
Број 21. Бања Лука, децембар, 2001.	2
Број 22. Бања Лука, март, 2002.	2

Због крупних техничких пропушта, рад под насловом :
"Животна средина и регионални развој" аутора Д.
Миљановић биће поновно штампан у наредном броју
нашег часописа.

Извињавамо се читаоцима и аутору.